

ВОЈНО- ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

MILITARY HISTORICAL REVIEW
ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

2/2020

ВОЈНО- ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

MILITARY HISTORICAL REVIEW
REVUE HISTORIQUE
REVUE HISTORIQUE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

ИЗДАВАЧ: ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА – ОДЕЉЕЊЕ
ЗА ВОЈНУ ИСТОРИЈУ МИНИСТАРСТВА ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

РЕДАКЦИЈСКИ ОДБОР: др Милан Терзић, научни саветник, Архив Југославије; пуковник др Далибор Денда, научни сарадник ИСИ, уредник; пуковник др Миљан Милкић, виши научни сарадник ИСИ; др Дмитар Тасић, виши научни сарадник, Институт за новију историју Србије, Београд; др Маријана Мраовић, научни сарадник, Војни архив; пуковник др Винфрид Хајнеман, Центар за војну историју и друштвене науке Бундесвера, Потсдам; доц. др Ервин А. Шмидл, Институт за стратегију и безбедносну политику, Беч; др Харолд Е. Раф, главни историчар, UNC/CFC/USFK, Висбаден; проф. др Милан Ристовић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; проф. др Љубодраг Димић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; др Миле Бјелајац, научни саветник Института за новију историју Србије; др Драган Богетић, научни саветник Института за савремену историју; проф. др Александар Животић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; др Милић Милићевић, виши научни сарадник Историјског института.

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК: пуковник др ДАЛИБОР ДЕНДА
СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ: др ТАТЈАНА МИЛОШЕВИЋ

Часопис излази два пута годишње. Година издања LXX. Рукописи се шаљу на адресу електронске поште vig@mod.gov.rs.

Институт за стратегијска истраживања – Одељење за војну историју, Незнаног јунака бр. 38, 11105 Београд. Телефони редакције 20-63-476 и 20-63-553; војни тел. 29-0476 и 29-0553. Рукописи се не враћају.

Задња страна корица: Југословенске танкете *Škoda Š-I-d* на Купском маневру 1937. године (Фото-збирка Архива Југославије, 377 – 74 – 4390)

ВОЈНО- ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

MILITARY HISTORICAL REVIEW
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

PUBLISHER: STRATEGIC RESEARCH INSTITUTE – DEPARTMENT FOR
MILITARY HISTORY MINISTRY OF DEFENCE OF REPUBLIC OF SERBIA

EDITORIAL BOARD: Dr. Milan Terzić, Principal Research Fellow, Archive of Yugoslavia; Colonel Dr. Dalibor Denda, Research Fellow, SRI, Editor-in-Chief; Colonel Dr. Miljan Milkić, Senior Research Fellow, SRI, Dr. DMITAR Tasić, Senior Research Fellow, Institute for Recent History of Serbia; Dr. Marijana Mraović, Research Fellow, Military Archive; Colonel Dr. Winfried Heinneman, ZMSBw, Potsdam; Hofrat Assist. Prof. Dr. Erwin A. Schmidl, Institute for Strategy and Security Policy, Vienna; Lieutenant Colonel Dr. Harold E. Raugh, Jr., Command Historian, UNC/CFC/USFK, Visbaden; Prof. Dr. Milan Ristović, Faculty of Philosophy Belgrade, History Department; Prof. Dr. Ljubodrag Dimić, Faculty of Philosophy Belgrade, History Department; Dr. Mile Bjelajac, Principal Research Fellow, Institute for Recent History of Serbia; Dr. Dragan Bogetić, Principal Research Fellow, Institute for Contemporary History; Prof. Dr. Aleksandar Životić, Faculty of Philosophy Belgrade, History Department; Dr. Milić Milićević, Senior Research Fellow, Institute of History.

EDITOR-IN-CHIEF: Colonel Dr. DALIBOR DENDA
EDITORIAL SECRETARY: Dr. TATJANA MILOŠEVIĆ

Journal is published in two volumes per year. Year LXX. Contributions should be sent to E-mail vig@mod.gov.rs.

Strategic Research Institute – Department for Military History, Nežnanog junaka br. 38, 11105 Belgrade, Serbia. Telephones +381 11 20-63-553 and +381 11 20-63-476. Manuscripts will not be returned.

Rear cover: Yugoslav tankettes *Škoda Š-I-d* during the Kupa manoeuvres in 1937 (Photo- collection of the Archives of Yugoslavia, 377 – 74 – 4390)

ВОЈНОИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК MILITARY HISTORICAL REVIEW

САДРЖАЈ CONTENTS

2/2020

ЧЛАНЦИ ARTICLES

- Др Братислав Теиновић
ПРЕГЛЕД СРПСКО-ТУРСКОГ РАТОВАЊА НА ДРИНИ
(1804–1815) 9
Dr. Bratislav Teinović
OVERVIEW OF THE SERBIAN-TURKISH WAR ON DRINA RIVER
(1804 – 1815)
- Др Слободан Ђукић
ШКОЛОВАЊЕ И УСАВРШАВАЊЕ СРПСКИХ ОФИЦИРА
У ФРАНЦУСКОЈ И БЕЛГИЈИ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 19. И
ПРВОЈ ДЕЦЕНИЈИ 20. ВЕКА..... 36
Dr. Slobodan Đukić
EDUCATION AND SPECIALISATION OF SERBIAN OFFICERS IN FRANCE
AND BELGIUM IN THE SECOND HALF OF XIX AND FIRST DECADE
OF XX CENTURY
- Др Владимир Кривошејев, Јелена Кривошејев, Ален Радосављевић
СМРТНЕ ПОСЛЕДИЦЕ ЕПИДЕМИЈЕ ШПАНСКЕ ГРОЗНИЦЕ 1918.
У КАМЕНИЧКОМ СРЕЗУ ВАЉЕВСКОГ ОКРУГА 56
Dr. Vladimir Krivošejev, Jelena Krivošejev, Alen Radosavljević
DEATH CONSEQUENCES OF THE SPANISH FLU IN THE 1918
EPIDEMIC IN THE DISTRICT OF KAMENICA (VALJEVO REGION)

Виктор Бејатовић

717. ДИВИЗИЈА, ГУБИЦИ I, II И III БАТАЉОНА 737. И 749. ПУКА
У СЕПТЕМБРУ, ОКТОБРУ И НОВЕМБРУ 1941. ГОДИНЕ
(ПРИЛОГ ЗА ВОЈНУ ИСТОРИЈУ И АНТРОПОЛОГИЈУ)..... 87

Viktor Bejatović

717TH DIVISION, BATTALIONS' I, II AND III OF 737 AND 749
REGIMENT'S LOSSES IN SEPTEMBER, OCTOBER AND NOVEMBER
1941 (ENCLOSURE FOR MILITARY HISTORY AND ANTHROPOLOGY)

Др Наташа Милићевић

ЗАРАЗНЕ БОЛЕСТИ У ОКУПИРАНОЈ СРБИЈИ 1941–1944..... 112

Dr. Nataša Milićević

INFECTIOUS DISEASES IN OCCUPIED SERBIA 1941-1944

Др Миљан Милкић

ИНЦИДЕНТИ НА ПРИВРЕМЕНОЈ ДЕМАРКАЦИОНОЈ ЛИНИЈИ
И ПОКУШАЈ ЈУГОСЛОВЕНСКО-ИТАЛИЈАНСКОГ
РАЗГРАНИЧЕЊА 1948 140

Dr. Miljan Milkić

INCIDENTS ON THE TEMPORARY DEMARCATION LINE AND
THE 1948 ATTEMPT OF THE YUGOSLAV-ITALIAN BOUNDARIES

Др Татјана Милошевић

ЈУГОСЛОВЕНСКО-АМЕРИЧКА ВОЈНОЕКОНОМСКА САРАДЊА
ПОЧЕТКОМ ДЕТАНТА..... 170

Dr. Tatjana Milošević

MILITARY-ECONOMIC COOPERATION BETWEEN YUGOSLAVIA
AND USA AT THE BEGINNING OF THE DETENTE

Др Петар Драгишић

ЈУГОСЛОВЕНСКА НАРОДНА АРМИЈА И
ЕКОНОМСКО ЕМИГРИРАЊЕ ИЗ ЈУГОСЛАВИЈЕ ПОЧЕТКОМ
СЕДАМДЕСЕТИХ ГОДИНА 195

Dr. Petar Dragišić

YUGOSLAV PEOPLE'S ARMY AND LABOR
MIGRATION FROM YUGOSLAVIA IN THE EARLY 1970s

ДОКУМЕНТИ DOCUMENTS

- Ма Жарко Панић
ИЗВЕШТАЈ О ОПСАДИ БЕОГРАДА 1717. ИЗ ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА
ПЛЕМСТВА У ШПАНИЈИ 215
Žarko Panić, MA
REPORT ABOUT SIEGE OF BELGRADE IN 1717 FROM THE HISTORICAL
ARCHIVE OF THE NOBILITY IN SPAIN
- Др Горан Гаврић
РАТНА ФОТОГРАФИЈА КАО ФОТОДОКУМЕНТ:
ДРАГИША СТОЈАДИНОВИЋ И ЉУБИША ВАЛИЋ 231
Dr. Goran Gavrić
WAR PHOTOGRAPHY AS A PHOTODOCUMENT: DRAGIŠA STOJADINović
AND LJUBIŠA VALIĆ

ОГЛЕДИ ESSEYS

- Др Фабрицио Руди
О КЊИЗИ ЕУЋЕНИЈА ДИ РИЈЕНЦА ЋАНО. ПРИВАТНИ И ЈАВНИ
ЖИВОТ ЗЕТА РЕЖИМА (EUGENIO DI RIENZO, CIANO. VITA PUBBLICA
E PRIVATA DEL GENERO DEL REGIME, SALERNO EDITRICE,
ROMA, 2018, 696 PAGINE) 255
Dr. Fabrizio Rudi
ON THE BOOK OF EUGENIO DI RIENZO CIANO. PRIVATE AND
PUBLIC LIFE OF THE REGIME'S SON IN LAW (EUGENIO DI RIENZO,
CIANO. VITA PUBBLICA E PRIVATA DEL GENERO DEL REGIME,
SALERNO EDITRICE, ROMA, 2018, 696 PAGINE)

ПРИКАЗИ REVIEWS

- Крај Великог рата – пут ка новој Европи, Зборник радова, ур.
Александар Растовић и Миљан Милкић, Историјски институт и
Институт за стратегијска истраживања, Београд, 2020, 372 стр.
(др Тамјана Милошевић) 273
- Fabrizio Rudi, *Soglie Inquiete, L' Italia e la Serbia all' inizio dell' novecento*
(1904-1912), Mimesis, Milano-Udine, 2020, pp. 228.
(Ма Данило Ковач) 278

Далибор Денда, <i>Тенкисти Краљевине Југославије</i> , Медија центар „Одбрана” и Институт за стратегијска истраживања, Београд, 2020, 412 стр. (др Татјана Милошевић)	281
Раде Ристановић, <i>Београдски Равногорци: Југословенска војска у отаџбини и Равногорски покрет у окупираном Београду 1941–1944</i> , Институт за савремену историју, Београд, 2020, 427 стр. (др Милош Тимотијевић)	284
Саша Станојевић, <i>Стварање Балканског савеза 1912</i> , Косовска Митровица: Филозофски факултет, Прокупље: Историјски архив Топлице, Народни музеј Топлице, 2020, 362 стр. (др Милош Марсенић)	288
УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ	291
ЛИСТА РЕЦЕНЗЕНАТА	305

Чланци

355.48(497.11)"1804/1815"
94(497.11:497.6)"1804/1815"
COBISS.SR-ID 34881545

Оригиналан научни рад
Примљен: 14. септембар 2020.
Прихваћен: 27. новембар 2020.

Др Братислав Теиновић

Музеј Републике Српске, Бања Лука

e-mail: b.teinovic@hotmail.com

ПРЕГЛЕД СРПСКО-ТУРСКОГ РАТОВАЊА НА ДРИНИ (1804–1815)

АПСТРАКТ: Србија је још од јуна 1804. у својим ратним плановима као један од циљева имала ослобађање већег дела Босанског ејалета, што је и показало десетогодишње српско-турско ратовање на Дрини. Успех српске устаничке војске на Мишару лета 1806. само је на тренутак пореметио прави однос између две зарађене стране. Одговор на српску офанзиву с пролећа 1809. била је турска контраофанзива на лето исте године, што је био увод за коначни обрачун са Србијом од 1812. до 1815. године.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: турска војска, устаничка војска, босански везир, Босански ејалет, Дрина, Срби, Карађорђе, православни, муслимани

Увод

Није никаква тајна да је Карађорђе у свом устаничком политичком програму из јуна 1804. као циљ зацртао, осим ослобођења Боке Которске, Далмације и Срема и велики део Босанског ејалета, источно од река Пливе и Врбас.¹ С тим у вези, он је истог лета по-

---

¹ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања* (Београд: Завод за уџбенике, 2007), 172.

слао двојицу емисара у Босански ејалет, једног у Босну, а другог у Херцеговину.² Веза босанских православних са Србима била је нарочито присна у источним крајевима Босне, уз Дрину, поготово што је отуда потицао велики број становника западне Србије.³ Изгледа да је српски вожд, осим освајања неких места у Подрињу где су православни живели у великом броју,⁴ имао већ тада озбиљне планове и око освајања Сарајева,⁵ али не и Бањалуке, о чему су тенденциозно писали неки аустријски извори.⁶

Српско-турски сукоби на Дрини од пролећа 1804. до пролећа 1806. године

Први српско-турски оружани сукоби на Дрини забележени су још на пролеће 1804. године, када је Али-бег Видајић из Зворника ишао дахијама у помоћ нападајући Ваљево и Шабац.⁷ Према сведочењу савременика збивања Лазара Арсенијевића Баталаке, „Турци Бошњаци”, како их он назива, после првих окршаја на Дрини и сами су „држали, да са Србима ни за толико времена, посла имати неће, за колико би се једна лула дувана попуши-

---

² Владимир Стојанчевић, „Србија и ослобођење Босне у време Првог српског устанка”, *Зборник за историју БиХ*, 1 (1995), 194.

³ Владимир Ћоровић, „Национални развој Босне и Херцеговине у прошлости, до 1875. године”, у: *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење* (Сарајево: Обласни одбор Народне одбране, 1929), 24.

⁴ Le capitaine Théodore Roux-la-Mazelière, *Memoire sur la Bosnie, 1807-1809*, у: Вјекослав Јелавић, „Францеска извјешћа о Босни”, *Гласник Земаљског музеја*, XVI-II/3 (1906), 318. Зворник је тада имао око 6.000 становника и готово су сви били православни (Amédée Chaumette-des-Fossés, *Voyage en Bosnie, dans les années 1807 et 1808*. [Berlin: éditeur non identifié, 1812], 38-39), а Вишеград око 5.000, такође са претежно православном већином (*Ibid*, 44-45).

⁵ Драгослав Страњаковић, „Карађорђева национална политика”, *Братство Друштва св. Саве*, XXXII/52 (1941), 9.

⁶ Милорад Екмечић, „Место Босне и Херцеговине у Српској револуцији 1804–1815”, у: *Српска револуција 1804–1815. и Босна и Херцеговина*, VI/8 (Бањалука: АНУ РС, 2004), 41.

⁷ Јован Хаџић [Милош Светић], *Устанакъ Србскій подъ Црнымъ Борѣмъ, Прве три године*, I (Нови Сад: Брзотискомъ епископске књигопечатнѣ, 1862), 23.

ла”.⁸ Када је босанском везиру Бећирпаши (други пут, 2. јуни 1802 – 6. јануар 1805)⁹ почетком новембра 1804. пошло за руком да „увери Србе о својој доброј вољи спрема њих, као и о томе, да ће он код високе Порте њихова захтевања препоручити и подржати”,¹⁰ изгледало је као да је мир на Дрини могућ. Међутим, Бећир-паша је због даљег заоштравања односа на граници идућег месеца добио наређење од султана да подигне војску на Србију.¹¹ Ратне страсти су се код Турака нарочито распламсале након вести о устаничком убијању и протеривању подрињских муслимана.¹² Пошто је наредио мобилизацију и за свог заменика именовао ратоборног Сулејман-пашу Скопљака, босански везир је те јесени са 3.000 војника упао из Зворника у Србију,¹³ а све са циљем спречавања српских устаника у затварању пута Цариград–Сарајево.¹⁴ Такође, ова турска војна акција на Дрини требало је и да спречи повезивање Срба са побуњеним православнима из сарајевске околине (Бутмир, Хаџићи, Раковица, Кулеш, Дрозгонетва, Пазарићи, Становићи, Вогошћа, Нахорево и Црна Ријека).¹⁵

У време док су почетком 1805. године „сви православни у провинцији” (Босански ејалет – Б. Т.) жељно ишчекивали Карађорђевог напад на Босну и изражавали спремност да му се у томе и придруже,¹⁶ највећа концентрација српске устаничке војске

---

⁸ Лазар Арсенијевић-Баталака, *Историја српског устанка*, II (Београд: Штампарија Краљевине Србије, 1899), 827.

⁹ Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne*, 2 (Sarajevo: El Kalem, 1999), 742–743.

¹⁰ I. Хаџић, *н. д.*, 36.

¹¹ *Исто*, 49.

¹² Seifuddin Šejh Kemura, *Prvi srpski ustanak pod Karagjorgjem: od godine 1219. po hiđ. ili 1804. po I. do dobitka autonomije (od godine 1219–1804 do godine 1279–1862)* (Sarajevo: Islamska dionička štamparija, 1916), 13–14.

¹³ *Isto*, 11–12.

¹⁴ Ćiro Truhelka, „Bošnjaci i prvi srpski ustanak”, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXIX/1–4, (1917), 249.

¹⁵ S. Š. Kemura, *н. д.*, 74.

¹⁶ *Bulletin*, Дубровник, 17. фебруара 1805, у: Михаило Гавриловић, *Исписи из париских архива*, I (Београд: СКА, 1904), 9.

била је тада на Дрини.¹⁷ Пошто је тек на пролеће 1805. на Дрини био тешко потучен босански првак Муса-ага, православни у Босни могли су рачунати на евентуално спајање са Карађорђевим јединицама.¹⁸ Одговор новог босанског везира Мустафа-паше Исмаилпашића Новошехерлије (6. јануар 1805 – 25. март 1806)¹⁹ на Карађорђеве активности била је мобилизација целокупне вилајетске војске у Подрињу. Мустафа-паша је за главног команданта именовао зворничког мутесарифа Хасан-пашу са помоћницима: синовцем Хаџи Салихбегом Сребреницом, Синанпашом Гораждалијом, Мехмед-агом Вишеградлијом и сарајевским јањичарским башагом Мемиш-агом Мачковићем.²⁰ Турским јединицама на Дрини су се нешто касније прикључиле војне формације: Хасан-паше Бањалучанина,²¹ Али барјактара из Прусца,²² клишког мутесарифа Сулејман-паше, Ибрахим-аге из Кобаши²³ и Махмут-аге из Језера код Јајца.²⁴ У Травник је на адресу босанског везира стигао и ферман са Порте у коме су се босански муслимани позивали, да свом снагом ударе на Дрину у три правца, на Ужице, Шабац и Кара Невчу.²⁵ Мустафа-паша је 24. новембра 1805. на темељу овог фермана издао везирску бујурудлију, и то на: представника шеријата у Сарајеву – мулу, кадије, високе мудерисе, велику улему и јањичарског команданта. Он је све њих обавестио, како му је од Порте строго заповеђено да коначно војно покори устаничку Србију.²⁶

---

¹⁷ Мирослав Ђорђевић, „Прва година српског устанка, Прилог изучавању карактера устаничких циљева 1804/1805”, *Годишњак Историјског друштва БиХ*, VI (1954), 25.

¹⁸ Богумил Храбак, *Босна и Херцеговина у доба Првог српског устанка* (Бања Лука: Институт за историју, 2004), 29.

¹⁹ S. S. H. Muvekkit, *n. d.*, 751–752.

²⁰ S. Š. Kemura, *n. d.*, 26–27.

²¹ *Isto*, 44.

²² *Isto*, 54.

²³ *Isto*, 58–59.

²⁴ *Isto*, 60.

²⁵ *Isto*, 64–65.

²⁶ Босански валија Сејид Мустафа-паша – пресветлом господину, благородном мули, представнику светлог шеријата у Сарајеву, господи часним кадијама, високим мудерисима и великој улеми, стубовима дубоке учености, господину јањичарском заповеднику, узору славних поглавара, господи заповедницима турна-

12

Први оружани упади Турака из Босне у Србију били су те јесени и то преко Дрине у Ранитовачу, полуострво према Јадру. Олакшавајућа околност за њих је била што су сва села уз Дрину још увек била муслиманска.²⁷ Први организованији удар турске војске из Босанског ејалета на устаничку Србију десио се тек крајем јануара 1806. и кретао се из два правца, из Љешнице и Бадовинаца према Шапцу²⁸ и из Сребренице преко Сокола према Ваљеву.²⁹ Одговор Срба било је паљење три муслиманска села у Соколској нахији – Доне, Дрљаче и Бачеваца. Осим тога, српски устаници успели су енергичном акцијом да у Салашком пољу у Мачви сузбију активности зворничког капетана Мехмед-паше Видајића.³⁰

Успех устаничке Србије на Мишару лета 1806. и даљи наставак ратовања до пролећа 1807. године

„Правитељствујушћем совету сербском” из Смедерева било је веома важно да током трајања ратних сукоба на Дрини одржава везу с православнима у Босанском ејалету и то је рађено преко хајдука, трговаца и свештеника. Првој устаничкој влади било је у интересу да на устанак покрене и хришћане у Босни, а којима би се неко време позабавиле турске власти.³¹ Тако је, на пример, вођа босанских хајдука Кара-Марко подизао православне у рат против сребреничких муслимана. Он је у координацији са Миланом Обреновићем³² у фебруару 1806. потукао Хасан-пашу

џија, хасеџија и серденгечдија, бајрактарима, старешинама и осталим људима од звања, поносу сличних и једнаких, Травник, 19. Шабана 1220 године (=12 новембра 1805 по новом календару), у: Фехим Бајрактаревић, „Једна бујурулдија о Првом српском устанку”, *Гласник Скопског научног друштва*, XI, (1932), 153.

²⁷ I. Хаџић, н. д., 57.

²⁸ Исто, 61–62.

²⁹ Исто, 62–63.

³⁰ Исто, 64.

³¹ Б. Храбак, н. д., 95.

³² 'Obersten von Perss-den Commandirenden in Slavonien Herrn Generaln Feldmarschalllieutenant Baron Simbschen', de dato Semlin, am 24. May 1809, у: Aleksa Ivić, „Dokumenti o ustanku Srba pod Karađorđem Petrovićem”, *Vjesnik Kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga Zemaljskog arkiva*, XXI–XXII, (1920), 376.

Сребреничког.³³ Наравно да је то олакшало Карађорђевим јединицама да до краја марта исте године спале бројне подрињске градове, места и касабе: Нови Пазар, Стари Влах, Прибој, Рудо, Пљевље, Вишеград и Лозницу.³⁴ Иако су у даљим ратним активностима вође српских устаника Стојан Чупић и Јанко Катић разбили капетана Мехмед-пашу Видајића код Зворника, босанске вилајетске снаге су се ипак релативно брзо консолидовале и зауставиле даље ширење устанка православних на својој страни Подриња.³⁵

Карађорђе ни на пролеће 1806. није одустајао од својих војних планова према Босни. Он је 16. априла позивао црногорског владика Петра Петровића да заједно раде на томе да „устане и Босна и Херцеговина на обшчије свију Србља избављеније”.³⁶ Нови Карађорђе позив цетињском владици уследио је 10. јуна исте године. У позиву за нови рат са Босном је наведено да су највећи непријатељи Србије били босански муслимани.³⁷ Неки православни свештеник из Приједора писао је те исте године како се нада скором Карађорђевој ослобођењу.³⁸ Бечка влада је од својих шпијуна са терена врло добро знала да су „сви православни” били „душом и телом уз Црног Ђорђа”.³⁹ Слично запажање о жељама православних у Босни тада је имао и један француски шпијун.⁴⁰

Преговори о миру на Дрини, које је тог лета у Травнику са муслиманским првацима Босанског ејалета водио Карађорђе

³³ Б. Храбак, *н. д.*, 278.

³⁴ S. S. H. Muvekkit, *н. д.*, 760–761.

³⁵ Васа Чубриловић, *Први српски устанак и босански Срби* (Београд: Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон А. Д., 1939), 34–35.

³⁶ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1788–1812* (Banja Luka: Institut za istoriju, 1992), 258.

³⁷ „Георгиј Петровић, Верховни Србов Вожд са сербским Советом Народним-Светлејшему и Високопреосвјаштеннејшему Каваллеру Господину Петру Петровичу Његошу”, у Смедереву 29. маја 1806, у: Л. Арсенијевић-Баталака, *н. д.*, I, 1898, 235–236.

³⁸ Јово Б. Тошковић, *Односи између Босне и Србије 1805–6 и Бој на Мишару*, Суботица: Градска штампарија, 1927, 72.

³⁹ Tomo Matić, „Pabirci iz Arhiva austrijske Polizeihofstelle iz godina 1797–1810”, *Starine JAZU*, 46, (1956), 49–50.

⁴⁰ Le capitaine Leclerc, *Mémoire sur la Bosnie (aôût 1806)*, у: В. Јелавић, *н. п.*, 338.

изасланик Матија Стефановић, пропали су због српског напада на Београд.⁴¹ Због тога је 25. јуна 1806. нови босански везир Хусреф Мехмед-паша (9. април 1806 – 29. јануар 1808)⁴² послао преко 3.000 својих војника под командом Кулин-капетана преко Дрине, где су на Мишару, недалеко од Шапца, претрпели тежак пораз од попа Луке Лазаревића, са чак близу 500 мртвих. Главна битка одиграла се 13. августа 1806. године, да би наредног дана Мехмед-паша издао бујурулдију којом је позвао све босанске муслимане у рат против Србије.⁴³ За успех Срба и пораз Турака на Мишару врло брзо се сазнало и у Босанском ејалету.⁴⁴ Међу бројним погинулим, како их је Ранке назвао „цвећем босанског племства”, били су: Кулин-капетан (кулен-вакуфски капетан Махмуд-бег Куленовић – В. Т.), Синан-паша из Горажда, Мехмед-паша Видајић са два сина и дервентски капетан,⁴⁵ затим: бихаћки бег Мурад-бег Ибрахимпаша из Рипча, Хаџи-ага Мишић и Ахмед-ага Агић из Сокола, Ахмед-ага Зирић и Омер-ага Кучаковић, заменик бихаћког капетана Рустем-бег, Синан-бег Кукавица, Дервиш Малкоч из Ускопља.⁴⁶ Срби су тада заробили петорицу босанских паша: хеџају босанског везира Ибрахим-пашу, Сулејман-пашу Скопљака, Али-пашу Видајића, Хасан-пашу Сребреничког и Хасан-пашу Бањалучког, које су убрзо разменили.⁴⁷ Зато и не треба да чуди што је највећа Мехмед-пашина жеља, а коју није могао да сакрије у разговору вођеном 24. фебруара 1807. са француским конзулом у Травнику Пјером Давидом, била да коначно порази Карађорђа.⁴⁸

---

⁴¹ G. Šljivo, *n. d.*, 262.

⁴² S. S. H. Muvekkkit, *n. d.*, 763–764.

⁴³ Ć. Truhelka, *n. r.*, 253–254.

⁴⁴ „Генерал Лористон – министру иностраних дела”, Дубровник, 24. августа 1806, у: М. Гавриловић, *н. д.*, 79.

⁴⁵ Leopold Ranke, *The History of Serbia, and the Servian revolution with a sketch of the insurrection in Bosnia* (London: Henry G. Bohn, 1853), 108.

⁴⁶ G. Šljivo, *n. d.*, 263.

⁴⁷ Isto, 270.

⁴⁸ 'Extraits du Journal de Pierre David, consul général de France a Travnik (1807-1808)', in: Alfred Dumaine, „Un Consulat de France en Bosnie sous le premier Empire”, *Revue d'Histoire diplomatique*, XXXVIII/1, (1924), 153.

Српско-турски сукоби на Дрини од пролећа 1807. до октобра 1808. године

Јаков Ненадовић и поп Лука Лазаревић су 14. априла 1807. примили наређење од Карађорђа за подизање свих православних у Босни. Према плану, требало је да они устаничку војску из Ваљева и Шапца пребаце „преко Дрине” и да „запал[е] [и] узбун[е] сву Босну”. Одступницу им је држало „5 стотина људи” код Ужица. Карађорђе је лично ишао са „војском и с топовима на ћуприју на Вишеград да Босну сву упали (узбуну и подигне)”. И док је Карађорђе нападао „на вишеградску ћуприју” са циљем да „Турке забуне”, Стојан Чупић је настојао да продре „преко Дрине да попали Јању и Бељину (ово су обе вароши у којима Турци живе) и да сву Босну и села подигне”.⁴⁹

Конзул Давид је тада писао у Париз да су Срби прешли Дрину и да су се налазили у Босни на удаљености од три до четири дана од Травника.⁵⁰ Пошто су на два места прешли у Босну, Србима су се придружили локални православни. Они су здруженим снагама напали муслиманско село Јању и накратко опседали Бијељину, све док их Али-паша Видајић није протерао преко Дрине. За казну, што су се православни ових села придружили Србима, а који су прешли Дрину с намером даљег продирања према Јањи и Бијељини,⁵¹ Видајићеви војници у априлу 1807. спалили су манастир Тавну код Зворника и четири православна села уз Дрину – Бањицу, Пољице, Белошевиће и Главичицу.⁵²

---

⁴⁹ „Карађорђе Петровић, врховни комендант – г-дару Јакову Ненадовићу, г-дару Луки, у рудничкој нахији, у Брусници”, Априла 2. дана 1807, у: Л. Арсенијевић-Баталака, *н. д.*, II, 355–356. Неки људи из формације Јакова Ненадовића још од раније су се налазили „међу хришћанима у Босни”. Били су са њима „у тесним везама и да[вали] им од времена на време муниције, помажу[ћи] им да се отргну од Турака подржавајући их и храбрећи” („архијепископ београдски Леонтије – Царском Хегемону Молдавије и Влашке (Ипсиланти)”, У Београду 4. априла 1807, у: Мил.[енко] М. Вукићевић, „Писма из Првог и Другог устанка”, *Споменик СКА*, XXXVII/33, (1900), 137.

⁵⁰ „Пјер Давид – мин. иност. дела”, Травник, 15. априла 1807, у: М. Гавриловић, *н. д.*, 133.

⁵¹ Исто, 16. априла 1807, у: *Исто*, 133.

⁵² Лонгин, „Улога српско православног свештенства Зворничко-тузланске епархије у прошлости”, у: Споменица поводом 80-годишњице окупације БиХ 16

У Карађорђевићим пропагандним писмима, која су почетком маја 1807. пронађена код неких заробљених српских устаника на Дрини, „православни у Босни“ позивани су на подизање устанка.⁵³ Први и најдубљи продор устаничке војске преко Дрине био је на Ђурђевдан 1807. године, када је поп Смиљанић избио чак до предграђа Тузле.⁵⁴ Да би извели овај напад, Срби су искористили Мехмед-пашино одсуство из Босне, а читаву војну акцију пратили су немири које су православни изазивали на ширем простору Босанске Посавине.⁵⁵ Турци су врло добро знали да је Зворник био „кључ Босне“ и ако би га Срби заузели, онда више не би били безбедни ни Сарајево, а ни Травник. И док су Турци крајем маја спречавали српски продор код Зворника, једна јача устаничка јединица прешла је Дрину јужно од овог места, продирући даље према Власеници.⁵⁶

Босански везир Мехмед-паша послао је почетком јуна 1807. два велика одељења вилајетске војске на Србију. Први одред од 4.000 војника, под командом зворничког Али-паше Видајића, прешао је Дрину испод Зворника, а други од 1.200 војника, под командом Исмаил-паше, недалеко од Бијељине.⁵⁷ Србија се после „собрани[а] србски поглавара“ одржаног „у логору код Неготина двадесет осмога дана јунија месеца хиљаду осам стотина седмога лета“ (10. јула 1807. по новом календару – Б. Т.) определила на мир са Босном. Али у тачки 6 документа који је издала ова скупштина прецизирано је „да [ће] војска србска чува[ти] границу босанску от нападенија на Србију“.⁵⁸ То није нимало по-

---

(1878–1958), 50-годишњице Анексије (1908–1958) и 40-годишњице ослобођења и уједињења (1918–1958), прештампано из Гласника, службеног листа Српске православне цркве, бр. 3–4 (Београд: Графичко предузеће „Србоштампа“, 1959), 38.

⁵³ 'Des Commandirenden Festenberg, Gmjr.-Ludvig', Agram, den 3-ten Mai 1807, у: Алекса Ивић, „Списи бечких архива о Првом српском устанку, књига IV – Година 1807“, *Зборник за историју, језик и књижевност српског народа*, XII (Суботица: СКА, 1938), 509–510.

⁵⁴ В. Чубриловић, *н. д.*, 70.

⁵⁵ „Пјер Давид – мин. иностр. дела“, Травник, 28. маја 1807, у: М. Гавриловић, *н. д.*, 163–164.

⁵⁶ Исто, 29. маја 1807, у: Исто, 174–175.

⁵⁷ Исто, 6. јуна 1807, у: Исто, 181–182.

⁵⁸ Радослав Перовић, „Дневник Јеремије Гагића, секретара Правитељствујушчег совјета“, *Братство Друштва св. Саве*, XXX/50, (1939), 171.

колебало Али-пашу Видајића да крајем септембра 1807. са око хиљаду војника поново упадне у Србију између Јање и Зворника. Осим што је спалио бројна српских села, Видајић је приграбио велики плен и однео га у Босну.⁵⁹

Иако је вест неког татарина с почетка октобра 1807. године „да су Сервиани [продрели] близу Сарајева”⁶⁰ била неистинита, Срби су крајем истог месеца концентрисали велики број војника на десној обали Дрине. Реакцију турске војске од 17.000 војника изазивао је устанички вођа Петар Молер са само 500 војника.⁶¹ Тада су Турци, предвођени Исмаил-пашом Санулом и Салих-бегом, искористили на неки православни празник (Митровдан? – Б. Т.) „опијеност и поспаност” Срба, прешли преко Дрине и десетковали их.⁶²

Срби су почетком новембра 1807. извели нове војне акције на Дрини, што је нарочито „Сарајево престашило за своје богатство”.⁶³ Изгледа да је ова војна операција била одмазда, будући да су устаници попалили бројна муслиманска села, многе муслимане убили, велики број заробили и приликом повлачења у Србију одвели чак „1.200 хришћанских породица”.⁶⁴ Мехмед-паша је из тих разлога 5. новембра исте године наредио нови напад на Србију.⁶⁵ Било је очигледно да су Срби овим новим акцијама на Дрини намеравали поново побунити и босанске православне. Карађорђа је неки руски лист из децембра 1807. назвао „вођом бунтовника у Србији и Босни”,⁶⁶ који се са војском упу-

---

⁵⁹ Baron von Simbschen – das löbliche k. k. carlstädter, varaszdiner Grenz General Commando und das banal Grenz. General Commando, Peterwardein, am 26. September 1807, у: А. Ивић, *н. р.*, 156.

⁶⁰ *Kraglski Dalmatin*, број 40, 2. 10. 1807.

⁶¹ 'Johann Lazko - Obersten von Perss', Semlin, den 23. October 1807, у: А. Ивић, *н. р.*, 166.

⁶² 'Пјер Давид - мин. иност. дела', Травник, 22. октобра 1807, у: М. Гавриловић, *н. д.*, 248–249.

⁶³ *Исто*, 2. новембра 1807, у: *Исто*, 251.

⁶⁴ 'Perss. Obrist - baron Simbschen', Semlin, den 3-ten November 1807, у: А. Ивић, *н. д.*, 902.

⁶⁵ 'Des Commandirenden Festenberg-Gm.-Ludwig', Agram, den 19-ten November 1807, у: *Исто*, 951.

⁶⁶ Милорад Радусиновић, „Историјско и легендарно у руским вијестима о Карађорђу (1804–1818)”, *Митолошки зборник*, 4, (2001), 45.

тио у правцу Сарајева у намери да га освоји.⁶⁷ О овој српској акцији према Сарајеву истог месеца писао је чак и лондонски *Тајмс*.⁶⁸

Око 12.000 српских пешака и око 6.000 коњаника утаборених почетком 1808. код Ужица претило је сваког момента инвазијом на Дрини. Напад је планиран у правцу „Нове Вароши и Вишеграда, области у којој су живели православни“, док је друга мета којој се „претило била Бијељина”.⁶⁹ Ове јединице су до почетка марта исте године насумично у неколико наврата упале у Босну, и то „на шест сати даљине од Сарајева”. Осим планираног удара на Вишеград,⁷⁰ главни циљ њиховог напада на Дрини био је Зворник.⁷¹

Са Порте је средином марта 1808. стигао ферман који је све „босанске Турке способне за ношење оружја” позивао на мобилизацију.⁷² Босански везир је наредио да се у приправност стави свих 37 капетана и да сваки под својом командом има 1.000 војника.⁷³ Паралелно са мобилизацијом муслимана приступило конфискацији се оружја код „хришћана у Босни”, и она је, осим у Сарајеву, била завршена до половине априла исте године.⁷⁴ На Дивану, који је 15. априла 1808. заседао у Травнику, званично је прочитан султанов ферман о обнови рата са Србима.⁷⁵ У турској акцији на Дрини, вођеној крајем априла исте године, упало је преко Зворника у Соко у Србији око 1.000 војника из Босанског ејалета.⁷⁶

---

⁶⁷ Исто, 49.

⁶⁸ Бранко Момчиловић, „’Тајмс’ о Првом српском устанку”, *Зборник Историјског музеја Србије*, 10, (1973), 76.

⁶⁹ „Пјер Давид – мин. иност. дела”, Травник, 19. јануара 1808, у: М. Гавриловић, н. д., 267.

⁷⁰ Исто, 5. марта 1808, у: Исто, 305.

⁷¹ Исто, 15. марта 1808, у: Исто, 308–309.

⁷² „Rastell Inspector Kottwitz – nepoznatom”, Alt--, den 28. März 1808, у: A. Ivić, n. r., 243.

⁷³ „Ostoich – nepoznatom”, Fort Racs, den 16. April 1808, у: Исто, 254.

⁷⁴ „Major Gollubichich – Unbekannt”, Klenak, am 13. April 1808, у: Исто, 252–253.

⁷⁵ „Banus Croatiae Grafen von Gyulai – des commandirenden Herrn Generaln zu Slavonien Feldmarschall Lieutenant Baron von Simbschen”, Agram, den 26. April 1808, у: Исто, 260.

⁷⁶ „Obrist. Leuttner – ibid.”, Mitroviz, den 26. April 1808, у: Исто, 261.

Ратне активности устаничке Србије на Дрини настављене су тек почетком августа 1808. године, када су неке устаничке формације оперисале око Сребренице, припремајући терен за продирање према Сарајеву.⁷⁷ Српски удари на доњи ток Дрине од краја октобра 1808. имали су за циљ ослобађање семберских места Јање и Бијељине.⁷⁸

Српска офанзива на Дрини на пролеће 1809. године

Карађорђе⁷⁹ је 11. априла 1809. поново од Црногораца тражио подршку за нову војну инвазију на Босну. Он је позвао митрополита Петра I Цетињског на сарадњу, како би „сву браћу хришћанску возбудили и на непријатеља некрштеног сви сложно да удар[е] са сви страна”.⁸⁰ Руске новине су крајем истог месеца објавиле вест да су Карађорђеове снаге допрле до Сребренице.⁸¹ Жешћи војни окршаји између Срба и Турака из источног дела Босне отпочели су у мају 1809. године, када је „на Дрину при почетку ове војне стајало 8000 војске под Јаковом Ненадовићем”. Наиме, „око половине маја крен[уо] се овај повелитељ по заповести Сената од Ужице к Босни и положи[о] се око Вишеграда”. Са босанске стране „Гувернер овог предела до [т]ад по даном себи упутствованију миран бејаше, добив [т]ада управ заповест да са 20000 на Србију нападне”. За врло

---

⁷⁷ „Пјер Давид – мин. иност. дела”, Травник, 3. августа 1808, у: М. Гавриловић, *н. д.*, 352–353.

⁷⁸ *Исто*, Задар, 28. октобра 1808, у: *Исто*, 364.

⁷⁹ Осим Карађорђа, многе његове војсковође које су водиле акције у Подрињу су, од 1809, на својим заставама, поред српског, имали аплициран и средњовековни босански грб – грб Раме [Јов.[ан] Мишковић, „Српска војска и војевање за време устанака, од 1804–1815. год.”, *Глас*, XLVII, Београд: СКА, 1895, 21). На званичном Карађорђевом печату, на коме се налазио и грб Босне, изгравирано је: БЖ: МЛ: ГЕ: ПЕ: НА: ВС: СЕ: ИБОС: „Божјом милошћу, Георгије Петровић народа свега Српскога и Босанскога” (Братислав Теиновић, „Заставе и грбови устаника током устанка у Босни 1875–1878”, *Весник*, 37/LVI, [2010], 160).

⁸⁰ „Карађорђе Петровић, Врх. Срб. Комендат – митрополиту црногорском Петру Петровићу”, У Београду 30. марта 1809, у: Л. Арсенијевић-Баталака, *н. д.*, II, 774.

⁸¹ М. Радусиновић, *н. р.*, 50.

кратко време „босанска војска умножи[ла] [се на] 17–18.000 [војника] око Зворника и спремати се ста[ла] да на Србију удари”.⁸²

Карађорђево освајање Сјенице и удар на Нови Пазар, чиме је он желео пресећи комуникацију између Босанског вилајета и Цариграда, према Ранкеовим речима, изгледало је као „генерални напад на муслимане у Босни”.⁸³ Босански везир је 6. маја 1809. године, осим на Зворник, послао неке делове своје војске и на Вишеград, а све са циљем спречавања покушаја блокаде царског друма Цариград–Сарајево и српске инвазије на Босну. Он се тамо намеравао спојити са савезницима Арбанасима, како би заједничким снагама разбили Србе.⁸⁴ Савременик збивања француски путописац Шомет де Фосе констатује да је ово физичко одвајање босанских муслимана од остатка Турске повећало код њих страх и учинило их радикалнијим према босанским хришћанима. Босански муслимани су, према неким сведочењима хришћанске раје, све до ове српске акције у Босни били према њима доста толерантнији.⁸⁵

Док су Карађорђе и Милан Обреновић нападали Сјеницу, кнез Сима Марковић имао је за главни задатак да побуни Босну.⁸⁶ Марковић и Јаков Ненадовић дејствовали су према средњем Подрињу, угрожавајући Сребреницу и Вишеград, а један део њихове војске опседао је у доњем Подрињу Бијељину и Јању.⁸⁷ Тамо је поп Лазаревић са устаницима побуњивао православне и нападао муслимане низводно од Љешнице.⁸⁸ Док је Али-паша Видајић тог маја 1809. организовао одбрану Бијељине, српским устаницима прикључио се велики број семберских Срба.⁸⁹ У време српске опсаде Бијељине један

---

⁸² Аноним. „Исторія Приклученія у Сербіи 1809. год.”, *Сербске Лѣтописи*, 11/III, (1827), 35–36.

⁸³ L. Ranke, *op. cit.*, 146.

⁸⁴ „Oberstlieutenant, oesterreichischer k. k. Consul Mittesser – baron von Simbschen”, Travnik, den 9. May 1809, u: A. Ivić, *n. r.*, 359.

⁸⁵ A. Chaumette-des-Fossés, *op. cit.*, 49–50.

⁸⁶ Вук Стеф.[ановић] Караџић, Милош Обреновић, *кпазь Сербіи или грађа за Српску Историју нашега времена* (Будим: Славено-србска печатња Краљевскога всеучилишта венгерскога, 1828), 13–14.

⁸⁷ L. Ranke, *op. cit.*, 144.

⁸⁸ Вук Стеф.[ановић] Караџић, *Правителствујуци совѣтъ сербскіи за времена Кара-Ђорђијева или отимање ондашњијех великаша око власти* (Беч: Штампарија јерменскога манастира, 1860), 27.

⁸⁹ В. Чубриловић, *н. д.*, 109–110.

други Карађорђевој војсковођа, поменути Стојан Чупић, упутио се према Брчком, палећи бројна муслиманска села и подижући православне на побуну. Ипак, овај унапред припремљен војнички план био је осујећен већ почетком лета 1809. и то највише због пораза српских устаника на Чегру (31. мај 1809 – Б. Т.) и пада устаничке линије у долини Мораве.⁹⁰

Претпоставља се да је десну обалу Дрине на пролеће 1809. у неколико наврата и из неколико праваца прешло до 40.000 војника „босанске војске”.⁹¹ И аустријски конзул Паулу фон Митезер тачно је избројао 44.520 турских војника из Босанског ејалета спремних за рат са Србијом.⁹² Током ових српско-турских сукоба на пролеће 1809. у Подрињу највише су страдали босански православни. Један извор тврди како је „Србија у [тој] години [1809] због многих битки и сраженија, а нарочито због преселенија, много народа изгубила, но она је међу тим штету надокнадила примајући босанске Христијане”. Ови су „со заклатије против Турака учинили, које се пак пређе, нег што је требало (Септемвра) издало било. Многи созаклатјаници буду погубљени; небројена пак число побјегне у Србију, желећи ону судбу избјећи. Црни Ђорђе опредјелив им у Мачви и у шуми китогу обиталишта с тим обзелвателством, да војују, ако би потреба била, не далеко од свога предјела”.⁹³

Турска контраофанзива на Дрини од лета 1809. до јесени 1811. године

У Босанском ејалету је почетком јуна 1809. за рат против Србије мобилисана велика војска. Један аустријски доушник из Травника је то сликовито описао: „Турци из Травника, из Јајца и других градова и вароша изнутарњих, с којим говоре да је отишо исти везир травнички, протива Черноме Ђури. Бањалучки пак и остали Крајишници са својим капетанима спремају се и отићи мисле ове

---

⁹⁰ Лонгин, *н. д.*, 38.

⁹¹ L. Ranke, *op. cit.*, 152.

⁹² G. Šljivo, *н. д.*, 351.

⁹³ Аноним, *н. р.*, 49.

недиље”.⁹⁴ Оно што је била новина у ратовању против Срба је што су тадашње турске власти у Босанском ејалету присилиле велики број православних Сарајлија да иду у рат на Дрину.⁹⁵ Сунулах-паша Травнички је већ почетком јуна 1809. сузбио Милана Обреновића код Сребренице и протерао га преко Дрине, те упао у Соко у Србији. Хасан-паша Дувњак зауставио је Стојана Чупића у продирању кроз Босанску Посавину и у контраофанзиви вратио Бијељину. Сулејман-паша Скопљак одбацио је Србе од Вишеграда и продро чак до Сјенице.⁹⁶ Значај ових победа турске војске над Србима био је у томе што је поново успостављена „директна комуникација Босне са Цариградом”.⁹⁷ Печат турског одговора Србима ударили су Али-паша Видајић и Ибрахим-паша Сребренички, када су јула 1809. спалили Љешницу на Дрини.⁹⁸ Српски устаници су се консолидовали тек на јесен исте године и стабилизовали границу са Босанским ејалетом. У новом позиву Црногорцима за нови рат са Турцима, од 28. септембра, Карађорђе им је гарантовао да је целокупно подручје „од Вишеграда до Дрине, низ Дрину до Саве воде” контролисала његова војска.⁹⁹

Нови босански везир Ибрахим Хилми-паша (29. јануар 1808 – 13. март 1813)¹⁰⁰ обзнанио је у својој бујурулдији одлуку Већа ајана у Травнику да се и током 1810. настави рат са, како је навео: „србским крвницима” и „вјерским непријатељем” Србијом.¹⁰¹ Ту одлуку пратио је и Портин ферман, који је позвао босанског везира на коначно сламање Србије.¹⁰² Исто наређење поновљено је и у једном другом ферману, издатом нешто касније. Хилми-паша добио је задатак да у сарадњи са софијским сераскером и султановим везиром

---

⁹⁴ „Rastell Inspector Kottwitz – nepoznatom”, Rastell–Amt Alt Gradisca, am 5. Juny 1809, u: A. Ivić, *n. r.*, 384.

⁹⁵ „Пјер Давид – мин. иност. дела”, Травник, 14. јуна 1809, у: М. Гавриловић, *н. д.*, 438.

⁹⁶ В. Чубриловић, *н. д.*, 111–112.

⁹⁷ „Пјер Давид – мин. иност. дела”, Травник, 22. јуна 1809, у: М. Гавриловић, *н. д.*, 445.

⁹⁸ В. Чубриловић, *н. д.*, 113.

⁹⁹ „Черни Георгије Петровић, Верховни предводителъ народа серпскаго – митрополиту црногорском Петру Петровићу”, У Тополи 16. септеврија 1809. года, у: Л. Арсенијевић-Баталака, *н. д.*, II, 776–777.

¹⁰⁰ S. S. H. Muvekkit, *n. d.*, 783–784.

¹⁰¹ S. Š. Kemura, *n. d.*, 262–263.

¹⁰² *Isto*, 266.

Хуршид Амед-пашом „посве Србе уништи, кућну чељад и иметак им зароби“, а све са циљем да се коначно: „*тај њихов* [српски – Б. Т.] *устанак приведе крају*“.¹⁰³ То је био кључни разлог што је Карађорђе поново преко Дрине слао шпијуне, а који су му у мају 1810. јављали „да су се Францези помирили са Бошњацима Турцима“ и да су ови претили да ће извршити војни удар на Србију.¹⁰⁴

„Како Турци од Босне јесу весма насилили“,¹⁰⁵ тако је Карађорђе 17. септембра 1810. тражио од Петра Тодоровића да се „велика помоћ учини [и] да [се] на Дрину помоћ што прије пошаље“. Наводно, на босанској страни Дрине према Србији било је тада концентрисано чак око „40 иљада Турака“.¹⁰⁶ Карађорђе је, плашећи се претњи са босанске стране, потпуно наивно понудио Аустријанцима војно савезништво. Он је 21. септембра те године у инструкцији Стеви Јевтићу, свом изасланику код барона Симбшена, навео да ако Аустријанци „само на Босну нападну“ да ће им Срби „помоћи Босну узети и ниова да буде“. Карађорђе је процењивао да ако би Аустријанци „на Босну празну [т]ада напали, то би се лако могла совершити ниова воља и жеља, причином том, да како Русија у Булгарији с војском дејствује, тако би и Аустрија у Босни могла. А Босну је [т]ада лако [било] обвладати, јер су многу војску противо [Србије] обратили и противо Русије једно число послали. [Т]ада су босански градови [били] празни, с тим би [Србији – Б. Т.] могли помоћи, а себи [Аустрија – Б. Т.] велику корист учинити“.¹⁰⁷ Јаков Ненадовић, који је код Зворника „са свију страна на те Турке удари[о]“, требало је да

---

¹⁰³*Isto*, 270.

¹⁰⁴Черни Георгие Петровић, верховни предводителъ народа сербскаго–барону Симбшену', У Београду, 2. маја 1810, у: Aleksa Ivić, „Novi podaci za proučavanje srpskog ustanka“, *Vjesnik Kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga Zemaljskog arkiva*, XVII, (1915), 134.

¹⁰⁵Черни Георгие Петровић – Петру Тодоровићу', у Варварину Септембриа 1-огъ 1810, у: Мил.[енко] М. Вукићевић, „Деловодни протокол писама Петра Тодоровића-Добрњца, српског војводе из Првог устанка“, *Споменик СКА*, XXXVII/33, (1900), 119.

¹⁰⁶Исти – истом, у Враћевщици септембра 5-г дня 1810 года, у: *Исто*, 119.

¹⁰⁷„Черни Георгие Петровић – Стеви Ђвѣтићу“, У Варварину, 9. септембриа 1810, у: A. Ivić, *п. р.* (1915), 139.

од 27. септембра исте године подрива мир сталним изазивањем сукоба на Дрини.¹⁰⁸

„Босанска војска” је крајем октобра 1810. прешла Дрину, безуспешно покушавајући да освоји Лозницу.¹⁰⁹ У тим борбама погинуло је и рањено око 2.000 њених војника, међу којима и Хасан-паша Сребренички.¹¹⁰ Нова прилика за напад на Србију указала се тек након пораза руске војске на Рушчуку. Босанском везиру је те 1811. са Порте било наређено да „са Бошњацима навали на исте [Срби – Б. Т.] одметнике”, због чега се он са својом војском упутио на Зворник.¹¹¹

Сукоби на Дрини настављени су током целе 1811. године. За разлику од Црне Горе, са којом је током лета 1811. одржавао мир,¹¹² сераскер Сулејман-паша крајем октобра послао је у Зворник на Дрину одред од 2.500 Херцеговаца, међу којима је било чак 600 католика. Тој војној експедицији придружило се и око стотинак православних Срба из Сарајева. Ипак ова слабо организована акција није имала никаквог резултата, а босански везир се на њен неуспех лично пожалио новом аустријском конзулу Јакову фон Пауличу.¹¹³ Депримираност и деморализација због седмогодишњег ратовања са Србима на Дрини се, осим код босанских муслимана, осетила и код босанских католика, који су, како је наведено, такође мобилисани у рат. Босански бискуп фра Аугустин Милетић известио је 12. новембра 1811. Рим „како се већ девет година води безуспешан рат против Срба”.¹¹⁴

Босански муслимани су све до краја 1811. били узнемиравани новим Карађорђевим прогласима разасланим босанским православним свештеницима, а у којима је он „верни народ вере право-

---

¹⁰⁸ „Исти – Јакову Ненадовићу”, У Тополи, 15. септембра 1810. года, у: Л. Арсенијевић-Баталака, *н. д.*, II, 853.

¹⁰⁹ „Пјер Давид – мин. иностр. дела”, Травник, 28. октобра 1810, у: М. Гавриловић, *н. д.*, 573.

¹¹⁰ G. Šljivo, *н. д.*, 393.

¹¹¹ S. Š. Kemura, *н. д.*, 292–293.

¹¹² Душан Лекић, *Спољна политика Петра I Петровића Његоша (1784–1830)* (Цетиње: Народна књига, 1950), 258.

¹¹³ G. Šljivo, *н. д.*, 408.

¹¹⁴ Andrija Nikić, „Regesta dokumenata Kongregacije De Propaganda Fide, Scritture riferite nei Congressi, Bosnia, sv. 9 (1796–1818)”, *Bosna franciscana*, 12/VIII (2000), 277.

славне, вере пресвете и победничке” позивао у рат против „непријатеља Бога и свете вере”.¹¹⁵

Коначни војни обрачун Турака са Србима на Дрини од 1812. до 1815. године

Војне активности турске вилајетске војске забележене су Подрињу и током 1812. године. Ратни задатак који је босански везир добио од Порте је гласио: „*Настојте са свом моћу у овој сретној години, да их [Србе – Б. Т.] уништите и распршите*” и то без изговора као задњих година: „*док дође бехар и Јурјев дан*”.¹¹⁶ За коначни војни обрачун са устаничком Србијом те 1812. било је мобилисано чак 60.000 босанских муслимана, а њихова највећа концентрација била је на Орловом пољу код Зворника.¹¹⁷ Турци су након великих окршаја на Бановцу на Дрини сами признали погибију око 600 својих војника.¹¹⁸ У војним јединицама Сулејман-пашине војске које су ратовале на Дрини 1811. и 1812. године многобројни босански православни правили су шанчеве, а понекад би и мењали рањене и избачене из строја.¹¹⁹

Босански муслимански прваци, поготово сарајевски бегови, оптуживали су у то време своју владу да се по питању ратовања са Србима „показала мекана”.¹²⁰ У Травнику су 31. маја и 1. јуна 1813. године „два велика Дивана” расправљала о наставку рата са Србијом, а босански везир је добио наређење од великог везира лично за гушење устанка у Београдском пашалуку.¹²¹ Босански диван је на

---

¹¹⁵(Idée de la proclamation, envoyée secrètement par les Russes et les Serviens, aux évêques et papas grecs de la Romélie et de la Bosnie, 1811, у: М. Гавриловић, н. д., 639.

¹¹⁶S. Š. Kemura, *n. d.*, 299–300.

¹¹⁷*Isto*, 332–333.

¹¹⁸*Isto*, 335.

¹¹⁹Ibrahim Manzour-efendi, *Mémoires sur la Grèce et l’Albanie, pendant le gouvernement d’Ali-pacha, ouvrage pouvant servir de complément a celui de M. de Pouqueville* (Paris: Paul Ledoux, Ponthieu, H. Langlois, M.DCCC.XXVII), XXXV.

¹²⁰Стојан Новаковић, „Француске службене белешке о западно-балканским земљама из 1806–1813”, *Споменик СКА*, XXXI/29, (1898), 144.

¹²¹„Bulletin de Bosnie”, Травник, 2. јуна 1813, у: М. Гавриловић, н. д., 773.

крају одлучио да за наставак рата са Србијом мобилише 60.000 вилајетских војника.¹²²

Највеће борбе на Дрини између турске војске из Босанског ејалета и српских устаника вођене су током августа 1813. око Лознице, Љешнице и Засавице.¹²³ „Босњаци [су] под везиром Травничким и Беглербегом Бањалучким 9 га јула [21. јули 1813 – Б. Т.] код Зворника преко реке Дрине продерзливо преици [прећи? – Б. Т.] наумили, и да би Србле напасти, на лево до Лознице дошли. Неколико је њи и до Новог Села шест часова од Шабца [било] доперло”. Међутим, „кад се битка соверши[ла], доне[ли] [су] Србљи за знак да су Турке победили, 60 Турски глава на копју натакнути у Шабац”.¹²⁴ Ипак, у другој половини лета 1813. ратна срећа пратила је Турке, којима се након освајања неких важнијих стратешких устаничких упоришта, као што је Засавица, отворио пут за даље продирање према Ужицу, Шапцу, Београду и Смедереву.¹²⁵

Наступајућим успесима турске војске свакако је допринела Аустрија, која је, усталом и највише помогла у коначном војном слому устаничке Србије. Тако се „босанска војска” тог судбоносног лета 1813. године у аустријској пограничној области потпуно слободно снабдевала, осим храном,¹²⁶ и оружјем и војном опремом.¹²⁷

Нови босански везир Дарендели Силахдар Али-паша (13. март 1813 – 30. март 1815)¹²⁸ наредио је почетком септембра 1813. регрутацију додатних 20.000 људи за потпуно војно сламање Србије.¹²⁹ „Серашћер све Босне” Сулејман-паша Скопљак хвалио се истог месеца Аустријанцима „како [је] честити цар наредио босанскога везира и више од сто хилада војске босанске дигло и на Срба по-

---

¹²²S. S. H. Muvekkkit, *n. d.*, 808.

¹²³*Isto*, 810.

¹²⁴*Новине Сербске*, 6, 8. 8. 1813.

¹²⁵S. S. H. Muvekkkit, *n. d.*, 811.

¹²⁶„Bulletin de Bosnie”, Травник, 10. јула 1813, у: М. Гавриловић, *н. д.*, 779.

¹²⁷Алекса Ивић, *Између Првог и Другог српског устанка (Од септембра 1813. до априла 1815. године)* (Загреб: Штамп Кр. земаљске тискаре, 1917), 38.

¹²⁸S. S. H. Muvekkkit, *n. d.*, 805–806.

¹²⁹„Bulletin de Bosnie, Guerre de Srevie”, Травник, 15. септембра 1813, у: М. Гавриловић, *н. д.*, 789.

шо”.¹³⁰ У српско-турском окршају вођеном септембра 1813. велику победу однели су „Бошњаци освоји[вши] тврђаву Шабац са девет кула”, чиме је територија од Дрине до Београда била потпуно очишћена од устаника.¹³¹ У Цариград је тог истог месеца било одведено између „400 и 500 српских заробљеника из Босне, везаних једним синциром”, од којих је велики број умро на путу.¹³² У тој групи је, по свему судећи, поред стотинак заробљеника из Шапца, било и 400 Карађорђевих устаника, а које је босански везир заробио лета исте године код Љешнице на Дрини и одвео у Босну.¹³³ Француски конзул Давид располагао је са бројком од заробљених „600 Срба” и „четири устаничке вође” на Љешници.¹³⁴

Победа Турака је за Србе била додатно понижавајућа, поготово када је крајем октобра 1813. за пашу Београдског пашалука именован дотадашњи сераскер босанске коњице босански муслиман Сулејман-паша Скопљак.¹³⁵ Успех турске војске у рату са Србима носио је и негативне последице, пре свега у погледу положаја босанских православних Срба. Према једном сведочењу, након пораза Србије 1813. године „Турци Бошњаци из једног подорења изли[ли] [су] [сву] своју просту освету на Србима Босанским, те [су] многе исјек[ли] и на коље наби[ли]. Тако [су] посјек[ли] Николу Топала трговца у Градичкоме, и [свједоковог]

---

¹³⁰ Сулејман-паша – митровачком обрштару Обућини”, Засавица септембра 1813, у: А. Ivić, *n. r.*, (1915), 144.

¹³¹ „Bosanski valija i serasker Silihdar Alipaša [Darendeli] – nekom austrijskom generalu”, Beograd, 1228 – rujna 1813, у: Hazim Šabanović, „Novi turski dokumenti u turskom odsjeku Hrvatskih zemaljskih muzeja u Sarajevu”, *Glasnik Hrvatskih zemaljskih muzeja*, LIV (1943), 361.

¹³² Бурултија нишкога главног заповедника–софиским властима’, Датум 10. шавал 1228 г. (25. септембар 1813), у: Г[еорги] Баласчев, „Неиздати турски документи о српском устанку 1805 и 1813 године”, *Српски књижевни гласник*, 97, (1905), 215.

¹³³ „Карађорђево известіе о Срби и последњимъ догађаима Србскогъ (новіе-гъ) доба као и првима за тымъ слѣдуюћима, Сачинѣно негдашњимъ Почестнымъ Членомъ Друштва Србске Словесности покойнымъ К. С. Совѣтникомъ Лазаромъ Теодоровићемъ, Написано у С. Петербургу 4. Маја 1816. года”, *Гласник Друштва српске словесности*, IV (1852), 166.

¹³⁴ „Bulletin de Bosnie, Guerre de Servie”, Травник, 17. августа 1813, у: М. Гавриловић, *н. д.*, 784.

¹³⁵ А. Ивић, *н. д.*, 1917, 40.

брата [П. Карано-Твртковић – Б. Т.] Николу, проту Гавру Кара Петровића и попа Јована Карановића”.¹³⁶

Завршном нападу на Србију претходио је ферман са Порте, који је турску војску додатно охрабривао да се у наступајућем рату према Србима не односи са милошћу. У Портином наређењу је писано, да је: „*Тај народ [Срби – Б. Т.] тако, да се мора сњима поступати сголом сабљом и спомоћу Бога довести их у покорност о чему је затражена шериатска фетва*”.¹³⁷ Исти ферман је наређивао: „*Спомоћу Бога тако их стуците и распршите, а на основу фетве сибјан и дјецу им заробите, имање и ствари поплљачкајте да им последице данас више никад не падне на ум главу подићи на устанак против мога царства*”.¹³⁸ Да би их охрабрио, султан је у још неколико фермана поновио: „*Моја дјеца Бошњаци, вазда су били гајређије и јунаци*”.¹³⁹

Велика војна кампања у коју је босански везир регрутовао многе „Бошњаке [и] Турке на Сербље и онако већма кивне” започела је крајем новембра 1814. године.¹⁴⁰ Рачуна се да је босански везир за веома кратко време успео да мобилише око 40.000 војника. И многи босански хришћани били су део ове војне експедиције на Србију, и то углавном као позадинци.¹⁴¹ Тада су бројне „чете 100, 200 и до 300 Турака ја[чине]”, из разних делова „Босне у Србију улаз[иле] и продир[але]. Наводно, тада је „сила Бошњака у Србији на 6000 Војника нарасла”. „Телали (или викари њини у војни) позива[ли] [су] их” отворено на плачку „оваца и рогате марве у Србији [као и] по својој вољи робов[а] и робкињ[а]”.¹⁴² Савременик догађаја

---

¹³⁶Павле Карано-Твртковић, „Додатак к њ србскимъ споменницѣма или кратко земљописаніе о Босни”, у: Павле Карано-Твртковић, *Србскии споменицы или старе рисовулѣ, дипломе, повелѣ, и сношения босански, сербски, херцеговачки, далматински, и дубровачки кралѣва, царева, банова, деспота, кнезова, войвода и властелина, часть прва* (Београд: Типографіа Княжества Сербіе, 1840), XIX.

¹³⁷S. Š. Kemura, n. d., 350.

¹³⁸Isto, 352.

¹³⁹Isto, 373.

¹⁴⁰Новине Сербске, 278, 15. 12. 1814.

¹⁴¹На списку босанских (турских) војника и екмечија (пекари) те 1814. налазили су се и босански хришћани: кршћанин Видак, Глишин момак, Васиљ, Никола, Ристо, Глишо, Микун, Ристо Савић, Јефто Вишеградлија, Ристо Травничанин, Радо и Ристо Мостарац, Михајло, Јован, Гаврило, Андрија, поново Глишо, Илија, па опет Јован (S. Š. Kemura, n. d., 362).

¹⁴²Новине Сербске, 278, 15. 12. 1814.

путописац Ибрахим Менсур ефендија сведочи како су тада сви босански путеви били практично закрчени „стадима и српским робљем које је било одвођено у Босну”.¹⁴³ Босанске вилајетске власти су до краја 1815. населиле избегле муслимане из Шапца, Ваљева и Ужица дуж целог тока Дрине. То је био смишљен план за будућност, чиме су у тој области према Србији створиле, према речима Владимира Ћоровића, „једну врсту босанске војничке крајине”.¹⁴⁴

Закључак

Устаничка Србија је, у складу са Карађорђевићевим планом из јуна 1804. о ослобођењу дела Босанског ејалета, са православном већином водила на Дрини десетогодишњи рат против турске војске из Босанског ејалета. Све до лета 1806. године српско-турско ратовање на Дрини одвијало се без већег значаја. Напад српских устаника на Београд лета 1806. изазвао је босанског везира Хусреф Мехмедпашу да пошаље преко Дрине 3.000 војника, где су они на Мишару, недалеко од Шапца, претрпели тежак пораз. Дрину су у наредних седам година у више наврата прелазиле обе војске, Карађорђева и турска вилајетска, али без неког успеха ни по једну, ни по другу страну. Паралелно са све учесталијим војним активностима на Дрини, турска војска у Босанском ејалету се консолидовала, мобилишући до 80.000 војника и спремајући за коначни војни обрачун са устаничком Србијом. У пресудном окршају вођеном септембра 1813. велику победу однели су Турци, чиме је територија од Дрине до Београда у наредне две године потпуно очишћена од устаника.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Објављени извори

Баласчев, Г.[еорги]. „Неиздати турски документи о српском устанку 1805 и 1813 године”. *Српски књижевни гласник*, 97, (1905), 212–220.

Бајрактаревић, Фехим. „Једна бујурулдија о Првом српском устанку”. *Гласник Скопског научног друштва*, XI, (1932), 145–157.

---

¹⁴³I. Manzour-efendi, *op. cit.*, XXXVIII.

¹⁴⁴В. Ћоровић, *н. д.*, 26–27.

Вукићевић, Мил.[енко] М. „Деловодни протокол писама Петра Тодоровића-Добрнџа, српског војводе из Првог устанка”. 97–127; „Писма из Првог и Другог устанка”. 129–164. *Споменик СКА*, XXXVII/33, (1900).

Гавриловић, Михаило. *Исписи из париских архива*, I. Београд: СКА, 1904.

Dumaine, Alfred. „Un Consulat de France en Bosnie sous le premier Empire”. *Revue d'Histoire diplomatique*, XXXVIII/1, (1924), 301–328.

Ivić Aleksa. „Novi podaci za proučavanje srpskog ustanka”. *Vjesnik Kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga Zemaljskog arkiva*, XVII, (1915), 120–154.

Ivić, Aleksa. „Dokumenti o ustanku Srba pod Karađorđem Petrovićem”. *Vjesnik Kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga Zemaljskog arkiva*, XXI–XXII, (1920), 1–538.

Ивић Алекса. „Списи бечких архива о Првом српском устанку, књига IV – Година 1807”. *Зборник за историју, језик и књижевност српског народа*, Књ. XII. Суботица: СКА, 1938.

Јелавић Вјекослав. „Францеска извјешћа о Босни”. *Гласник Земаљског музеја*, XVIII/3, (1906), 307–340.

„Карађорђево извјешће о Србији и последњимъ догађајима Србскогъ (новіегъ) доба као и првима за тымъ слѣдуюћима, Сачинѣно негдашњимъ Почестнымъ Членомъ Друштва Србске Словесности покойнымъ К. С. Совѣтникомъ Лазаромъ Теодоровићемъ, Написано у С. Петербургу 4. Маја 1816. года”. *Гласник Друштва српске словесности*, IV, (1852), 152–179.

Карано-Твртковић, Павле. „Додатакъ къ србскимъ споменницима или кратко землѣописаніе о Босни”. у: Карано-Твртковић, Павле. *Србскіи споменицы или старе рисовуль, дипломе, повелѣ, и сношения босански, сербски, херцеговачки, далматински, и дубровачки кралѣва, царева, банова, деспота, кнезова, войвода и властелина, часть прва* (Бѣоград: Типографіа Княжества Сербіе, 1840), I–XXIII.

Matić, Tomo. „Pabirci iz Arhiva austrijske Polizeihofstelle iz godina 1797–1810, *Starine JAZU*, 46 (1956), 45–62.

Момчиловић, Бранко. „Тајмс’ о Првом српском устанку”. *Зборник Историјског музеја Србије*, 10, (1973), 63–81.

Nikić, Andrija. „Regesta dokumenata Kongregacije De Propaganda Fide, Scritture riferite nei Congressi, Bosnia, sv. 9, (1796–1818)”. *Bosna franciscana*, 12/VIII, (2000), 269–290.

Перовић, Радослав. „Дневник Јеремије Гагића, секретара Правитељствујушчег совјета”. *Братство Друштва св. Саве*, XXX/50, (1939), 155–177.

Šabanović, Hazim. „Novi turski dokumenti u turskom odsjeku Hrvatskih zemaljskih muzeja u Sarajevu”. *Glasnik Hrvatskih zemaljskih muzeja*, LIV, (1943), 357–370.

Штампа

Kraglski Dalmatin, Zadar, 1807.

Новине Сербске, Беч, 1813/1814.

Монографије

Арсенијевић-Баталака, Лазар. *Историја српског устанка*, I, II. Београд: Штампарија Краљевине Србије, 1898, 1899.

Екмечић, Милорад. *Дуго кретање између клања и орања*. Београд: Завод за уџбенике, 2007.

Ивић, Алекса. *Између Првог и Другог српског устанка (Од септембра 1813. до априла 1815. године)*. Загреб: Штампа Кр. земаљске тискарне, 1917.

Караџић, Стеф.[ановић] Вук. *Милош Обреновић, кпазъ Сербіи или грађа за Српску Историју нашега времена*. Будим: Славено-србска печатња Краљевског всеучилишта венгерског, 1828.

Караџић, Стеф.[ановић] Вук. *Правителствујуцим совѣтмъ сербскимъ за времена Кара-Ђорђејева или отимање ондашњијех великаша око власти*. Беч: Штампарија јерменског манастира, 1860.

Kemura Šejh Seifuddin. *Prvi srpski ustanak pod Karagjorgjem: od godine 1219. po hiđ. ili 1804. po I. do dobijta autonomije (od godine 1219–1804 do godine 1279–1862)*. Sarajevo: Islamska dionička štamparija, 1916.

Лекић, Душан. *Спољна политика Петра I Петровића Његоша (1784–1830)*. Цетиње: Народна књига, 1950.

Мишковић, Јов.[ан]. „Српска војска и војевање за време устанака, од 1804–1815. год.”. *Глас*, XLVII. Београд: СКА, 1895.

Muvekkit Hadžihuseinović, Sidki. Salih. *Povijest Bosne*, 2. Sarajevo: El Kalem, 1999.

Хаџић [Милош Светић], Јован. *Устанакъ Србскій подъ Црнымъ Ђорђемъ, Прве три године*. I. Нови Сад: Брозотискомъ епископске књигопечатнѣ, 1862.

Ranke, Leopold. *The History of Serbia, and the Servian revolution with a sketch of the insurrection in Bosnia*. London: Henry G. Bohn, 1853.

Тошковић, Б. Јово. *Односи између Босне и Србије 1805–6 и Бој на Мишару*. Суботица: Градска штампарија, 1927.

Храбак, Богумил. *Босна и Херцеговина у доба Првог српског устанка*. Бањалука: Институт за историју, 2004.

Чубриловић, Васа. *Први српски устанак и босански Срби*. Београд: Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон А. Д., 1939.

Šljivo, Galib. *Bosna i Hercegovina 1788-1812*. Banjaluka: Institut za istoriju, 1992.

Путописна литература:

Manzour-efendi, Ibrahim. *Mémoires sur la Grèce et l'Albanie, pendant le gouvernement d'Ali-pacha, ouvrage pouvant servir de complément a celui de M. de Pouqueville*. Paris: Paul Ledoux, Ponthieu, H. Langlois, M.DCCC.XXVII

Новаковић, Стојан. „Француске службене белешке о западно-балканским земљама из 1806–1813”. *Споменик СКА*, XXXI/29, (1898), 128–162.

Chaumette-des-Fossés, Amédée. *Voyage en Bosnie, dans les années 1807 et 1808*. Berlin: éditeur non identifié, 1812.

Чланци и расправе

Аноним. „Исторія Прикљученія у Сербіи 1809. год.”. *Сербске Лѣтописи*, 11/III, (1827), 29–50.

Ђорђевић, Мирослав. „Прва година српског устанка, Прилог изучавању карактера устаничких циљева 1804/1805”. *Годишњак Историјског друштва БиХ*, VI, (1954), 5–27.

Лонгин. „Улога српско православног свештенства Зворничко-тузланске епархије у прошлости”. 35–50, у: *Споменица поводом 80-годишњице окупације БиХ (1878–1958), 50-годишњице Анексије (1908–1958) и 40-годишњице ослобођења и уједињења (1918–1958)*, прештампано из Гласника, службеног листа Српске православне цркве, бр. 3–4. Београд: Графичко предузеће „Србоштампа”, 1959.

Екмечић, Милорад. „Место Босне и Херцеговине у Српској револуцији 1804–1815”. 37–71, у: *Српска револуција 1804–1815. и Босна и Херцеговина*, VI/8. Бања Лука: АНУ РС, 2004.

Радусиновић, Милорад. „Историјско и легендарно у руским вијестима о Карађорђу (1804–1818)”. *Митолошки зборник*, 4 (2001), 41–57.

Страњаковић, Драгослав. „Карађорђева национална политика”. *Братство Друштва св. Саве*, XXXII, 52, (1941), 5–14.

Теиновић, Братислав. „Заставе и грбови устаника током устанка у Босни 1875–1878”. *Весник*, 37/LVI, (2010), 155–162.

Truhelka, Ćiro. „Bošnjaci i prvi srpski ustanak”. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXIX/1–4, (1917), 245–296.

Ђоровић, Владимир. „Национални развој Босне и Херцеговине у прошлости, до 1875. године”. 15–39, у: *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*. Сарајево: Обласни одбор Народне одбране, 1929.

Dr. Bratislav Teinović

Museum of Republic of Srpska, Banja Luka

e-mail: b.teinovic@hotmail.com

OVERVIEW OF THE SERBIAN-TURKISH WAR ON THE DRINA RIVER (1804-1815)

(Summary)

Since June of 1804, one of the goals in Serbia's war plans has been to liberate most of the Eyalet of Bosnia, which resulted in 10 years of a war campaign on the Drina River. Until the summer of 1806, there were no significant developments in that region. The 1806 attack on Belgrade by the insurgent army prompted the Bosnian vizier Husref Mehmed Pasha to send 3,000 soldiers across the Drina River where they have been badly defeated in the battle on the Mišar hill near the town of Šabac. However, the great success of the insurgent army could not change the situation between the two opposing sides. In the years to come, both Karađorđe's and the Turkish army crossed the Drina River on several occasions, but neither of them had successful campaigns. The Turkish response to the Serbian offensive in the spring of 1809 was the counteroffensive that started in the summer of the same year, which was the start of the final clash with Serbia from 1812 to 1815. As the military activities on the Drina River intensified, the Turkish army in the Eyalet of Bosnia mobilized up to 80,000 army men in preparation for the final campaign against the insurgent forces in Serbia. In

September of 1813, the Turkish army won the victory in the decisive battle and left the territory from the Drina River to Belgrade completely clear of the insurgents for the following two years.

KEY WORDS: Turkish army, insurgent army, Bosnian vizier, Eyalet of Bosnia, Drina, Serbs, Karađorđe, Orthodox, Muslims

355.233(=163.41)(44+493)"18/191"
COBISS.SR-ID 34884361

Оригиналан научни рад
Примљен: 12. јун 2020.
Прихваћен: 02. октобар 2020.

Пуковник др Слободан Ђукић, доцент
Војна академија, Београд
e-mail: slobodan.djukic@va.mod.gov.rs

ШКОЛОВАЊЕ И УСАВРШАВАЊЕ СРПСКИХ ОФИЦИРА У ФРАНЦУСКОЈ И БЕЛГИЈИ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 19. И ПРВОЈ ДЕЦЕНИЈИ 20. ВЕКА*

АПСТРАКТ: Средином 19. века Србија је имала мали број школованих грађана, због чега је настала пракса да се за потребе државне службе српски младићи школују у иностранству. У раду је приказано школовање српских официра у Француској и Белгији у другој половини 19. и првој деценији 20. века. Рад је написан на основу грађе Војног архива у Београду, Архива Србије, Архива САНУ, наставне и војностручне литературе која се налази у Центру за војнонаучну документацију и информације (ЦВНДИ) у Београду.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Школовање официра у Француској, Војна академија, војна литература, српска војска

Средином 19. века у Кнежевини Србији осећала се велика потреба за образованим грађанима. Млада српска држава морала је из темеља да гради своје институције, а није имала довољан број учених људи. Због тога је кнез Милош Обреновић још 1830. године по-

---

* Рад је настао као део истраживања на научном пројекту Војне академије Универзитета одбране „Војска у политичком систему Србије” који финансира Министарство одбране Републике Србије (број пројекта ВА-ДХ/1/19-21).

слао у Беч и Пешту на студије медицине шесторицу младића, а још по једног је изабрао за фармацију и сликарство.¹ Међу првим српским младићима школованим у иностранству били су и они који су се спремали за војни позив. Кнез Милош Обреновић је 1833. године упутио 30 српских младића на школовање у Русију. Када су се они 1836. године вратили са школовања, били су први школовани официри у Србији.²

После абдикације кнеза Милоша Обреновића на власт у Србији дошли су Уставобранитељи (1842–1858), који су имали узор у развијеним европским државама. У време док су они били на власти српски официри се први пут упућују на школовање у државе средње и западне Европе. Приликом избора државе у којој би се официри школовали, осим политичког момента, водило се рачуна о угледу војске и цени школовања. Средином 19. века Француска је сматрана највећом војном силом у Европи, али је Државни савет ипак одлучио да тројицу српских младића 1846. године пошаље у Пруску, да тамо стекну војно образовање.³

У време док су се тројица српских младића налазила на школовању у Берлину, капетан Миливоје Петровић Блазнавац упућен је на школовање у Француску. Најпре је отишао у Беч, али је убрзо прешао у Париз да учи хемију, а на крају у Мец у чувену Артиљеријску школу.⁴ На крају школовања допуштено му је да обиђе фабрике за производњу наоружања у Француској и Белгији. Боравак Миливоја Петровића Блазнавца на школовању у Француској завршио се дипломатским и војним скандалом. Французи су се љутили на Блазнавца, па и на српску владу, „стога што су они њему као државном

---

¹ Опширније: Љубинка Трговчевић, *Планирана елита. О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку* (Београд: Службени гласник, Историјски институт, 2003); Радош Љушић, *Кнежевина Србија 1830–1839* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004).

² Радосав Марковић, *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша* (Београд: Научно дело, 1957) 276–280.

³ На школовање у Артиљеријско-инжињеријску школу у Берлину упућени су Јован Белимарковић и Петар Протић Драгачевац, док је Ранко Алимпић уписао Ратну школу у Берлину.

⁴ Драга Вуксановић-Анић, *Стварање модерне српске војске. Француски утицај на њено формирање* (Београд: Српска књижевна задруга, Војноиздавачки и новински центар, 1993), 31.

питомцу сва своја војна заведенија, која је хтео видети и испитати, показали, да би само могао што боље научити, а он место да оде у своју земљу, како су му они саветовали, отиде право у Русију”, баш уочи Кримског рата (1853–1856).⁵

По повратку у Србију мајор Миливоје Петровић Блазнавац постављен је за начелника Војног одељења у Министрству унутрашњих дела. Он је заинтересовао министра унутрашњих дела Илију Гарашанина за школовање српских младића у Француској. У том циљу министар Гарашанин, у чијој надлежности се налазила и војска, путовао је у Француску 1852. године. У Паризу, где је лепо примљен, добио је усмена обећања да ће Француска помоћи српској влади у погледу школовања официра. Гарашанин је најпре послао свог сина Светозара на школовање у Мец, а касније и млађег Милутина, који се у Француској школовао (1860–1868) најпре на Лицеју, па на Политехници и на крају у Артиљеријској школи у Мецу.⁶

Српско-француска војна сарадња интензивирана је у време Кримског рата (1853–1856). Србији, која је у овом рату била неутрална, запретила је опасност да буде окупирана од Аустрије, због чега су предузете мере за утврђивање границе и организовање народне војске. Кнез Александар Карађорђевић је, преко француског генералног конзула у Београду, упутио захтев министру спољних послова Друену де Лиису (Edouard Drouyn de Lhuys) да се један француски инжињеријски официр стави на располагање српској влади. Француска је пристала да пошаље свог официра у Србију, рачунајући да ће на тај начин ојачати своје позиције код власти у Београду. Одлучено је да се у Србију упути инжињеријски капетан Иполит Монден (Hippolyte Florentin Mondain). Монден је у Србији провео две године (1853–1855), проучавајући могућности за одбрану границе и мере за унапређење војне организације у Србији.⁷

Током боравка у Београду Монден је оставио повољан утисак код српских власти. Образовани и стручни официри као што је

---

⁵ Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу, књ. I–II, средιο Стеван Ловчевић (Београд: Српска краљевска академија, 1931), 180; Милева Алимпић, *Живот и рад генерала Ранка Алимпића* (Београд: Српска краљевска државна штампарија, 1892), 122.

⁶ Д. Вуксановић-Анић, *н. д.*, 34.

⁷ Д. Вуксановић-Анић, *н. д.*, 35–37; Урош Татић, „Иполит Монден у Србији. Први боравак (1853–1855)”, *Војноисторијски гласник*, 1 (2013), 71–79.

био Иполит Монден били су преко потребни српској војсци. У време када се капетан Монден спремао за повратак у Француску, десет питомаца 1. класе Артиљеријске школе у Београду завршило је школовање. Министарство унутрашњих дела предложило је 1855. године Државном савету да се свршени питомци Артиљеријске школе упуте у иностранство на даље школовање. Пошто су све војне науке највише развијене у Француској, предложено је да се српски официри упуте у Француску, „да се у француским заведенијама сваки по својој струци, јошт усавршенствују, пробавивши толико времена колико тога ради нужно буде; наравно да осим теоритични јошт и практична знања прибаве”.⁸

Најпознатија војна школа за артиљерију и инжињерију у Француској налазила се у Мецу, али још док је Блазнавац био на школовању у Француској издато је решење да се странци не примају у школу. Постојала је могућност да српски питомци одређени за артиљерију и инжињерију не буду примљени на школовање у Француској. Због тога је Блазнавац предложио Државном савету друго решење. „По томе дакле, треба да се питомци за артиљерију и за воено инџинирство, ако не може бити у Француску, пошљу у Прајску.” Питомци одређени за администрацију и генералштаб требало је такође да се пошаљу у Француску. „Ако би се догодило да се наши питомци неби примили у надлежне заводе у Француској, онда да се пошљу у Прајску.”⁹

Блазнавац је предложио да се потпоручник Александар Николић пошаље „у цивилно инџинирско заведение у Паризу, најславније у Европи овог рода”. Имајући у виду препреке које су стајале на путу српским државним питомцима, Блазнавац је предложио да се свршени питомци пошаљу на школовање у различите државе. „Макар да су незгоде скопчане с тиме да се једни питомци шаљу у једну државу, а други у другу и то због разногласија, које се после међу њима порађа о различитим системима и предметима, опет ће се морати ово чинити а време ће учинити да изчезне разногласије, пошто ће питомци, дуже расуждавајући о стварима, напослетку доћи у стање, да сами увиде, шта је добро или боље у овој или оној држави.”¹⁰

⁸ Архив Србије, Државни Савет, 1855, 448.

⁹ Исто.

¹⁰ Исто.

Државни савет није успео да добије дозволу француских власти за школовање генералштабних, артиљеријских и инжињеријских официра у тој земљи, због чега су четири српска официра упућена на школовање у Пруску, а тројица у Аустрију. На школовање у Француску отишли су Александар Николић, Марко Катанић и Арсеније Станојевић. Потпоручник Александар Николић завршио је инжињеријску школу *École impériale Despanto stanfee* у Паризу. Потпоручник Марко Катанић изучавао је у Француској војну администрацију боравећи у Паризу годину дана и десет месеци. Арсеније Станојевић се усавршавао у изради барута.¹¹ Српски официри који су упућени на школовање у Француску били су под надзором капетана Иполита Мондена, који се 1855. вратио у своју земљу. Због обавеза према српским питомцима Монден је често био приморан да из Версаја, где је био на служби, долази у Париз. Као накнаду за трошкове превоза, а да би га наградила за уложени труд, српска влада одлучила је да Мондену буде уплаћена сума од 500 талира годишње.¹²

Пракса школовања свршених питомаца Артиљеријске школе у иностранству настављена је са наредним генерацијама. Најбољи питомци друге класе Артиљеријске школе потпоручници Љубомир Ивановић и Стеван Здравковић упућени су 1856. године на студије политехнике у Паризу. Љубомир Ивановић завршио је (1856–1859) генералштабну школу, а Стеван Здравковић (1856–1861) политехничку и вишу инжињеријску школу (*Des Ponts et Chaussées*) у Паризу.¹³ Осим у Француску, млади српски официри одлазили су на усавршавање и у Белгију. Артиљеријски потпоручници Милутин Јовановић и Илија Чолак-Антић боравили су од почетка 1857. до октобра 1858. године у Белгији. Милутин Јовановић провео је годину дана на служби у фабрици топова ради „усавршавања у администрацији ливења топова и ђулади“, док је Илија Чолак-Антић био у фабрици пушака у Лијежу ради изучавања фабрикације пушака и осталог ручног оружја. У то време металургија се почела нагло развијати, а челик се почео употребљавати за израду оружја и друге бојне спреме. Артиљеријски потпоручник Павле Шафарик обишао

---

¹¹ Војни архив у Београду, П-14, К-22, Д 01/01, Ф 1.

¹² Архив Србије, МИД 41/1857 и ПО 13/47, 1857.

¹³ Војни архив у Београду, П-14, К-22, Д 01/01, Ф 1.

је фабрике оружја у Аустрији, Немачкој и Француској с намером да се упозна са фабрикацијом разних метала, а нарочито челика.¹⁴

Српска влада била је задовољна сарадњом са потпуковником Иполитом Монденом, због чега је он други пут дошао у Србију 1860. године. Кнежевим указом од 20. марта 1860. године прецизирани су услови под којима је Иполит Монден примљен у државну службу, на место управитеља грађевина. Већ 22. септембра 1860. Монден је постављен на дужност начелника Главне војне управе, уместо старог начелника Константина Хранисављевића. Пошто је државна управа реорганизована у октобру 1861, пуковник Иполит Монден постао је први министар војни у Србији. У кабинету Илије Гарашанина Монден је, поред дужности министра војног, заступао и министра грађевина. Иполит Монден остао је на челу војног министарства у Србији пуне четири године, све до априла 1865, када га је на том положају заменио Миливоје Петровић Блазнавац.¹⁵

За време док је Иполит Монден био на месту војног министра, у српској војсци јаче се осетио француски утицај. Прво што је предузео, било је да се стара руска правила у српској војсци замене француским правилима. У том циљу је уз помоћ српских официра школованих у Француској саставио нарочита упутства за српску војску.¹⁶ Потом је сам прилагодио француски Војни законик српским приликама. Законик је измењен у мери да су биле дозвољене и телесне казне, чега није било у француском законнику. Монден је за четири године на челу српског Министарства војног учинио све што је било у његовој моћи да српску војску организује по француском узору. У односу на претходни руски узор, Монденове реформе биле су видни напредак.

Интересовање младих српских официра за школовање у Француској било је велико, о чему сведочи и следећи пример. Поручник Петар Топаловић био је на стажирању у пруској војсци (1861–1863) године. Незадовољан својим статусом, а у жељи да настави школо-

---

¹⁴ Исто.

¹⁵ Љуба Поповић, Милић Милићевић, *Министри војни Кнежевине и Краљевине Србије 1862–1918* (Београд: Војноиздавачки завод, 1998) 35–38; Урош Татић, „Иполит Монден у Србији. Други боравак (1861–1865)”, *Војноисторијски гласник*, 1 (2014), 59–84.

¹⁶ Д. Вуксановић-Анић, *н. д.*, 49–53.

вање, јануара 1863. године поднео је оставку на државну службу и отишао у Француску. У Паризу је завршио курс генералштабне школе (Ecole supérieure de guerre). По повратку из Француске поново је примљен у српску војску 1866. године, на дужност професора Стратегије у Војној академији у Београду. После Љубомира Ивановића и Петра Топаловића Ратну школу у Паризу (Ecole supérieure de guerre) завршио је 1876. и генералштабни капетан II класе Јеврем Велимировић. На основу сачуваних докумената не може се утврдити тачан број српских официра који су били на школовању или усавршавању у Француској и Белгији. Познато је да је у периоду 1855–1875. године, од 147 свршених питомаца Артиљеријске школе у Београду, 56 наставило школовање у некој од европских држава.¹⁷

Један од начина усавршавања српских официра у иностранству била су путовања на различите научне скупове и изложбе. На таквим путовањима српски официри стицали су корисна знања и искуства. Јован Мишковић путовао је 1875. године у Француску на конгрес географских научника и изложбу која је том приликом приређена у Паризу. На пут је кренуо из Београда и преко Беча и Минхена стигао у Париз 23. јула. Имао је прилику да посматра аустријску, немачку и француску војску и о томе је оставио драгоцену сведочења. У Франкфурту је присуствовао смени страже немачке војске и том приликом запазио: „Марширање оштро и у ногу, али изгледа усиљено, а не гибко као код Аустријанаца, но не и комотно као код Француза”.¹⁸

Српски официри су после боравка у иностранству у Србију доносили дела европских војних теоретичара. У почетку су војна правила и књиге преводили, а касније су настале компилације и оригинални научни радови. Са француског језика преведена је прва страна књига у српској војној литератури *Ратна начела Наполеонова* (J. Du Maine, *Maximes de guerre de Napoléon*, Paris, 1850). Књигу је превео питомац 3. класе Артиљеријске школе Димитрије Ђурић 1860. године. Младен Ненадовић је 1865. превео дело Анри Жоминија (Henry Jomini), *Аналитички план великих ратних операција* (*Précis de l'art de guerre ou nouveau tableau analytique des principales combinaisons de la stratégie, de la grande tactique et de la politique militaire. I partie,*

---

¹⁷ „Статистика Војне академије”, *Ратник*, књ. III, св. I, 1880, 86.

¹⁸ Архив САНУ, Историјска збирка бр. 7242/VI, Белешке Јована Мишковића.

Paris 1838.). Дело под називом Стратегија (Cours d'art et d'histoire militaires. Paris 1873), чији је аутор професор ратне вештине у генералштабној школи у Паризу потпуковник Ж. Виал (Vial), превео је Петар Топаловић 1876. године. Артиљеријски капетан Коста Костић превео је 1878. дело *Гађање и нишањење топовима и мерзерима* (H. Plessix, Nouveau cours spécial à l'usage des candidats au grade de sous-officier dans les régiments d'artillerie. Paris 1878). Инжињеријски официр Стеван Здравковић објавио је 1875. године уџбеник Основна меканика (Cours de mécanique). Он је 1880. написао Подсетник за инжињеријске официре, што је био веран превод француске књиге којом се служио *Aid-mémoire-a*.¹⁹ Коста Радисављевић је 1881. преводио дела Анри Бријалмона (Henry Brialmont) *Пољска фортификација* (Manuel de fortification de Campagne, Bruxelles 1879), а 1883. *Бојна тактика пешадије, коњице и артилерије* (Tactique de combat des trois arms 1881, Paris). Тако су српски официри који су били на школовању у иностранству стварали српска војна литература.

На Војној академији у Београду за предмет Историја ратне вештине 1880. године користили су се француски уџбеници: La Barre Dupareg - Histoire de l'art de la guerre. Paris; J. Rocquancourt - Cours complet d'art et d'histoire militaires. Paris; в) Vial. - Histoire abrégée des compagnes modernes. Paris.²⁰ У библиотеци Главног генералштаба у Београду 1880. године била је 381 штампана књига, од чега само 49 наслова на српском језику. Највећи број правила и књига, чак 182, писан је на немачком језику. Од тог броја 152 књиге су штампане у Немачкој, а 30 у Аустрији. У Паризу су штампане 83 књиге. У Берну, Цириху, Баселу и Женеви штампано је 56 књига на немачком и француском језику. У библиотеци је било и девет правила која су објављена у Букурешту. Једна књига на италијанском језику. под насловом Regolamento delle Istruzioni pratiche dell Artiglieria, штампана

---

¹⁹ У писању књиге Стеван Здравковић служио се следећим француским делима: Aide-Mémoire à l'usage des officiers du génie par J. Laisné. - Aide-Mémoire des ingénieurs, des architectes etc. par J. Claudel - Aide-Mémoire de mécanique pratique par Arthur Morin - Traité de mécanique appliquée aux machines par J. V. Poncelet.

²⁰ „Програм за полагање пријемног испита при ступању у вишу школу Војне академије”, *Ратник*, књ. IV, св. XI, 1880, 556.

на је у Торину 1860, а књига Воински Уставъ, написана на руском језику, објављена је у Петрограду 1844. године.²¹

Када је Кнежевина Србија стекла пуну државну независност 1878. године, настале су повољније прилике и могућности за усавршавање и школовање српских официра у иностранству. Србија је добила право да као независна држава успостави војну сарадњу са другим европским земљама на равноправним основама. Истовремено су потребе српске војске за стручним официрским кадром порасле, јер је после ратова са Турцима (1876–1878) предстојало преоружање и модернизовање војске.

Војни министар потпуковник Јован Мишковић радио је на томе да начелно и дугорочно реши питање школовања и усавршавања српских официра у иностранству. Он је предложио кнезу Милану Обреновићу да се сваке године известан број српских официра шаље у „стране војске од ауторитета, да прибирају војна искуства, да се вежбају и што треба примењују на нашу војску”.²² У том циљу Мишковић је затражио да Главни генералштаб, Артиљеријски и Инжињеријски комитет размотре ово питање и доставе своје мишљење војном министру.²³

Комисија Главног генералштаба предложила је да се у иностранство пошаље мањи број млађих официра, који би слушали предавања код познатих професора у реномираним војним школама. Они би се упознали са садржајем и методом предавања појединих војних предмета и на тај начин спремали за професоре Војне академије у Београду. Закључено је да треба створити боље услове за теоријску припрему официра у Србији. Предложено је да се у већим гарнизонима оснују војничке библиотеке, а да се библиотека Главног генералштаба и Војне академије редовно снабдева потребним бројем добрих страних војних књига и да се сва нова војна дела од вредности на време набављају.

Комисија се нашла пред дилемом да ли официре треба увек слати у једну или у различите државе. Слањем официра у једну др-

---

²¹ „Библиотека Главног генералштаба”, *Ратник*, књ. II, св. VI–XII, 1880, прилог.

²² Архив САНУ, Историјска збирка, бр. 7241, Дневник Јована Мишковића, 11.

²³ „Шиљање официра у стране земље за стручно изображавање”, *Ратник*, књ. II, св. VII, 1879, 45.

жаву најлакше би се остварило јединство погледа у српском официрском кору, што би повољно утицало на целокупни развитак војске. Међутим, ниједна војска, ма колико да је била напредна и развијена, није у свему била најбоља. У некој војсци било је нешто што је било боље, или за услове српске војске прихватљивије, него у оној војсци која је сматрана за најбољу. На крају је комисија предложила да је најкорисније да се српски официри шаљу на школовање и изучавање појединих питања у различите државе, у зависности од тога у којој држави је питање које се жели изучити најбоље решено. Као аргумент јенаведено да би се тешко пронашла држава која би дозволила слободан приступ свим њеним заводима и војним установама.

Узимајући у обзир војни буџет и материјалне могућности Кнежевине Србије, Генералштабна комисија предложила је да се један официр пошаље у Берлин у генералштабну школу (*Kriegs akademie*) да се спрема за професора ратне историје и стратегије. Један официр да се упуту у Париз у генералштабну школу (*Ecole supérieure de guerre*) да се спрема за професуру тактике и генералштабних послова.²⁴ Када је стажирање у трупи дошло на дневни ред, Генералштабна комисија била је сложна и једногласна да се четири пешадијска официра и један коњички пошаљу на стажирање у Пруску.

Артиљертијски комитет са пуковником Савом Грујићем на челу предложио је да се шест официра упуту на стажирање у трупу, а четворица у разне заводе и лабораторије за технику. Осим тога предложено је да се један српски официр пошаље на вишу артиљеријску школу у Беч у циљу да се спреми за професуру на Војној академији. „У осталом и ради самог познавања Аустрије као нашег суседа нужно је да се остане с њима у додиру.” Пуковник Грујић предложио је да се три српска артиљеријско-техничка официра упуте на школовање у Русију и један у Белгију.

Официр за ливницу и лафетницу да се пошаље у Петербуршки арсенал „с тога, што је једина Русија тако толерантна особито према нама, да дозволи да се види и научи све што је нужно једном официру који се спрема за овај посао”. За пушкарницу је требало упутити једног српског официра у Белгију, а он би посећивао фабрике у Лијежу, „јер се зна да се у Европи највише и најбоље пушке раде у Лије-

---

²⁴ Исто, 52.

жу”. Тај официр требало је да проучи администрацију фабрика у Белгији, како би „доцније могао нашу фабричку администрацију удесити према тамошњим”. Став Артиљеријског комитета био је да се шест артиљеријских официра за трупну службу упути у Пруску, „јер нема сумње да је ова држава са најбољом војном организацијом, најбољом спремом, најбољим начином изобраења војника и што су и до сад тога ради официри наши највише тамо ишли”.²⁵

Председник инжињеријског комитета пуковник Стеван Здравковић предложио је да се у иностранство пошаље један официр у школу и три официра у трупу ради изучавања инжињеријске струке. Инжињеријског официра требало је упутити у војноинжињеријску школу у Француској, а ако у овој земљи не би могао бити примљен, у Русију. Инжињеријски комитет изнео је став да се сва три официра пошаљу на стажирање у Пруску: један за пионирство и саперство, један за понтонирство и један за минерство.²⁶

Школовање и усавршавање српских официра у страним војскама било је уско повезано са војном, а нарочито политичком ситуацијом у којој се Кнежевина Србија налазила после Берлинског конгреса 1878. године. Србија је имала најбоље политичке односе са Аустроугарском монархијом, у којој се осамдесетих година 19. века школовао највећи број српских официра. У то време у Француској и Белгији школовао се мали број српских официра: артиљеријски поручник Божидар Крстић боравио је у Белгији (1883–1884), где се усавршавао у изради и фабрикацији барута; инжињеријски капетан II класе Боривоје Нешић одређен је 1887. за државног питомца у француској инжињеријској школи у Фонтенеблу; поручник Петар Бојовић, одређен је за државног питомца у Француској 1887. године.²⁷

Војна сарадња између Србије и Француске није се одвијала само у области војног образовања. Српски официри позвани су 1880. да присуствују великим јесењим маневрима француске војске. За одлазак у Париз одређени су артиљеријски потпуковник Стеван Пантелић и генералштабни мајор Јеврем Велимировић.²⁸ Пре пола-

---

²⁵ Исто, 56.

²⁶ Исто, 58–59.

²⁷ „Решење министра војног”, *Службени војни лист (СВЛ)*, 21, 1887, 559.

²⁸ „Извештај господину министру војном о великим маневрима у Француској у септембру 1880. године”, *СВЛ*, 7, 1881, 119–124.

ска на пут добили су задатак да прикупе што више података о извршењу маневара, са циљем „да ова прикупљена дата могу послужити и код нас као материјал за грађење правила и прописа за случај извршења већих маневара наше војске”.²⁹ По повратку у Београд потпуковник Пантелић и мајор Велимировић поднели су детаљан извештај министру војном, не само о маневрима француске војске, већ и о њеној организацији, формацији, обуци и другим важним војним питањима. Тај извештај штампан је 1881. године у Службеном војном листу.

У великим јесењим маневрима 1880. године учествовала је сва француска активна војска и један део резервне војске, што је оставило снажан утисак на српске официре. Владало је мишљење да су велики маневри могући само у Француској, „јер она једина располаже толиким материјалним изворима, да сваке године тако знатну убојну силу може по 1 месец дана држати на ратној нози”.³⁰ Српски официри стекли су утисак да је француска војска у материјалном погледу тако спремна да може свакој европској војсци служити за пример. За војнике и официре се наводи да су на маневрима показали доста издржљивости и воље и да се од осталих европских војника разликују у „особитости слободе како у понашању изван службе, тако и у питањима о вршењу исте. Код француских војника нема војничке укрућености, која је укореењена код других европских војска, што је особина слободног Француског народа”.³¹

Школовање у Француској било је примамљиво за младе српске официре и временом је постало популарно у војсци. Решењем министра војног 1887. одобрено је једногодишње одсуство за одлазак у Француску ради даље спреме капетану II класе Милутину Миловановићу; поручницима пешадијским Милошу Пауновићу и Милошу Васићу и коњичким Јовану Вељковићу и Љубомиру Лешјанину.³² Војном министру непрекидно су стизале молбе официра који

---

²⁹ Исто, СВЛ, 23, 1881, 487.

³⁰ Исто, СВЛ, 6, 1881, 101–104.

³¹ Исто, СВЛ, 23, 1881, 488.

³² „Одређени за државне питомце на страни”, СВЛ, 51. и 52, 1887, 1369. Накнадним решењем министра војног одобрено је пешадијском поручнику Милошу Васићу да једногодишње одсуство, уместо у Француској, проведе у Аустроугарској, ради практичке службе у трупи. „Решење министра војног”, СВЛ, 7, 1888, 187.

су тражили да оду у неку од страних држава ради изучавања појединих грана војних наука. Уведена је пракса да се расписују конкурси за школовање у иностранству, у којима су били наведени услови и критеријуми које је требало испунити. Услови су се односили на чин, образовање, године службе, познавање страног језика и брачни статус кандидата. Школовање српских официра у иностранству законски је потпуно уређено тек 1900. године, у време министровања пуковника Милоша Васића.³³

За школовање српских официра у иностранству трошена су велика материјална средства. За одлазак и повратак официра у Француску било је потребно 500 динара у злату и поред тога 200 динара у сребру за спремину за пут и остале потребе. Официри су током школовања у иностранству, уз редовну плату, добијали месечни додаток од 250 златних динара. При томе је плата млађег официра, од потпоручника до капетана, у Србији била 1.800–3.200 динара.³⁴ Укупна сума за годишњи боравак само једног официра у иностранству износила је годишње 4.000 динара. За школовање официра у страним државама, војним буџетом 1898. године било је предвиђено укупно 50.000 динара, а наредне године сума је повећана на 75.000 динара.³⁵ Српски официри у иностранству репрезентовали су државу, због чега су били обавезни да у иностранство путују првом класом, да имају удобан стан у угледној четврти града. Официрима је саветовано да се друже с официрима из дотичне државе „без уочљивог наметања”.³⁶

Иако је држава издвајала знатна материјална средства, школовање српских официра у Француској одвијало се уз много потешкоћа. Француске и Белгијске војне власти инсистирале су да српски официри полажу пријемни испит пре уписа у војну школу. Државне питомце требало је прво послати у Француску да усаврше језик, како би могли положити пријемни испит. Инжињеријски поручник Жарко Протић није примљен на школовање у Белгији 1897. године,

---

³³ „Прописи, наређења и објашњења”, *СВЛ*, 40, 1900, 924.

³⁴ Војни Архив у Београду, П-14, К-12, Ф-1, д 6, 8, 10 и 19.

³⁵ Милић Милићевић, *Реформа војске Србије 1897–1900* (Београд: Војноиздавачки завод, 2002), 110.

³⁶ Војни Архив у Београду, П-14, К-12, Ф-1, д 1; Архив Србије, МИД, ПО, 1897 (пренето у 1898), 0/2, дос. VII, Ф. VIII, д. 737; *СВЛ*, 1900, стр. 699.

јер није владао француским језиком. Српски официри на школовању у Француској имали су и других проблема. Коњички поручник Божидар Пејчиновић и коњички потпоручник Петар Прендић упућени су 1891. године у еквитанциону школу у Сомиру. Пошто су обојица због болести и других узрока у школи постигли „доста слаб успех“, министар војни је у мају 1892. наредио да се врате у Србију.³⁷ Генерал Милован Павловић одобрио је 1894. једногодишње одсуство коњичким поручницима Драгомиру Андоновићу и Живојину Бабићу и потпоручнику Витомиру Христићу „ради усавршавања њихове стручне спреме у коњичкој еквинтационој школи у Сомиру.“ Француска влада је дозволила упис српских коњичких официра у Сомирску еквитанциону школу, с тим да официри, „према утврђеном обичају, набаве и издржавају о свом трошку коње који су им потребни за цело време бављења у тој школи”.³⁸

Велики проблем за српску владу представљала је чињеница да су Французи сваке године примали ограничен број странаца у војне школе. Војни министар генерал Јован Мишковић развио је живу дипломатску активност у намери да што већем броју српских официра обезбеди школовање и трупну службу у Француској. Преко посланика у Паризу тражено је одобрење за школовање наших официра. Дипломатска активност уродила је плодом, тако да је у јулу 1897. године извршен избор официра који ће се слати у Француску: за војноинжињеријску школу одређен је инжињеријски потпоручник Милан Николић; на стажирање у градску артиљерију упућен је артиљеријски поручник Војислав Ж. Милојевић. На школовање у Француску о свом трошку упућена су још двојица српских официра: артиљеријски капетан II класе Михајло Петровић на годину дана у пољску артиљерију; инжињеријски поручник Владислав Дерок на годину дана у железничку трупу.³⁹

На иницијативу краља Милана Обреновића и посредством француског војног аташеа у Србији капетана Маршана, на школовање у Фонтенеблу 1899. примљена су два српска официра: артиљеријски поручник Данило Калафатовић и артиљеријски потпоруч-

³⁷ Архив Србије, МИД-ПО (1892), Р-133, Д-VI, Ф-VII, д 487.

³⁸ Архив Србије, МИД-ПО (1893), Р-143, Д I-V, Ф-I, 21; (1894), Р-147, Д I-VI, Ф-IV, 350, 352, 354.

³⁹ Архив Србије, МИД-ПО 1898, Д I-VII, Ф-VIII, 633, 643.

ник Љубиша Љубишић. Војносудски капетан II класе Лука Момировић примљен је на школовање у Дижон. На стажирање у Амијен упућен је пешадијски капетан II класе Душан Туфегџић, а у Соасон пешадијски капетан II класе Боровоје Маленић. Генералштабни капетан I класе Никола Стефановић упућен је 1900. у Паризу, где је учио француски језик.⁴⁰ На школовању у Бриселу налазили су се 1899. године артиљеријски капетан II класе Ђорђе Шпартаљ и инжињеријски поручник Ђорђе Лазић.⁴¹

После Мајског преврата 1903. у политици школовања српских официра у иностранству наступиле су промене. Ступањем на престо краља Петра Карађорђевића променила се спољна политика Краљевине Србије. Дипломатски сукоб и Царински рат са суседном Аустроугарском (1906–1911), а затим и Анексиона криза 1908, довели су до заоштравања односа, услед чега је војна сарадња између Србије и Хабзбуршке монархије готово сасвим престала. Прекид односа са Аустроугарском довео је до интензивирања војне сарадње са државама Антанте, а нарочито са Француском и Русијом, у којима се школовао велики број српских официра.

Успостављању добре војне сарадње са Француском допринело је познанство краља Петра Карађорђевића са високим официрима француске војске. Петар Карађорђевић био је кадет војне школе у Сен Сиру (Saint Cyr) у Француској 1862–1864. године. Као потпоручник наставио је школовање у Мецу до 1867. године. Војно образовање које је стекао у овим угледним школама, убрзо је имао прилику да примени. У француско-пруском рату (1870–1871) активно је учествовао борећи се у редовима пука који је образован од странаца у Туру, истакао се у биткама код Орлеана и добио одликовање. По завршетку француско-пруског рата повукао се из активне војне службе у Француској. Године 1875. под именом Петар Мркоњић учествовао је у херцеговачком устанку, на челу групе од неколико стотина бораца. Доласком краља Петра Карађорђевића на престо Србије француски утицај у војним пословима почиње да превладава.⁴²

---

⁴⁰ Архив Србије, МИД-ПО 1898, Д I-VII, Ф-VIII, 652, 654; Војни Архив у Београду, П-14, К-12, Ф-1, д. 2/1-1; М. Милићевић, *н. д.*, 107.

⁴¹ Архив Србије, МИД-ПО 1899, Р-214, Д I-IX, Ф-X, 298, 304; Архив Србије, МИД-ПО 1898, Р-194, Д I-VII, Ф-VIII, 644, 675.

⁴² Д. Вуксановић-Анић, *н. д.*, 133–134.

Краљ Петар је 1904. године у Београду организовао скуп класних другова, уз присуство 48 високих француских официра.⁴³

Оријентација Србије на војну сарадњу са Француском почетком 20. века била је не само политички него и војно оправдана. На основу предавања Фердинанда Фоша (Ferdinand Foch) на Ратној школи у Паризу развијена је француска војна доктрина офанзиве по сваку цену (*offensive à outrance*), која је привукла интересовање стручне јавности у Европи. У Србији се објављују дела водећих француских војних теоретичара: а) Виктор-Бернар Дерексгај (Viktor-Bernard Derrécagaix), *Рат и војска*, Београд 1903 (*Le guerre et armée*. Paris 1903); б) Жил Левал (Jules-louis Lewal) *Стратегија марша*, Београд 1906 (*Stratégie de marche*. Paris 1893), в) Алфред де Вињи (Alfred de Vigny), *Робовање и величина војничког позива*, Београд 1912 (*Servitude et Grandeur militaires*. Paris 1835), г) Ардан ди Пик (Charles Ardant du Picq), *Студија о борби*, Београд 1911 (*Études sur le combat*. *Combat antique et combat moderne*. Paris 1904). У војном часопису *Ратник* штампано је дело Андреа Гавеа (André Gavet) *Вештина командовања* (*L'art de commander*, Paris 1899).

Почетком 20. века српски официри све више одлазе у Француску ради изучавања француског језика, који је био неопходан за изучавање модерне војне литературе. Наредбом министра војног од 14. новембра 1903. године одобрено је једногодишње одсуство за Француску свршеним приправницима за генералштабну струку ради усавршавања у француском језику: пешадијском капетану I класе Милошу Станковићу, артиљеријском капетану I класе Драгомиру Стојановићу, артиљеријским капетанима II класе Михаилу Јовановићу, Милошу Јовановићу и инжињеријском капетану II класе Миленку Недићу.⁴⁴

Француска је била прва држава у којој је захваљујући техничким проналасцима развијен систем брзометне артиљерије. Куповином француских брзометних топова *инајдер-кане* (Schneider-Canet et Cie en Creusot) 1907. године Србија се додатно везала за Француску. Средином фебруара 1907. војно министарство расписало је конкурс за слање у Француску једног вишег официра у артиљеријску школу и

---

⁴³ „Различности”, *Ратник*, књ. LVII, св. IV, 1904, 714–716.

⁴⁴ „Наредбом министра војног”, *СВЛ*, 47, 1903, 899.

11 артиљеријских капетана у трупу ради спреме за наставнике за нову српску брзометну артиљерију.⁴⁵ Француска је била држава у којој се почетком 20. века најбрже развијало цивилно и војно ваздухопловство. На основу тога, решењем министра војног од 9. фебруара 1912. упућени су у Француску на практичан курс за изучавање авијатике и руковање аеропланима официри Милош Илић, Живојин Станковић и Јован Југовић, те подофицири Михајло Петровић, Миодраг Томић и Војислав Новичић. Исте године у Француској су купљени авиони, а по повратку у Србију у Нишу је 24. децембра 1912. године основана Ваздухопловна команда српске војске.⁴⁶

Школовање и усавршавање српских официра у Француској достигло је врхунац 1910. године. На школовање и усавршавање у Француску упућени су 31. марта 1910: I у Вишу ратну школу – *Ecole supérieure de guerre* артиљеријски поручник Александар Стојановић; II на стажирање у трупу: а) у пешадију: мајор Радомир Аранђеловић (74. *régiment d'infanterie* – Rouen), пешадијски капетан I класе Милан Маринковић (74. *régiment d'infanterie* – Rouen), пешадијски капетан I класе Радомир Миликић (28. *régiment d'infanterie* – S-t Denis), пешадијски капетан I класе Милета Здравковић (43. *régiment d'infanterie* – Lille), пешадијски капетан II класе Василије Луковић (113. *régiment d'infanterie* – Blois); б) у артиљерију: артиљеријски мајор Димитрије Пајић (22. *régiment d'artillerie* – Versailles), артиљеријски мајор Младен Божићевић (32. *régiment d'artillerie* – Orléans), артиљеријски капетан II класе Илија Гвоздић (2. *régiment d'artillerie de montagne* – Nice); в) у коњицу: коњички капетан I класе Војин Чолак-Антић (23. *régiment de dragons* – Vincennes). Одсуство је одобрено коњичком капетану II класе Михаилу Жујовићу (4. *régiment de Hussards* – Meaux); решењем министра војног од 30. маја 1910. одобрено је одсуство за ступање на вишу ратну школу – *Ecole supérieure de guerre*, Paris – коњичком поручнику Мирку Маринковићу.⁴⁷ Решењем министра војног од 27. октобра 1910. године одређени су за војнодржавне питомце, ради упознавања са трупном службом у фран-

---

⁴⁵ „Конкурс”, *СВЛ*, 5, 1907, 101.

⁴⁶ „Решење министра војног”, *СВЛ*, 4, 1912, 83.

⁴⁷ „Конкурс за школовање у иностранству”, *СВЛ*, 4, 1910, 87; „Решење министра војног”, *СВЛ*, 24, 1910, 572–573.

цуској пешадији, генералштабни мајори Емило Белић, Милан Ђ. Недић, Милутин Д. Лазаревић и Петар Ј. Марковић.⁴⁸

Закључак

Средином 19. века у Француској и Белгији школовао се мали број српских официра, специјалиста за одређене војне области. Углавном су то били генералштабни и инжињеријски официри који су високо образовање стицали на војним школама у Паризу. У Белгији су се усавршавали артиљеријски официри који су се спремали за израду наоружања и прављење барута. У последњој деценији 19. века на школовање у Француску и Белгију отишао је већи број српских официра, међу којима су и они који су се школовали о свом трошку. Највећи број српских официра био је на школовању у Француској у првој деценији 20. века, у време када је Краљевина Србија почела политички да се приближава државама Антанте. Официри који су били на школовању у Француској и Белгији у 19. веку и првој деценији 20. века у великој мери допринели су модернизацији српске војске. У српској војсци и војсци Краљевине Југославије, све до почетка Другог светског рата, био је доминантан француски утицај.

---

⁴⁸ „Решење министра војног”, *СВЛ*, 39, 1910, 857.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Архив САНУ, Историјска збирка бр. 7242/VI, Белешке Јована Мишковића

Архив Србије, Државни Савет, 1855.

Архив Србије, МИД, -ПО, 1857, 1892, 1893, 1897, 1898, 1899.

Војни архив у Београду, П-14, К-12, К-22, Ф 1

Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу, књ. I–II, средио Стеван Ловчевић (Београд, Српска краљевска академија, 1931)

Литература

Алиmpiћ Милева, *Живот и рад генерала Ранка Алиmpiћа*. Београд: Српска краљевска државна штампарија, 1892.

Вуксановић-Анић Драга, *Стварање модерне српске војске. Француски утицај на њено формирање* Београд: Српска књижевна задруга, Војноиздавачки и новински центар, 1993.

„Извештај господину министру војном о великим маневрима у Француској у септембру 1880”, *Службени војни лист (СВЛ)*, 6, 7, 23, 1881.

„Конкурс за школовање у иностранству”, *СВЛ*, 4, 1910.

Љушић Радош, *Кнежевина Србија 1830–1836*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004.

Марковић Радосав, *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша* Београд: Научно дело, 1957.

Милићевић Милић, *Реформа војске Србије 1897–1900*. Београд: Војноиздавачки завод, 2002.

Поповић Љубодраг, Милићевић Милић, *Министри војни Кнежевине и Краљевине Србије 1862–1918*. Београд: Војноиздавачки завод, 1998.

„Статистика Војне академије”, *Ратник*, књ. III, св. I, 1880.

„Програм за полагање пријемног испита при ступању у вишу школу Војне академије”, *Ратник*, књ. IV, св. XI, 1880.

Татић Урош, „Иполит Монден у Србији. Први боравак (1853–1855)”, *Војноисторијски гласник*, 1 (2013).

Татић Урош, „Иполит Монден у Србији. Други боравак (1861–1865)”, *Војноисторијски гласник*, 1 (2014).

Трговчевић Љубинка, *Планирана елита. О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*. Београд: Службени гласник, Историјски институт, 2003.

„Шиљање официра у стране земље за стручно изображавање”, *Ратник*, књ. II, св. VII, 1879.

Col. Doc. Dr. Slobodan Đukić

Military Academy, Belgrade

e-mail: slobodan.djukic@va.mod.gov.rs

EDUCATION AND SPECIALIZATION OF SERBIAN OFFICERS IN FRANCE AND BELGIUM IN THE SECOND HALF OF 19. AND THE FIRST DECADE OF 20. CENTURY

(Summary)

A handful of Serbian officers, specialists in certain areas of military, were educated in France and Belgium in mid-19. century. They were mostly general staff and military engineering officers, who received high education in military schools in Paris. Artillery officers were given specialized education in Belgium, where they were trained to manufacture weapons and gunpowder. In the last decade of the 19. century a number of Serbian officers were sent to French and Belgian military schools, including those who paid for their education. In the first decade of the 20. century, the majority of officers were schooled in France, during the time in which Kingdom of Serbia began approaching the Entente countries. In this period many Serbian officers of various combat arms and services were conducting their internships in France. Officers schooled in France and Belgium in 19. and the first decade of the 20. century, significantly contributed to modernization of the Serbian Army. French influence in the Serbian army and the Army of the Kingdom of Yugoslavia remained dominant until World War II.

KEY WORDS: *Education of officers in France, Military Academy, Military Literature, Serbian Armed Forces*

94:616.921.5(497.11 Ваљевски крај)"1918"(093.2)
COBISS.SR-ID 34890249

Оригиналан научни рад
Примљен: 06. мај 2020.
Прихваћен: 02. октобар 2020.

Проф. др Владимир Кривошејев, научни сарадник, музејски саветник
Народни музеј, Ваљево
e-mail: vladimir.krivosejev@gmail.com

Ма Јелена Кривошејев
e-mail: jelenakrivosejev@gmail.com

Ален Радосављевић
e-mail: alen.radosavljevic014@gmail.com

СМРТНЕ ПОСЛЕДИЦЕ ЕПИДЕМИЈЕ ШПАНСКЕ ГРОЗНИЦЕ 1918. ГОДИНЕ У КАМЕНИЧКОМ СРЕЗУ ВАЉЕВСКОГ ОКРУГА*

АПСТРАКТ: Сматра се да је од пандемије шпанске грознице, која је од 1918. до 1919. године захватила целу планету, оболело око пет стотина милиона, а да је умрло око педесет милиона људи. Пандемија није заобишла ни становништво у окупираној Србији, ни војнике на Солунском фронту. Ескалација је непосредно по пробоју фронта, а врхунац је достигла у тренуцима одушевљења и еуфорије због ослобођења. Иако је инфлуенца однела бројне жртве међу војницима и цивилном становништву, њене последице су у историографији скоро потпуно занемарене зарад истраживања војних и политич-

---

* Рад је настао као резултат започетог ширег истраживања последица епидемије шпанске грознице на територији некадашњег Ваљевског округа. Аутори се захваљују на помоћи, подршци и саветима колегама по интересовању, члановима Секције за историју медицине Српског лекарског друштва: др Милораду Радусину, др Јелени Јовановић-Симић, др Александру Недоку и др Зорану Вацићу, као и колегиници из Народног музеја у Београду др Биљани Ђорђевић на уступљеном рукопису сећања њеног деде и уметнику Зорану Мујбеговићу на изради карте.

ких тема. Смрт у кревету није херојска, за разлику од смрти на бојном пољу. Циљ овога рада је да укаже на хронологију развоја епидемије шпанског грипа у Србији, као и на његову погубност кроз пример квантификације жртава регистрованих на територији Каменичког среза Ваљевског округа. Сходно томе детаљно су анализирани уписи у пет доступних црквених књига у којима су регистровани умрли становници 17 села Каменичког среза.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: епидемија 1918, пандемија, шпански грип, шпанска грозница, шпанска инфлуенца, Солунски фронт, Први светски рат, Србија, Ваљево, Каменички срез

Сматра се да је током пандемије шпанске грознице, која је од 1918. до 1920. године захватила целу планету, оболело око пет стотина милиона, а да је умрло више од педесет милиона људи. Ако су ове претпоставке исправне, од последица болести изазване, како је недавно откривено, вирусом инфлуенце А (H1N1) страдало је пет пута више људи него од ратних сукоба у Великом рату. По свему судећи пандемија је почела да се шири из Сједињених Америчких Држава. Преко америчких регрута, који су се масовно искрцавали у луци Брест у Француској, вирус је страховитом брзином преплавио Европу, а потом и друге континенте. Цензура зараћених држава сузбијала је информације о појави нове болести, док су медији у Шпанији, која није била учесник рата, отвореније писали о размерама епидемије, нарочито када су оболели краљ Алфонсо XIII, премијер и више чланова владе. Тако је због транспарентности Шпаније и цензуре зараћених држава створена погрешна прва слика да је жариште заразе у Шпанији, што је дало име болести.¹

Пандемија се ширила у три ударна таласа: пролећно-летњи, блажи, јесењи, који је био погубан и „зимски“, који је такође оставио велике последице, али је захватио само неке територије, укључујући и Аустралију. Јесењи талас се преко Аустроугарске проширио на Србију, а преко Француске, са транспортом трупа и материјала, стигао је у залеђе Солунског фронта. Његова ескалација са бројним

---

¹ Milorad Radusin. „The Spanish Flu : Part I: the first wave”. *Vojnosanitetski Pregled*, 69(9) (2012), 812-817 и Milorad Radusin. „The Spanish Flu : Part II: the second and third wave. *Vojnosanitetski Pregled* 69(10) (2012), 917-920.

смртним последицама хронолошки се преклапа са временом ослобођења Србије. Од пробијања Солунског фронта 15. септембра до уласка српске војске у Београд 1. новембра 1918. године, српска пешадија је раздајину већу од 500 киломатера превалила за месец и по дана. Тај победоносни поход није могла да успори противничка ватра, али је могао један невидљиви непријатељ – вирус. Заражени ослободиоци журили су да ослободе своје заражене сународнике. Умирили су и једни и други.

ЕПИДЕМИЈА НА ФРОНТУ И У ОКУПИРАНОЈ СРБИЈИ²

Информације о првој познатој појави шпанске грознице међу српским војницима оставио је др Александар Радосављевић, сведочећи да је током априла 1918. у једној пекарској чети улогореној поред Крфа, чији су војници били у директном контакту са недавно пристиглим француским пекарима, дошло до напрасног оболевања. За два дана од 150 људи 95 је пало у постељу, али су већ после 3–4 дана почели да се опорављају. Доктор Радосављевић не помиње жртве епидемије, али је индикативно да је 7/20. априла у *Српским новинама* објављена вест да је у француској војној болници у дворцу Ахилеон преминуо један војник, пекар.³

Доктор Радосављевић је сводио и о продужетку епидемије крајем пролећа и њеном присуству међу војницима на фронту, али без фаталних последица, док је др Владимир Станојевић, у коментарима на Радосављевићево сећање, додао како је почетком јуна у Гостољубљу оболео читав батаљон, али да је епидемија „убрзо нестала тако нечујно као што је и дошла, без икакве штете”. Тај продужетак епидемије на летње месеце донео је теже последице пошто су се током јуна и јула услед компликација на

---

² Синтетизовано према: Владимир Кривошејев. „Смрт у Крчмару: прилог квантификацији жртава пандемије шпанског грипа 1918. године”. *Етноантрополошки проблеми*, Вол. 15, бр. 2/2020, 601–626.

³ М. Радусин, н. д., I део; А. Радосављевић, наведено дело, 472.

плућима дешавали и смртни исходи, и то са доста високом смртношћу.⁴

Први пролећно-летњи талас епидемије појавио се и међу цивилним становништвом у окупираној Србији. На то указују сећања Перке Спасенић, која је сведочила да се у Ваљеву болест појавила у лето, али да су оболели тада „боље пролазили јер су јели лубенице и прали главу хладном водом”.⁵ Током лета, док удар епидемије није био фаталан, Београђанка Наталија Аранђеловић је 17/30. јула у свом дневнику записала: „Данас се никако не осећам добро. Грозница ме ломи, испод груди ме боли већ 4–5 дана”.⁶

За разлику од првог, други, јесењи талас епидемије шпанске грознице имао је велике последице и по цивилно становништво у Србији и по војнике на фронту. Започео је на самом крају лета 1918, а врхунац оболевања са бројним смртним исходима уочава се управо у време када је по пробоју Солунског фронта српска војска улазила у ослобођену Србију. Због непознавања правог порекла болести колале су разне приче: да су је „донели Немци из Азије”, или да окупатори у повлачењу трују воду и храну.⁷

Александар Недок је уочио да је убрзо по пробоју Солунског фронта теренска болница Тимочке дивизије, са већим бројем оболелих, остављена у Велесу, у који је српска војска ушла 13/26. септембра.⁸ Сведочанство из прве руке оставио је телефониста Дринске дивизије Милан В. Ђорђевић Струја, који је у својим мемоарима написао да је симптоме болести осетио убрзо по ступању на тло Србије, 24. септембра (7. октобар), када је стигао до Џепа. Примљен је у болницу у Лесковцу, али се ту није дуго задр-

⁴ А. Радосављевић, н. д, 472.

⁵ Љубица Трајковић. *Казивања о старом Ваљеву* (Ваљево: приватно издање Драгољуба Трајковића, 1980), 73.

⁶ Наталија Аранђеловић. *Дневник 1915–1918*. (Београд: Историјски архив Београд, 2018), 393.

⁷ Н. Аранђеловић, наведено дело; М. Радусин, наведено дело; Тома Миленковић. *Трстеник и околина у Првом светском рату 1914–1918* (Београд: Институт за савремену историју, 2007), 161.

⁸ Aleksandar Nedok. „The Serbian Army Medical Corps in the breach of the Salonika Front and liberation of Serbia in the year 1918”. *Vojnosanitetski pregled*, 65, (Suppl 2008), 27–34.

жао: „Неки помреше а неки одоше. Реших и ја да одем.”⁹ Да је и болница у Рашкој била пуна оболелих од инфлуенце сведочио је др Радосављевић.¹⁰

Конкретније податке о размери епидемије која је захватила војску оставио је начелник санитета Врховне команде пуковник др Роман Сондермајер. Он је почетком новембра обилаго болнице установљене приликом продора и у инспекцијском дневнику (са датумима с краја октобра, по јулијанском календару) записивао је затечено стање. У болници у Приштини затекао је 256 оболелих, углавном од грипа, од којих је око 100 имало упалу плућа. У Митровици је регистровао 350 оболелих од грипа, а 150 са запаљењем плућа. Ту су у претходних десетак дана, од када су вођени прецизнији болнички протоколи, умрла 53 пацијента, седам у последња 24 часа.¹¹ У Краљеву је констатовао да нема других заразних болести осим грипа са пнеумонијом и да дневно умиру од три до четири пацијента, те да је од 624 оболела умрло 27. Потом је обишао и болницу у Чачку и констатовао да у њој лежи 169 пацијената и да „осим случајева грипа са упалом плућа, нема других заразних болести”.¹²

И док су, иако оболели, српски војници надирали у ослободилачком походу, у отаџбини их је исчекивало такође оболело становништво. Наталија Аранђеловић је 6/19. октобра у Дневник записала: „Грдан свет умире од ове шпанске грознице. /.../ Данас је умрла Бароница Цувај, Марка Лека ћерка, Фотићева Мара, Ник Николић адвокат. /.../ Немци по триста дневно умиру од заразе. /.../ Треба се склонити и не излазити, већ само када се мора”. А Ваљевка Перка Спасенић се сећа: „Пре него што су наши требали

---

⁹ Милан Ђорђевић. *Све како је са мном било (1886–1920)*. Непубликовано, рукопис, у власништву породице. Српска војска је 21. септембра (4. октобра) ушла у Врање; у ноћи између 22. и 23. септембра (5–6. октобар) ослобођени су Џеп и Предејане, а 24. септембра (7. октобар) и Лесковац.

¹⁰ А. Радосављевић, н. д.

¹¹ Умрла су 42 српска, пет француских војника и шест заробљеника.

¹² Aleksandar Nedok, Veljko Todorović and Dragan Mikić. 2018. „Medical corps activity after the capitulation of Bulgaria (september–november): malaria relapses explosion and influenza epidemic”. In: *Conference proceedings : International Historical-comparative Analysis of the Thessaloniki Front Operations 1916-1918*. (Belgrade: University of Defence, School of National Defence, 2018), 337-376.

да дођу завладала је шпанска грозница у толикој мери да је по троје, четворо у кући умирало од ње, па и цела породица”.¹³

О породичним трагедијама које је донела епидемија сведочанство су оставили др Радосављевић и др Изабел Хатон. Радосављевић се сећао судбине једног саборца, који је дошао до родног Краљева, радостан да види своју мајку, али је захваћен шпанским gripom кроз два дана умро. Хатонова је, описујући дане проведене у болници у Врању написала: „Демобилисани ратници из овог краја који су се враћали са фронта, затицали су пусте куће. Њихове жене или деца или сви редом, помрли су од шпанске грознице само који дан пре њиховог доласка кући. /.../ Скоро свуда се чуо лелек и нарицање уместо смеха и весеља”.¹⁴

Др Милорад Драгић је пренео сећања старих Београђана на масовно умирање и после ослобођења: градским улицама су свакога дана ишле погребне поворке, а „поред умрлих грађана на Београдско гробље ношени су умрли официри и војници, а војна музика са погребним маршевима, изазивала је велику жалост код Београђана”.¹⁵

О тежини болести и немању снаге да устане из кревета и изађе на палубу брода којим се током новембра 1918. са Крфа, преко Дубровника, враћао у Србију, иако суочен с опасношћу да брод налети на мину, сведочио је др Милан Пецић: „Ја сам лежао у своме кревету, поред кревета био је појас за спасавање. Пробам да подигнем појас, али нисам могао, био ми је врло тежак. Када нисам могао да се попнем на кров, ни појас да изнесем, ја се решим да останем у кревету и да се топим са лађом”.¹⁶

---

¹³ Н. Аранђеловић, *н. д.*, 412; Љ. Трајковић, *н. д.*, 73.

¹⁴ Милорад Драгић. „Здравствене прилике у Београду за време окупације у Првом светском рату и шпански грип 1918–1919. године”, *Српски архив за целокупно лекарство*. 108 (9) (1980), 969–974; Isabel Hutton, *Memories of a Doctor in War and Peace* (London: Heineman, 1960), према: Вукашин Антић и Жарко Вуковић. „Аустралијска медицинска мисија са српском војском на Солунском фронту”. *Војносанитетски преглед*, Вол. 65, бр. 2, (2008), 181–182.

¹⁵ М. Драгић, *н. д.*

¹⁶ Владимир Кривошејев и Нинослав Станојловић. *Др Милан Пецић : аутобиографија најстаријег пуковника српског санитета* (Београд: Српско лекарско друштво, 2020), 164.

Перка Спасенић се сећала да је епидемија почела на лето и да је „у појединим кућама трајала целу зиму”: „Обично се крв отварала на нос и онда је бивало лакше, температура спада. Они-ма којима се није крв отворила, обично је силазило у плућа и они су умирали или одмах или касније, па чак и у пролеће од туберкулозе”.¹⁷

О дужини трајања епидемије писао је еминентни лекар др Милован Миловановић. Он се сећао да је пандемија у Европи почела током пролећа, да се у Србији појавила у јулу, врхунац достигла у септембру и октобру и да је поново ескалирала у децембру и јануару „услед повратка наше војске и наших заробљених војника” и „нагло је у априлу почела опадати”.¹⁸

КВАНТИФИКАЦИЈА ЖРТАВА ЕПИДЕМИЈЕ

Очигледно да је трагедија изазвана епидемијом шпанског грипа била веома велика, али и заборављена. Ни историографија нити историја медицине нису јој посветиле довољно пажње, која је углавном усмеравана ка ратним победама и политичким и дипломатским напорима. Епидемија тифуса с краја 1914. и из прве половине 1915. представља изузетак који потврђује правило, јер је директно повезана са војним и дипломатским ангажманом, док је епидемија шпанске грознице потиснута у други план. Тиха смрт у постели, далеко од фронта, без обзира колико била масовна, није доживљавана као „херојска”. Међутим, у телеграму који је мајор др Радојковић послао још 16/29. октобра 1918. својим надређенима, наглашено је да стање изазвано епидемијом шпанске грознице „подсећа на епидемију тифуса 1914/15. године”, док у телеграму који је три дана раније Врховној команди упутио војвода Петар Бојовић

---

¹⁷ Љ. Трајковић, *н. д.*, 73.

¹⁸ Милован Миловановић. „Санитетске прилике у Србији за време Аустро-Угарске окупације : од 1915 – 1918. године”. *Српски архив за целокупно лекарство* бр. XXIII/4 (1921), 120–135.

пише да је реч „о болести од које и онако болује цела армија и становништво”.¹⁹

Ретки радови који су посветили пажњу жртвама шпанске грознице су или општи – синтетички или уско територијални. Тако је Живојин Гавриловић указао да је на територији 15 села Шајкашке области од шпанског грипа умрло 369 особа, а Милисав Ђенић да је у 12 од 16 села Златиборског среза умрло 775 људи и да су нека огњишта потпуно угашена.²⁰ Тома Миленковић је у монографији о трстеничком крају током Великог рата посветио нешто већу пажњу последицама шпанске грознице. Написао је да је на територији Трстеничког среза (без Горњег Дубича) умрло 1.267 људи, те да је шпански грип по цивилно становништво трстеничког краја био погубнији од тифуса, од ког је умрло 875 цивила.²¹ С друге стране, синтетишући информације из различитих извора, Милорад Радусин помиње 300 смртних случајева у Земуну, 408 у Старој Пазови, као и 55 умрлих од 2.500 православаца у Товаришеву.²² У поменику ратних жртава 1912–1918. са територије општине Мионица Милорад Радојчић је навео имена 451 особе умрле од шпанске грознице, али је радећи на сличном делу за територију општине Осечина регистровао само 29 жртава.²³

На страдање од пандемије указује и пописивање српских гробова у Холандији, где су регистрована имена 91 војника који су ту доспели по завршетку Великог рата из различитих заробљеничких логора и умрли од шпанског грипа, а у поменутом попису ратних

---

¹⁹ А. Недок, В. Тодоровић и Д. Микић, наведено дело; Alfred Nik. „Historiografija vojnog saniteta Jugoslovenskih zemalja, II dio: 1912–1919”. *Acta historica Medicinae, Pharmacologiae, Veterinae*, 1969 X/1–2, 219–239.

²⁰ Живојин Гавриловић. „Пандемија шпанске грознице у Шајкашкој 1918–1919”. *Медицински преглед*, бр. 7–8 (1995), 277–280; Милисав Ђенић. „Епидемије тифуса и шпанске грознице на Златибору у време Првог светског рата”. *Ужички зборник*, бр. 14 (1985), 156.

²¹ Т. Миленковић, н. д, 160–162.

²² М. Радусин, н. д, II део.

²³ Милорад Радојчић. *Мионица у ратовима 1912–1918 : поменик ратним жртвама* (Мионица – Београд: Библиотека Милован Глишић – Музеј жртава геноцида Београд), 2020; Милорад Радојчић. *Осечински крај у ратовима 1912–1918 : поменик ратним жртвама* (Осечина – Београд: Народна библиотека Осечина – Музеј жртава геноцида Београд), 2018.

жртава из осечинског краја види се да су од пандемије страдали интернирци и у логорима Немђемер и Штаринград, али и по повратку кући, а да су се разбољевали и умирали и војници како у војним болницама у Врању, Алексинцу, Ваљеву и Шапцу, тако и својој кући.²⁴

Тешко да ће икада моћи да се сазнају прецизни подаци о броју становника Србије оболелих током пандемије како би се утврдио проценат зараженог становништва и стопа смртности, али је могуће да се детаљном анализом уписа у црквене књиге умрлих дође до броја страдалих у конкретним насељима и да се дозна проценат умрлих у односу на целокупну популацију. То је дуго-трајан истраживачки поступак, који мора да буде обављен на територији целе државе. Један од корака на том путу је квантификација жртава епидемије шпанског грипа на територији некадашњег Каменичког среза Ваљевског округа. Стога су анализиране сачуване и расположиве црквене књиге уз осврт на број становника, за шта су полазни параметри биле информације из пописа који су у лето 1916. обавиле аустроугарске окупационе власти и презентовале их паралелно с резултатима пописа из 1910. године.²⁵

Наведеним поступком утврђује се број умрлих у време ескалације епидемије, док број оболелих остаје неуочен, а таквих али без фаталног исхода било је не само током већ и пре и после периода масовног умирања. Подсетимо се речи Перке Спасенић да је болест „силазила у плућа” и да су оболели умирали и касније, „па чак и у пролеће од туберкулозе”.²⁶ Потребно је да се истакне и да су у првим данима умирања од последица епидемије, док је оно још било спорадично, свештеници у рубрику о узроку смрти често уписивали *запаљење плућа*, а тек када је

---

²⁴ Tatjana Vendrig, Fabijan Vendrig and John M. Stienen. *Serbian soldiers of World War I who died in the Netherlands* (Belgrade: Embassy of Kingdom of the Netherlands, 2016); М. Радојчић, н. д., 2018.

²⁵ *Ortsverzeichnis für das von den k.u.k. Truppen besetzte Gebiet Serbiens* (Belgrad: k.u.k. 1917). Изводи за Ваљевски округ објављени у: Љубодраг Поповић. „Попис становништва Ваљевског округа у I светском рату”, *Гласник Историјског архива Ваљево*, бр 34 (2000), 159–170.

²⁶ Љ. Трајковић, н. д, 73.

умирање узело маха и када су вероватно добили одређене инструкции, преовлађују уписи: *шпанска грозница*, *шпанска болест*, *инфективна инфуенца*, док поједини уписују и *тифус* и *тифусна грозница*, али у складу са временом уписа не би требало да буде сумње да је реч о шпанској грозници. Од тада целе стране садрже само такве уносе, али се повремено, уз друге узроке, опет појављује запаљење плућа.

Прилог 1–Дволист књиге умрлих манастира Пустиња

Страна 106

Књига цркве

храма

за уписивање умрлих у 19 година

Година	ИМЕ И ПРЕЗИМЕ КАКОЈЕ И НАЈ ПОНУДИ ПРАВИ ЈИМЕНА ИЛИ, ОДНОСНО И НАСТАВКА ПРЕЗИМА (ОСТАТИ, ПОТ и ПОСРЕДНИ)	МЕСТО ГДЕ ЈЕ УМРО	ДАТА, МЕСЕЦ И ДНЕВ	ДАТА, МЕСЕЦ И ДНЕВ КАДА ЈЕ ПРЕЖИВЉАВАО	У КОЈОЈ ЈЕ ПРЕЖИВЉАВАО	МЕСТО ПОСЛА ПРЕЖИВЉА
35	Христијан, Богдановић Зем. из Савице. Рели.	Савица Рели.	18. октобра 1918. године	16. октобра 1918.	савица религија	Савица Рели.
36	Николај, Прокоповић Зем. из Савице. Рели.	Савица Рели.	16. октобра 1918. године	14. октобра 1918.	савица религија	Савица Рели.
37	Николај, К. Богдановић Зем. из Савице. Рели.	Савица Рели.	18. октобра 1918. године	19. октобра 1918.	религија Рели.	Савица Рели.
38	Василије, М. Васильевич Зем. из Савице. Рели.	Савица Рели.	18. октобра 1918. године	16. октобра 1918.	савица Рели.	Савица Рели.
39	Николај, К. Николајевич Зем. из Савице. Рели.	Савица Рели.	18. октобра 1918. године	19. октобра 1918.	религија Рели.	Савица Рели.
40	Николај, М. Богдановић Зем. из Савице. Рели.	Савица Рели.	22. октобра 1918. године	23. октобра 1918.	религија Рели.	Савица Рели.
41	Николај, К. Николајевич Зем. из Савице. Рели.	Савица Рели.	19. октобра 1918. године	20. октобра 1918.	савица Рели.	Савица Рели.
42	Василије, М. Васильевич Зем. из Савице. Рели.	Савица Рели.	26. октобра 1918. године	26. октобра 1918.	савица религија	Савица Рели.

Година	ИМЕ И ПРЕЗИМЕ КАКОЈЕ И НАЈ ПОНУДИ ПРАВИ ЈИМЕНА ИЛИ, ОДНОСНО И НАСТАВКА ПРЕЗИМА (ОСТАТИ, ПОТ и ПОСРЕДНИ)	МЕСТО ГДЕ ЈЕ УМРО	ДАТА, МЕСЕЦ И ДНЕВ	ДАТА, МЕСЕЦ И ДНЕВ КАДА ЈЕ ПРЕЖИВЉАВАО	У КОЈОЈ ЈЕ ПРЕЖИВЉАВАО	МЕСТО ПОСЛА ПРЕЖИВЉА
53.	Ивановић, Јосиф Зем. из Савице. Рели.	Савица Рели.	18. јуни	18. јуни	савица религија	Савица Рели.
30.	Ивановић, Јосиф Зем. из Савице. Рели.	Савица Рели.	18. јуни	18. јуни	савица религија	Савица Рели.
54.	Ивановић, Јосиф Зем. из Савице. Рели.	Савица Рели.	18. јуни	18. јуни	савица религија	Савица Рели.
18.	Ивановић, Јосиф Зем. из Савице. Рели.	Савица Рели.	18. јуни	18. јуни	савица религија	Савица Рели.
22. јуни	Ивановић, Јосиф Зем. из Савице. Рели.	Савица Рели.	18. јуни	18. јуни	савица религија	Савица Рели.
18.	Ивановић, Јосиф Зем. из Савице. Рели.	Савица Рели.	18. јуни	18. јуни	савица религија	Савица Рели.
14. јуни	Ивановић, Јосиф Зем. из Савице. Рели.	Савица Рели.	18. јуни	18. јуни	савица религија	Савица Рели.
22. јуни	Ивановић, Јосиф Зем. из Савице. Рели.	Савица Рели.	18. јуни	18. јуни	савица религија	Савица Рели.

Страна 106. истраживање и обрада података из архива Црквеног архива у Београду. Сви подаци су из архива Црквеног архива у Београду. Сви подаци су из архива Црквеног архива у Београду.

Страна 106. истраживање

Страна 106. истраживање

Пнеумонија, односно запаљење плућа, била је уобичајена и фатална компликација шпанске грознице, а када је реч о неким трећим уписаним узроцима смрти могућа је претпоставка да је до смртог исхода дошло услед шпанске грознице која је погоршала здравствено стање болесника с претходно регистрованом другом болешћу. Такође не сме се искључити ни могућност да су ретки појединци умрли услед других здравствених проблема, али је њихова смрт у време удара епидемије њој приписана. У сваком случају у анализама су узимани у обзир само они смртни

случајеви где је као узрок смрти уписана конкретна епидемијска болест, у било ком од наведених облика.

Пре него што се детаљно изложе резултати истраживања смртности на територији брдско-планинских села у Каменичком срезу, потребно је поређења ради изнети и податке о смртности такође у планинској парохији цркве у Крчмару у Мионичком срезу, али и у претежно равничарској дивачко-рабровичкој и благо брдовитој бранковачкој парохији из Ваљевског среза.

Анализа уписа у књигу умрлих цркве рабровичке *Храма Светог оца Николе* указује да је на територији те долињске парохије, недалеко од урбаног центра, током целе 1918. умрло 77 особа: 46 у првих девет месеци, а 31 у наредна три месеца ескалације епидемије. Шпанска грозница је била директан узрок смрти код 18 умрлих, што је представљало 0,44% становништва по попису из 1916. године. Први случај са дијагнозом *шпанска грозница*, од када почиње масовније умирање, али знатно мање него у другим парохијама ваљевског краја, регистрован је већ 24. септембра / 7. октобра, с тим што је у периоду између 10/16. и 23/29. септембра било три смрти од *запаљења плућа*, које се као узрок смрти наводи и касније.

На територији благо брдовите бранковачке парохије у књигу умрлих цркве бранковинске *Храма Светих арханђела* уписано је да је током 1918. умро 91 становник, и то 31 за првих девет и 62 за наредна три месеца. Њих 48, односно 1,32% становништва, умрло је од шпанске грознице. Прва смрт са дијагнозом *заразна инфлуенца* регистрована је 19. октобра / 1. новембра.

Анализа уписа у књигу умрлих цркве крчмарске *Храма Светог оца Николаја* указује да је на територији брдско-планинских села око Крчмара током целе 1918. године преминуло 200 парохијана, и то 29 у првих девет месеци, а 171 у наредна три месеца. Од шпанске грознице умрла је 141 особа, односно 4,47% становништва. Прва смрт с тим узроком регистрована је 17/30. октобра.

Књига умрлих цркве у Крчмару је специфична и по начину датирања уписа. Од почетка окупације парох користи двојно датирање, са датумима уписаним и по јулијанском и по грегори-

јанском рачунању времена,²⁷ док у црквеним књигама других парохија, које ће даље бити анализирани, уписивање је једнодатумско, вероватно по јулијанском календару (?).

ПОСЛЕДИЦЕ ЕПИДЕМИЈЕ У КАМЕНИЧКОМ СРЕЗУ

У објављеним резултатима пописа из 1916. године види се да је на територији аустроугарске окупационе зоне 1910. живело 1.568.048, а 1916. 1.218.207 становника, те да је „ратни мањак” становништва, без урачунатог просечног природног прираштаја, био 22,31 одсто.²⁸ Тај „ратни мањак” једним делом био је последица смртних исхода током прва два балканска рата и из првих година Првог светског рата, укључујући и епидемију тифуса, а другим делом чинило га је одсутно становништво, било да је реч о особама које су се повукле преко Албаније, било да су по окупацији интернирани у логоре.²⁹

Један од округа у окупираној Србији био је Ваљевски. Састојао се од срезова Каменица, Мионица, Обреновац, Уб и Ваљево. Цео округ имао је 1910. 157.648 становника и мушкарци су били у већини: 81.788 : 75.860. Шест година касније у њему је живело 117.502 људи, 40.146, односно 25,47% мање³⁰ и тада је

---

²⁷ У виду: 21/8. јули или 11. август / 29. јули. По пробоју Солунског фронта, а пре ослобођења, уписе датира само по јулијанском календару, а од нове 1919. враћа се двојном датирању.

²⁸ Ortsverzeichnis für das von den k.u. k. Truppen besetzte Gebiet Serbiens, Belgrade 1917. Пописано је око 310.000 мушкараца и 40.000 жена; Божица Младеновић. *Породица у Србији у Првом светском рату* (Београд: Историјски институт Србије, 2006), 29–30.

²⁹ Далибор Денда. „Српски ратни заробљеници у Првом светском рату”. У: *Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе, зборник радова са међународног научног скупа*. Београд: Институт за стратегијска истраживања 2015, 269–290. Процењује се да је око 220.000 официра, војника и цивила било интернирано у различите логоре, од којих се вратило око 160.000, а да је око 130.000 њих било код Солуна.

³⁰ Већи тренутни ратни мањак од општег просека Србије.

женска популација била убедљиво већинска: 46.814 : 70.688.³¹ Према попису с почетка 1921. године Ваљевски округ је имао 133.974 становника, за 23.674 (15,02%) мање него 1910, али услед повратка војника и интернираца за 16.472 (14,02%) више него 1916. године.³²

Каменички срез и црквене парохије

Каменички срез налазио се западно и северозападно од Ваљева и већински на брдско-планинској територији западног дела венца ваљевских планина. Обухватао је део данашње територије града Ваљева, уз Дружетиће, који припадају Општини Коцељева и већег дела Општине Осечина.³³ Имао је 11 општина са 27 сеоских насеља. У њима је 1910. живело 26.524 становника – 13.527 мушкараца и 12.997 жена, а 1916. године 20.289 житеља – 8.136 мушкараца (40,10%) и 12.153 жене (59,90%). Међутим, према попису који је извршен почетком 1921. године на територији овога среза, који се тада звао Подгорски, регистрован је 22.001 становник, што је за 4.523 (17,05%) мање него 1910, али и 1.712 (8,44%) више него 1916. године.³⁴

Данас су доступне црквене књиге умрлих у које су уписивани подаци за 17 села (63% свих насеља) са 11.374 становника (56% становништва среза). То су књиге умрлих из цркава у Каменици, Горњој Буковици, Причевићу, манастиру Пустинија и

---

³¹ Ауторска анализа резултата пописа за Ваљевски округ, објављена у Љ. Поповић, *н. д.*, 2000.

³² Краљевина Југославија – Општа државна статистика. *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921* (Сарајево: Државна штампарија 1932), 8.

³³ Као што је поменуто, у монографији посвећеној ратним жртвама из осечинског краја регистровано је само 29 особа које су умрле од последица епидемије шпанског грипа (М. Радојчић, *н. д.*, 2018). Од тога 12 жртава је са територије села Каменичког среза, али је сигурно да их је било знатно више, на шта указује и чињеница да је из села Туђин уписано име само једне жртве, док је у књизи умрлих из каменичке цркве регистровано 17 умрлих од директних последица епидемије.

³⁴ Краљевина Југославија – Општа државна статистика. *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921* (Сарајево: Државна штампарија 1932), 10.

Грачанице, с тим што, како се црквено-административна територија није преклапала са државном поделом, у три књиге се налазе и подаци везани за поједина села Ваљевског среза.³⁵

Парохији цркве у Каменици гравитирало је пет села Каменичког среза: Каменица, Врагочаница, Драгијевица, Осладић и Туђин. Том срезу припадало је и пет села парохије цркве у Горњој Буковици: Горња и Доња Буковица, Стапар, Оглађеновац и Беомужевић. Цркви у Причевићу гравитирала су четири села Каменичког среза: Причевић, Мајиновић, Тупанци и Бобова и Балиновић из Ваљевског среза. При манастиру Пустиня била су два села Каменичког среза: Суводањ и Станина Река, док су Ребељ, Совач и Вујиновача припадали Ваљевском срезу, а са територије цркве у Грачаници су само Ситарнице биле из Каменичког, а Стубо, Тубравић, Брезовица, Ровни и Кунице припадали су Ваљевском срезу.

Умрли са територије парохије цркве у Каменици

На територија пет села каменичке парохије, која се налазе западно и северозападно од Ваљева, 1910. је живело 5.191, а 1916. године 3.908 становника. Током целе 1915. године, када је становништво ваљевског краја масовно страдало од тифуса, од свих могућих узрока умрло је 328 сељана, односно 6,32% у односу на број становника према попису из 1910. године, мада је реалан проценат већи пошто је неутврђен, али не мали број становника, страдао и током претходне три ратне године, или се повукао преко Албаније, или био интерниран у логоре.

Наредне две године, 1916. и 1917, умрло је 56 и 38 људи, а у 1918, на чијем крају је дошло до експанзије епидемије шпанске грознице са смртним последицама, умро је 181 мештанин. У пр-

---

³⁵ Књига цркве каменичке, храма Светог оца Николе за уписивање умрлих, за 1915–1942 годину; Књига цркве буковичке, храма Светог оца Николе, за уписивање умрлих, за 1915–1933 годину; Књига цркве причевачке, храма Светог оца Николаја, за уписивање умрлих, за 1915–1934 годину; Књига цркве пустињске, храма Светог Ваведенија, за уписивање умрлих, за 1911–1924 годину; Књига цркве грачаничке, храма Светог Арханђела Михаила, за уписивање умрлих, за 1911–1928 годину.

вих девет месеци умрле су 33 особе. У то време, током лета, епидемија се већ појавила, али без фаталних исхода. У јулу су регистроване две смрти услед запаљења плућа и две од *јектике*, у августу три смртна случаја услед запаљења плућа, *мозга* и *туберкулозе*. У септембру је било четири смртна случаја, од којих је за један уписано да је разлог непознат, док је друга смрт из тога месеца регистрована тек крајем наредног, када је епидемија већ увелико харала и за њу је као узрок уписано *шпанска грозница*. Потом, од почетка октобра до краја децембра регистровано је 148 смртних случајева, а за 142, рачунајући и смрт из септембра, као узрок је уписано: *грип*, *шпанска инфлуенца*, или: *грип*, *запаљење плућа (последица шпанске грознице)*. Први смртни исход са таквом дијагнозом, не рачунајући онај из септембра, накнадно уписан, регистрованован је 21. октобра (вероватно по јулијанском календару, значи 3. новембра). Пре тога 13. и 14. октобра регистроване су и две смрти за које је као узрок уписано *дизентерија*. Масовно умирање прекинуто је крајем новембра, мада је појединачних случајева било и у децембру.

Из пет села каменичке парохије, у односу на број мештана пописаних 1916. године (3.908), за педесетак дана, колико је трајало масовно умирање, са наглашеним узроком који упућује на епидемију умрло је 3,63% становника, мада се проценат разликује од села до села. Најмање је умрло у Драгијевици – 1,13%, а највише у Врагочаници – 7,10% становника.

У прва четири месеца 1919. године, када су се по ставу др Миловановића изнетом 1921. године још увек регистровали „репови” епидемије,³⁶ забележено је 11 смртних случајева, међу којима и од *јектике*, али не и од шпанске грознице. Током целе те године преминуло је 70 људи, с тим што је на јесен дошло до релативно масовнијег умирања од *срдобоље*.

---

³⁶ М. Миловановић, н. д.

Умрли са територије парохије цркве у Горњој Буковици

Парохији цркве у Горњој Буковици такође је припадало пет села Каменичког среза. И она су се налазила северозападно од Ваљева, али ближе центру округа и граничила су се са селима са територијом његовог среза. У њима је 1910. живело 4.698, а 1916. године 3.699 становника. Током 1915. уписано је 399 умрлих, највише од последица епидемије тифуса. У односу на стање пописано 1910, не рачунајући страдале у претходним ратним дејствима, број становника је смањен за 8,49 одсто.

У 1916. умрло је 47, а у 1917. години 38 мештана. Током целе 1918. године умрло је 196 парохијана, и то 32 у првих девет месеци. За време лета регистроване су смрти услед туберкулозе, у јулу три, а у августу две. Потом је у септембру уписан само један смртни случај, услед *запаљења*, да би у октобру почело масовно умирање.

Од 164 особе умрле у последња три месеца, за 144, односно 3,89% становништва, као узрок смрти уписано је *тифус*, како овдашњи парох именује шпанску грозницу, мада би последицама епидемије могле да се припишу и неке друге смрти, нарочито на почетку октобра, али и касније. Током октобра је умрло 48 особа, и то осам од *запаљења*, а за 37 од *тифуса*. Прва три смртна случаја (између 3. и 10. октобра, по јулијанском календару) била су од *ектике*, *на порођају* и *убијен од аустроугарских оружника*.³⁷ Потом се за два смртна случаја, 10. и 12. октобра, као узрок уписује „запаљење”, а три смртна случаја од 14/27. октобра воде се да су услед *тифуса*. Највише сељана, осам, умрло је 28. октобра, од тога пет у Оглађеновцу. Масовно умирање настављено је и у новембру, када је умрло 100 особа, све од *тифуса*. Дана 29. новембра уписане су три смрти и од тада се број умрлих смањује. Тога децембра је уписано „само” 14 смрти, од тога девет од *тифуса*, и то осам у

---

³⁷ Старац од 70 година!

првој недељи и једна пред крај месеца, 25. децембра / 7. јануара. Поред тога забележена су и три смртна случаја од *запаљења*, али и два накнадна уписа смрти војника који су умрли у болницама у Шапцу и Петроварадину, први од *запаљења*, а други: *непознато*.

И на овој територији уочава се разлика у смртности између суседних села и креће се од 2,52% у Стапару, до 4,30% у Оглађеновцу. Током целе наредне, 1919. године умрло је 73 мештана, од тога 11 у прва четири месеца, од којих већина од *запаљења* и *туберкулозе*.

Умрли са територије цркве у Причевићу

Јужно од буковичке територије, а западно од Ваљева, налази се територија пет села која гравитирају цркви у Причевићу, од којих су четири припадала Каменичком срезу. На њој је 1910. регистровано 2.926, а 1916. године 2.221 становника.

У књизи умрлих из ове парохије нема података о укупном броју преминулих 1915. године.³⁸ Наредне, 1916, умрло је 40, а 1917. године 34 мештана. И овде је у првој години после велике епидемије тифуса умрло више људи него у следећој.³⁹

Током целе 1918. било је 164 уписа, 24 у првих девет месеци и 140 у последња три месеца, од којих је апсолутна већина умрла, како овдашњи парох пише, од *тифусне грознице*. За разлику од претходно анализираних парохија, на овој територији је током лета било врло мало смртних случајева: у јуну само један, *обесио се*, а у јулу и августу пет, и то три од *старачке изнемоглости*, а два (по један у сваком месецу) од *тифусне грознице* (?). Индикативно је да парох раније никада није у књизи уписао сличну дијагнозу као узрок смрти, а да је за поједине смрти са самог краја 1915, када је велика епиде-

---

³⁸ Књига је „отворена” крајем 1915.

³⁹ Као што смо видели, 1916. је у парохији каменичке цркве умрло 56, а 1917. године 38 људи, док је на територији буковачке цркве 47 особа умрло током 1916, а 38 током 1917. године.

мија тифуса била окончана, написао да су услед *тифуса* (без додатка *грозница*).⁴⁰ Ту током септембра није регистрован ниједан смртни случај, почетком октобра је уписана једна смрт од *јектике*, а онда су 13/26. и 15/28. октобра регистровани нови уписи *тифусне грознице*, који од 21. октобра постају свакодневни. Од 140 смрти у последња три месеца од *тифусне грознице* умрло је 115 особа, што је 5,18% у односу на број становника пописаних 1916. године.

Током октобра, и то превасходно у његовој последњој трећини, на територији парохије умрло је 27 људи, од којих 24 са узроком *тифусна грозница*, а остали: *јектика*, *убој* и *старосна изнемоглост*. Највише смртних случајева било је у селу Бобова – 14, од тога пет само 23. октобра. У новембру је, све до пред крај месеца, смртност настављена са великим интензитетом. Умрло је 95 људи, од којих 85 од *тифусне грознице*, а остали већином услед *старачке изнемоглости*. Највише људи је умрло у Причевићу, као и у Тупанцима, које ће тада постати убедљиво најугроженије село у крају, а где у претходном месецу није било жртава. С првим данима децембра престаје умирање и тог месеца забележено је само девет смртних исхода, од којих седам са узроком *тифусна грозница*. Преостала два узрокована су *старачком изнемоглошћу* и *запаљењем плућа*.

Током експанзије епидемије од њених последица умрло је 115 мештана, односно 5,18% становника. Најпогођенији су били Тупанци, са 9,81%, а најмање погођен Мајиновић, са 3,87 одсто.

Током целе наредне 1919. године умрло је 75 мештана, а од тога 12 у прва четири месеца, међу којима је било и умрлих од *јектике* и *запаљења плућа*.

---

⁴⁰ То наводи на могућност да књига није редовно вођена, већ да су у њу касније уписивани претходно прикупљени подаци, и да су конкретни летњи уписи унети током јесени, када је већ почело масовно умирање од последица нове епидемије (?).

Прилог 2–План територије Каменичког среза, са означеним процентом становништва умрлог од шпанске грознице у селима за која постоје расположиви подаци и ознаком црквене књиге (1 – Каменица, 2 – Буковица, 3 – Причевић, 4 – Пустинђа и 5 – Грачаница)

Умрли са територије Пођуте: цркве у манастиру Пустинђа и Грачаница

Слична ситуација била је и на такође брдско-планинској територији Пођуте, са два црквена седишта, у манастиру Пустинђа и Грачаница, где су од осам села три припадала територији Каменичког среза.

На територији која је гравитирала Пустинђи током 1915. уписано је 466 смртних случајева, у 1916. години 49 и 47 у 1917.

години. Током 1918. умрло је 186 људи, од тога 29 у првих девет, а 157 у наредна три месеца. У летњим месецима није било смрти које би указале на последице епидемије: у јуну су умрле три особе (*јектика*, *реуматизам* и *природна смрт*), у јулу једна (*шлог*), у августу две (*јектика* и *погино од непознатих људи*), а у септембру није било забележених смртних случајева.

У првих седам дана октобра умрле су три особе (*јектика*, *запаљење мозга* и *срдобоља*), а онда су 15/28. октобра и 16/29. новембра у Станиној Реци регистроване четири смрти услед *шпанске грознице*. Од тада почиње масовно умирање, које је престало почетком децембра. Од 157 људи преминулих током последња три месеца, 146, односно 5,28% становника, умрло је од шпанске грознице, с тим што је за једну особу уписано да је имала и губу. Процентуално најмање становника умрло је у Совчу, који је припадао Ваљевском срезу, 2,47% становника, те у Суводању, који је припадао Каменичком срезу, 2,92%, а навише у Станиној Реци – 8,57 одсто.

Наредне, 1919. године регистровано је 96 уписа, међу којима има и накнадних, за војнике погинуле или умрле у претходној години, али највише људи страдало је на јесен од *срдобоље*.

Од села која су гравитирала цркви у Грачаници само су Ситарице припадале Каменичком срезу. На тој територији 1915. уписано је 399 умрлих, а 1916. и 1917. године 86, односно 65. Током 1918. умрле су 183 особе, и то 30 у првих девет месеци, а 158 у наредна три месеца. У јулу и августу регистровано је пет смртних случајева: *запаљење мозга*, *падавица*, *велики кашаљ* и два случаја *јектике*, а у септембру само једна смрт од *запаљења плућа*. У октобру су, 11/24. и 17/30, регистроване смрти због *јектике* и *запаљења плућа*, а онда од 21. октобра / 3. новембра крећу свакодневни уписи смртног узрока *шпанска грозница*. И овде је од последње недеље новембра масовно умирање јењавало, а током децембра је умрло осам људи, шест од *шпанске грознице*, с тим што је за двоје уписано *јектика услед шпанске грознице*, једна особа је преминула од *падавице*, а за војника умрлог у Новом Саду за узрок смрти је стављен знак питања.

Од 158 умрлих током последња три месеца, 141, односно 6,08% у односу на број становника, умрло је услед шпанске грознице. Смртност је по селима била нешто уједначенија. Најмање је умрло у Ситарницама, једином селу ове парохије које је припадало Каменичком срезу, 4,29%, а највише у Брезовицама, 8,95 одсто.

Наредне, 1919, у овој парохији умрло је 92 мештана, а од тога у прва четири месеца 14, од којих два од *шпанске грознице* (почетком јануара), пет од *јектике*, а три од *запаљења плућа*. А и ту се на јесен јавила повећана смртност од *срдоболе*.

Број умрлих⁴¹

Већ је наглашено да тешко да ће се икада моћи доћи до иоле прецизнијих података колико је становника Србије оболело током пандемије шпанског грипа. Србија тога времена била је изразито рурална средина, са отежаним комуникацијама и премало лекара, на шта је указала и Перка Спасенић, сећајући се како у Ваљеву на самом крају рата није било лекара, па је савете тражила од апотекара.⁴² То је онемогућило и регистровање оболелих и бригу о њима. У руралним брдско-планинским срединама људи су и у регуларнијим ситуацијама били препуштени сами себи. Ту се становништво само лечило и умирало код својих кућа, а у времену епидемије сродници нису могли благовремено да обавесте ни свештеника о смрти најближих и упоку, који су сами, без опе-ла, обавили на сеоским гробљима или породичним имањима. Прота Милан Д. Смиљанић из Сирогојна забележио је: „Умирало је много. Понегде су мртви лежали са болеснима по 3–4 дана јер није имао ко да их сахрани. Често су жене саме копале раке и сахрањивале. У једну раку двоје, троје је закопавано”.⁴³ Зато многе црквене књиге нису могле бити вођене хронолошки, већ, условно,

---

⁴¹ Синтетизовано према: В. Кривошејев. Смрт у Крчмару.

⁴² Љ. Трајковић, *н. д.*, 73. Неки лекари који су раније радили у Ваљеву, преминули су у претходном периоду, други се повукли преко Албаније, а аустроугарски лекари, за које је писала да су били веома савесни, спремали су се да напусте Ваљево.

⁴³ М. Ђенић, *н. д.*, 155.

територијално. Свештеници су уписивали групе умрлих током неколико повезаних дана из једног села, а тек потом податке о смрти у другом, њима удаљењем селу, које су се десиле раније, а поједине су регистровали и неколико месеци по смрти. Зато информација о оболелима и оздрављеним нема, али има о умрлима.

Прилог 3 – Преглед умрлих од шпанског грипа, по селима, разврстаним по парохијама

Бр. озн.	Насеље	Црква	Број становника 1916.	Број умрлих од ШГ	%
1	Каменица	Каменица	1.024	40	3,91%
1	Врагочаница	Каменица	704	50	7,10%
1	Драгијевица	Каменица	798	9	1,13%
1	Осладић	Каменица	978	26	2,66%
1	Туђин	Каменица	404	17	4,21%
2	Доња Буковица	Буковица	602	20	3,32%
2	Горња Буковица	Буковица	1.304	53	4,06%
2	Стапар	Буковица	238	6	2,52%
2	Оглађеновац	Буковица	1.024	44	4,30%
2	Беомужевић	Буковица	531	21	3,95%
3	Причевић	Причевић	853	37	4,34%
3	Мајиновић	Причевић	284	11	3,87%
3	Тупанци	Причевић	214	21	9,81%
3	Бобова	Причевић	637	32	5,02%
4	Станина Река	Поћута – Пустиня	723	62	8,57%
4	Суводање	Поћута – Пустиня	823	24	2,92%
5	Ситарце	Поћута – Грачаница	233	10	4,29%
			11.374	483	4,25%

На територији 17 села Каменичког среза од директних последица епидемије, где је као узрок смрти означена шпанска грозница (и сл.), умрле су 483 особе, односно 4,25% становништва. Будући да се срез састојао од 27 села, у којима је живело 11.374 становника, распо-

ложиви узорак представља 63% насеља и 56% становништва, могло би се претпоставити да је шпанска грозница на територији целог среза однела око 900 живота. При изношењу такве хипотезе неопходна је дистанца условљена чињеницом да се на овој повезаној територији уочава велика диспропорција у проценту умрлих између различитих села, од 1,13% у Драгијевици, до 9,81% у Тупанцима.⁴⁴ А ако пажњу усмеримо на територијама цркава у Каменици и Буковици, са укупно 10 села Каменичког среза, као и цркве у Причевићу, где је једно село припадало Ваљевском а преостала четири Каменичком срезу, апстрахујући села Станина Река, Суводањ и Ситарице, која су гравитирала двома црквеним општинама из Ваљевског среза, уочавамо да се, зависно од парохије, проценат смртности кретао од 3,63% до 5,18 одсто.

Прилог 4– Преглед умрлих од шпанског грипа по парохијама

Парохија	Број становника 1916	Умрли током целе 1917	Умрли током целе 1918	Умрли у последња три месеца 1918	Умрли од шпанске грознице
1. Каменичка	3.908	38 (0,97%)	181 (4,63%)	148 (3,79%)	142 (3,63%)
2. Буковичка	3.699	38 (1,03%)	196 (5,23%)	164 (4,43%)	144 (3,89%)
3. Причевићка	2.221	34 (1,53%)	164 (7,38%)	140 (6,30%)	115 (5,18%)
	9.828	110 (1,12%)	541 (5,50%)	452 (5,51%)	401 (4,08%)

Неопходно је нагласити да постоји могућност да су неке појединачне смрти, до којих је дошло у летњим месецима када епидемија није имала фаталне исходе, попут смрти услед запаљења плућа, биле узроковане компликацијама шпанске грознице у време њене неморталне експанзије. Такође је могуће и да је изванредан број упокојених, који су умрли у јеку епидемије умро због других узрока, али је њихова смрт приписана епидемији, као што је могуће и да је изванредан број смртних случајева уписан са дијагнозом неке раније болести, попут туберкулозе, али да је непосредна смрт уследила због компликација изазваних шпанском грозницом. Број оваквих могућих забуна вероватно није велик, судећи на основу чињенице

---

⁴⁴ Док је у рабровичко-дивачкој парохији са друге стране Ваљева умрло „само” 0,44% становника.

да је на територији поменуте три црквене парохије током првих девет месеци, од свих могућих узрока, у које би могле да спадају и додатне компликације изазване шпанском грозницом у њеном првом, благом таласу, умрло 89 људи, а да у три наредна месеца од 452 умрле особе за „само” 51 није наведен узрок директно повезан са епидемијом.

Истраживање смртности услед последица епидемије обухватило је и старосну и полну структуру умрлих, што је такође урађено на узорку наведене три парохије.

Прилог 5– Преглед умрлих од шпанског грипа у три парохије, по полној и старосној структури: каменичка (п1), буковичка (п2) и причевићка (п3)

Старост (година)	Мушки пол п1+п2+п3=(%)	Женски пол п1+п2+п3=(%)	Укупно п1+п2+п3=(%)
0	0 + 3 + 4 = 7 (1,75%)	1 + 0 + 3 = 4 (0,99%)	1 + 3 + 7 = 11 (2,74%)
1-3	8 + 7 + 5 = 20 (4,99%)	2 + 0 + 2 = 4 (0,99%)	10 + 7 + 7 = 24 (5,98%)
4-6	6 + 9 + 5 = 20 (4,99%)	7 + 5 + 0 = 12 (2,99%)	13 + 14 + 5 = 32 (7,98%)
7-15	14 + 9 + 21 = 44 (10,97%)	19 + 6 + 13 = 38 (9,48%)	33 + 15 + 34 = 82 (20,45%)
16-20	4 + 6 + 7 = 17 (4,24%)	8 + 10 + 6 = 24 (5,98%)	12 + 16 + 13 = 41 (10,22%)
21-25	4 + 7 + 1 = 12 (2,99%)	7 + 11 + 10 = 28 (6,98%)	11 + 18 + 11 = 40 (9,98%)
26-30	3 + 0 + 4 = 7 (1,75%)	12 + 16 + 8 = 36 (8,98%)	15 + 16 + 12 = 43 (10,72%)
31-40	9 + 6 + 2 = 17 (4,24%)	13 + 15 + 12 = 40 (9,98%)	22 + 21 + 14 = 57 (12,21%)
41-50	0 + 3 + 3 = 6 (1,49%)	4 + 9 + 5 = 18 (4,49%)	4 + 12 + 8 = 24 (5,98%)
51-60	6 + 2 + 1 = 9 (2,24%)	7 + 11 + 3 = 22 (5,48%)	13 + 13 + 4 = 30 (7,48%)
61-70	2 + 6 + 0 = 8 (1,99%)	4 + 3 + 0 = 7 (1,75%)	6 + 9 + 0 = 15 (3,74%)
71+	1 + 0 + 0 = 1 (0,25%)	1 + 0 + 0 = 1 (0,25%)	2 + 0 + 0 = 2 (0,49%)
	57 + 58 + 53 = 168 (41,89%)	85 + 86 + 62 = 233 (58,11%)	142 + 144 + 115 = 401

Већ смо видели да је на територији Каменичког среза 1916. године, у односу на попис из 1910, број мушкараца смањен за 39,85%, а жена за „само” 6,49 одсто. У укупном збиру проценат умрлих жена је 58%, а видели смо да је према попису из 1916. проценат жена на територији целог Каменичког среза био 60%, што би генерално указало на уједначено умирање од шпанског грипа припадника оба пола. Пошто су највећу претходну ратну жртву поднели мушкарци од 21 до 40, па и 50 година, било да су погинули и умрли, било да су

се повукли преко Албаније или били интернирани, њих је у селима било и најмање, те је и број умрлих мушкараца тих доби знатно мањи него жена. Нешто мања диспропорција између умрлих од 21 до 25 година условљена је чињеницом да 1915, пре повлачења преко Албаније, део тих младића није био регрутован, те су остали у Србији.

С друге стране, највише су страдала деца и млади до пубертета, око 37% умрлих, са знатно већом смртношћу дечака него девојчица,⁴⁵ а не много мање умирали су и људи других старосних доби. Уочава се и већи број смрти жена преко 50 година у односу на број мушкараца.⁴⁶ Генерално, мањи број умрлих старијих од 60 година везан је за тада краћи животни век, тако да се уочава да је током масовног умирања од шпанског грипа за смрт неколико особа у раним шездесетим годинама као узрок уписано *старачка изнемоглост*.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Као што се види из претходног излагања, а на основу расположивих извора, оболевање од шпанске грознице међу српским војницима на Крфу уочено је још у априлу 1918, а у мају и међу војницима на Солунском фронту, али без смртних последица. Оне се спорадично јављају на почетку лета, у јуну и јулу, углавном услед додатних компликација на плућима. Тад је епидемија уочена и у окупираној Србији, када се од неименоване *грознице* разболела Наталија Аранђеловић, али су, како се сећала Перка Спасенић, оболели „боље пролазили”, мада су уочена и умирања услед пнеумоније, као главне компликације изазване шпанском грозницом.

Током септембра, бар у ваљевском крају, настало је извесно замишљење и по околним селима је регистрован минималан број умрлих услед било ког узрока. А онда, управо у време по пробијању Солунског фронта (2/15. септембар) кренуо је нови талас епидемије, овог пута фаталан. Многи војници избачени су из строја и остали да леже у болницама основаним дуж линије продора, где су и умирали.

---

⁴⁵ Док је на примеру села која гравитирају цркви у Крчмару тај однос обрнут, али са мањом диспропорцијом. У узрасту до 15 година умрло је 21 дечак и 29 девојчица; В. Кривошејев, *н. д.*

⁴⁶ И овде је стање у Крчмару супротно.

Поједини су стигли својој кући и ту преминули, или су затицали празне домове.

У северним деловима окупиране Србији масовно умирање почело је још пре ослобођења. Наталија Аранђеловић је 6/19. октобра, тринаест дана пре уласка ослободилаца у Београд, записала да Београду већ увелико „грдан свет умире”. А пре тога, 10/23. и 16/29. септембра, у непосредној околини Ваљева, у цркви у Рабровици констатовани су смртни случајеви услед *запаљења плућа*, а од 24. септембра/ 7. октобра почиње масовно умирање узроковано *шпанском грозницом*. И у удаљенијим брдско-планинским областима ваљевског краја јављају се спорадични смртни случајеви услед *запаљења плућа*, да би од средине октобра до почетка новембра (по грегоријанском календару), зависно од села, малтене преко ноћи, почело масовно умирање од *шпанске болести*. А све је почело непосредно пре него што је први српски војник ушао у Ваљево, које су напустиле аустроугарске снаге.⁴⁷

Масовно умирање трајало је непуна два месеца. Престало је у другој половини децембра, с тим што се на територији парохије рабровичке цркве, где је раније и почело, раније и завршило. Потом, до почетка пролећа 1919, уочавају се спорадичне смрти услед *запаљења плућа*, што не мора да значи да су последица епидемије. А могуће је и да епидемија није престала, већ да њен „реп”, слично као и почетак, није носио фаталне последице, сем у спорадичним случајевима компликација(?).

Индикативно је да је у равничарским пределима ваљевског краја, а ближе граду, смртност била релативно ниска (у парохији цркве у Рабровици 0,44% становништва), на нешто удаљенијој територији са благим побрђем нешто виша (парохија цркве у Бранковини 1,32%), а у удаљенијим брдско-планинским областима знатно виша (генерално преко 4% у просеку). А баш те области на крају 1919. захватила је и епидемија дизентерије.

У брдско-планинске области спада и већи део територије некадашњег Каменичког среза. Он је по попису из 1916. имао

---

⁴⁷ Реч је о појединцу који је са допуштењем команде пожурио да обиђе породицу и ушао у Ваљево 17/30. октобра пре подне, неколико сати пре уласка прве коњичке патроле: Владимир Кривошејев, *Ослобођење Ваљева у Великом рату 30. октобра 1918* (Ваљево: Књижевни клуб Ваљева, 2018).

20.289 становника, а за непуна два месеца удара епидемије у његових 17 села шпанска грозница однела је 483 особе, односно 4,25% становника. Будући да је у тих 17 села живело 56% становништва Каменичког среза, могли бисмо да претпоставимо да је на територији целог среза од ове болести умрло око 900 људи (око 4,5% становништва). Најмање је умрло мештана Драгијевице – 1,13%, а највише Тупанаца – 9,81 одсто. Умирили су људи свих узраста, мада су деца била угроженија, а већи број умрлих жена од мушкараца последица је претходних ратних страдања мушке популације, још од 1912, као и боравка војника на фронту и у интернацији.

У складу с наведеним чињеницама, а имајући у виду да је по попису из 1921. у Каменичком, тада Подгорском срезу, пописан 22.001 становник, што је за 4.523 мање него 1910. године, око 900 људи умрло је од шпанског грипа за пар месеци на крају 1918, то би представљало око 20% укупних директних ратних губитака за свих шест година ратовања.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Ђорђевић, Милан. *Све како је са мном било (1886–1920)*. Непубликовано, рукопис, у власништву породице.

Књига цркве бранковинске храма Светих Арханђела, за уписивање умрлих, 1917–1921 (дигитализовано).

Књига цркве буковичке, храма Светог оца Николе, за уписивање умрлих, за 1915–1933 годину (дигитализовано).

Књига цркве грачаничке, храма Светог Арханђела Михаила, за уписивање умрлих, за 1911–1928 годину (дигитализовано).

Књига цркве каменичке, храма Светог оца Николе за уписивање умрлих, за 1915–1942 годину (дигитализовано).

Књига цркве крчмарске храма Светог Оца Николаја, за уписивање умрлих, 1917–1921 (дигитализовано).

Књига цркве рабровичке (Дивци) храма Светог Оца Николе, за уписивање умрлих, 1915–1935 (дигитализовано).

Књига цркве причевачке, храма Светог оца Николаја, за уписивање умрлих, за 1915–1934 годину. (дигитализовано).

Књига цркве пустињске, храма Светог Ваведенија, за уписивање умрлих, за 1911–1924 годину (дигитализовано).

Објављени извори

Аранђеловић, Наталија. *Дневник 1915–1918*. Београд: Историјски архив Београд, 2018.

Hutton, Isabel. *Memories of a Doctor in War and Peace*. London: Heineman, 1960.

Краљевина Југославија, Општа државна статистика. *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921*. Сарајево: Државна штампарија 1932.

Кривошејев, Владимир и Нинослав Станојловић. *Др Милан Пецић: аутобиографија најстаријег пуковника српског санитета*. Београд: Српско лекарско друштво, 2020.

Ortsverzeichnis fur das von den k.u. k. Truppen besetzte Gebiet Serbiens, Belgrade, 1917.

Поповић, Љубодраг. „Попис становништва Ваљевског округа у I светском рату”, *Гласник Историјског архива Ваљево* бр. 34 (2000), 159–170.

Трајковић, Љубица Д. *Казивања о старом Ваљеву*. Ваљево: приватно издање Драгољуба Трајковића, 1980.

Литература

Антић, Вукашин и Жарко Вуковић. 2008. „Аустралијска медицинска мисија са српском војском на Солунском фронту”. *Војносанитетски преглед*, Вол. 65, бр. 2 (2008, фебруар), 181–182.

Денда, Далибор. „Српски ратни заробљеници у Првом светском рату”. У: *Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе, зборник радова са међународног научног скупа*. Београд: Институт за стратегијска истраживања, 2015, 269–290.

Драгић, Милорад. „Здравствене прилике у Београду за време окупације у Првом светском рату и шпански грип 1918–1919. године”, *Српски архив за целокупно лекарство*. 108 (9) (1980, сеп.), 969–74.

Ђенић, Милисав. „Епидемије тифуса и шпанске грознице на Златибору у време Првог светског рата”. *Ужички зборник*, бр. 14 (1985), 151–164.

Гавриловић, Живојин. „Пандемија шпанске грознице у Шајкашкој 1918–1919”. *Медицински преглед*, бр. 7–8 (1995), 277–280.

Јагодић, Милош. „Процена демографских губитака Срба у периоду 1910–1921”. *Српске студије*, Вол. 6 (2015). 11–65.

Кривошејев, Владимир. *Ослобођење Ваљева у Великом рату 30. октобра 1918*. Ваљево: Књижевни клуб Ваљева, 2018.

Кривошејев, Владимир. „Смрт у Крчмару: прилог квантификацији жртава пандемије шпанског грипа 1918. године”, *Етноантрополошки проблеми*, Вол. 15, бр. 2/2020, 601–626.

Миловановић, Милован. „Санитетске прилике у Србији за време Аустро-Угарске окупације: од 1915 – 1918. године”. *Српски архив за целокупно лекарство*, бр. XXIII/4 (март–април 1921), 120–135.

Младеновић, Божица. *Породица у Србији у Првом светском рату*. Београд: Историјски институт Србије, 2006.

Nedok, Aleksandar. „The Serbian Army Medical Corps in the breach of the Salonika Front and liberation of Serbia in the year 1918”. *Vojnosanitetski pregled*, 65(Supl 2008), 27–34.

Nedok, Aleksandar, Todorović Veljko and Mikić Dragan. 2018. „Medical corps activity after the capitulation of Bulgaria (september – november) : malaria relapses explosion and influenza epidemic”. In: *Conference proceedings : International Historical-comparative Analysis of the Thessaloniki Front Operations 1916-1918*. Belgrade Serbia, Nov 5-6, 2018: University of Defence, School of National Defence, Ed. „Defence”, 2018, 337-376.

Nik Alfred. „Historiografija vojnog saniteta Jugoslovenskih zemalja, II dio: 1912–1919”. *Acta historica Medicinae, Pharmaciae, Veterinae*, 1969 X/1–2, 219–239.

Radusin, Milorad. „The Spanish Flu : Part I: the first wave”. *Vojnosanitetski pregled*, 69(9) (2012), 812–817.

Radusin, Milorad. „The Spanish Flu : Part II: the second and third wave. *Vojnosanitetski pregled*, 69(10) (2012), 917–92.

Радојчић, Милорад. *Осечински крај у ратовима 1912–1918 : поменик ратним жртвама*. Осечина – Београд: Народна библиотека Осечина – Музеј жртава геноцида Београд, 2018.

Радојчић, Милорад. *Мионица у ратовима 1912–1918 : поменик ратним жртвама*. Мионица – Београд: Библиотека Милован Глишић – Музеј жртава геноцида Београд, 2020.

Радосављевић, Александар. „О инфлуенци по својим и туђим искуствима у току Светског рата“, у *Историја српског војног санитета – наше ратно санитетско искуство* (едит. Владимир Станојевић), Београд: Штампарија Златибор, 1925, 470–487.

Vendrig, Tatjana, Fabijan Vendrig and John M. Stienen. *Serbian soldiers of World War I who died in the Netherlands*. Belgrade: Embassy of Kingdom of the Netherlands, 2016.

Prof. Dr. Vladimir Krivošejev, Research Fellow
National museum, Valjevo
e-mail:vladimir.krivosejev@gmail.com

Jelena Krivošejev, MA
e-mail: jelenakrivosejev@gmail.com

Alen Radosavljević
e-mail: alen.radosavljevic014@gmail.com

DEATH CONSEQUENCES OF THE SPANISH FLU IN THE 1918 EPIDEMIC IN THE DISTRICT OF KAMENICA (VALJEVO REGION)

(Summary)

It is estimated that the Spanish flu pandemic, which affected the entire planet from 1918 to 1919, affected about five hundred million people, or one-third of the world's population at that time, and killed about fifty million people. The disease was noticed among Serbian soldiers in Corfu in April 1918, and in May among soldiers on the Thessaloniki Front, but without fatal consequences. During the summer, fatalities are also noticed, mainly due to lung compaction. Then the epidemic was spotted in occupied Serbia as well. Just in time for the breakthrough of Thessaloniki Front, (15th of September) a new wave of epidemics started, this time it was fatal. Many soldiers remained lying and dying along the way established military hospitals. Some soldiers successfully arrived at their homes but then passed away, and some found empty homes. In occupied Serbia, mass dying began before liberation. In the region of Valjevo, the first deaths occurred in early October, but massively dying

started in late October. It lasted less than two months. Then, by the beginning of the spring of 1919, sporadic deaths due to „pneumonia” were seen as a common complication of Spanish flu, which does not necessarily mean that the epidemic had stopped, but that its end did not carry any fatal consequences. In the lowlands of the Valjevo region, mortality was relatively low (in the parish of the church in Rabrovica - 0,44%), in the hilly area mortality rate was slightly higher (parish of the church in Brankovina - 1,32%), and in the high mountain areas, it was very high. These areas also include the territories of the former district of Kamenica in Valjevo region. According to the 1916 census, it had a population of 20,289, and in about two months after the epidemic struck, about 1000 people, accurately 5% of the population, died. The least deaths were in the village of Dragijevica, 1,13%, and the highest in Tupanci, 9,81%.

KEY WORDS: epidemic 1918, pandemic, spanish flu, spanish influenza, world war I, Thessalonici front, Serbia, Valjevo, district of Kamenica

355.48(497.11)"1941"(093.2)
355.48-053.18(=112.2)(497.11)"1941"(093.2)
COBISS.SR-ID 34893065

Оригиналан научни рад
Примљен: 12. августа 2020.
Прихваћен: 27. новембар 2020.

Виктор Бејатовић, кустос
e-mail: vsrb9@yahoo.com

717. ДИВИЗИЈА, ГУБИЦИ I, II И III БАТАЉОНА 737. И 749. ПУКА У СЕПТЕМБРУ, ОКТОБРУ И НОВЕМБРУ 1941. (ПРИЛОГ ЗА ВОЈНУ ИСТОРИЈУ И АНТРОПОЛОГИЈУ)

АПСТРАКТ: Приказивањем чињеница везаних за јединице које су биле кључне у дешавањима на територијама на којима су вршене одмазде над српским цивилним становништвом током јесени 1941, добија се јаснија структура батаљона који су у њима учествовали. Подаци се односе на 717. пешадијску дивизију, батаљоне I-III/749. и I-III/737, тј. њихове чете, актере у борбама које су вођене током септембра, октобра и новембра исте године. Биће приказани губици у људству, основне позиције и кретања немачких батаљона у тим месецима, нарочито тешком ратном периоду за становништво на ширем делу централне и западне Србије – Крупња, Лознице, Драгинца, Шапца, Краљева, Крагујевца и околним селима – у којима су извршени масовни ратни злочини од јединица различитих профила и намена. Суровост је појачана смерницама наредбе генерала Франца Бемеа са квотом 100 : 1, која је спроведена у дело, за разлику од наредбе генерала Максимилијана Рајхсфрaјер фон Вајхса од априла 1941. која је била оперативно неизводљива у смислу хапшења талаца пре инцидентата. Погибије војника ових батаљона искоришћене су за спровођење одмазди према задатим квотама. Овај рад је део наставка истраживања детаља о извршиоцима злочина – немачким батаљонима који су учествовали у борбама око

Крагујевца и Краљева и осталим територијама и областима у којима су били стационирани и којима су се кретали током јесени 1941.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: ратни злочин, одмазде, антропологија, војне области, 717. пешадијска дивизија, батаљони, војни губици, људство

У оквиру мултидисциплинарне обраде и истраживања, којом је анализиран ратни злочин извршен у првој години окупације Краљевине Југославије, представљен у делу „Лепеза смрти – мултидисциплинарни приступ и упоредне методологије у реконструкцији мотива и обима ратног злочина у Крагујевцу октобра 1941”, приказан је модел који подразумева комплексне и различите научне методологије. Оне упоредо обрађују задати нерешени проблем, пружају вредност закључену обрадом и, коначно, у компаративним контролним линијама дају исти, тј. веома близак ниво подударарања вредности.¹

Истрага судске и војне документације – ратни дневници официра и службени дневници са кретањима, борбама, положајима, картама и извештајима јединица које учествују у злочину, од великог значаја су за обраду задатог проблема. Као што се показало и у овом случају, они садрже драгоцене детаље који доприносе коначним закључцима, отклањају сваку могућност неозбиљног приступа оваквим изузетно осетљивим темама, јер у поређењу са ваљаном судском обрадом и спороведеном истрагом оштећене заинтересоване стране пружају изузетно висок индекс у закључивању свих чињеница. Одсуство тих детаља из документације различитих профила и нивоа имало је за последицу лицитирање чињеницама о детаљима ратних злочина и нејасноће о извршиоцима, а неки од злочина нису обрађени у потпуности.

---

¹ Виктор Бејатовић, *Лепеза смрти – мултидисциплинарни приступ и упоредне методологије у реконструкцији мотива и обима ратног злочина у Крагујевцу октобра 1941* (Крагујевац, Спомен-парк, 2017), стр. 149. Више о ратним дешавањима у Крагујевцу и Краљеву 1941. видети у: Станиша Бркић, *Име и број* (Крагујевац 2007) и Силвија Крејаковић, *Идентитети жртава стрељаних у Краљеву октобра 1941.* (Београд, 2013).

Обим злочина

Поред антрополошке обраде терена и анализе гробница, која је дала одређене вредности броја сахрањених лица, управо је судска документација из периода 1945–1947, показала да је током истражног процеса извршена ексхумација. У исказима сведока који су руководили сахрањивањем и који су истражној комисији сведочили о броју од између 3.000 и 3.500 . сахрањених, компаративно су у оквиру методолошког доказивања показали блиску вредност – антрополошка обрада и процена гробница (постојећих 29 великих и једна са две особе, недостају две велике, које су забележене на увиђају) 3.002 +/- особе, судска документа истражног процеса и пресуда двојици високих официра и ексхумација 2.624 идентификоване и неколико стотина неидентификованих из различитих разлога (одсуство родбине и врста повреде услед калибра 7,92 × 57 мм – МГ 34 – 800, 900 метака у минути и близине стрељања од 10 метара).

Зона страдања и спроведена обрада односиле су се на територију града на којој је извршен ратни злочин, на шта јасно упућује и комплетан садржај судских докумената Војног суда бр. 15. Треће армије. Између осталих високих официра, изречене су пресуде генерал-мајору Адалберту Лончару и гестаповцу Рудолфу Бергу, оптуженима за крагујевачки злочин. Суд је јасно нагласио где је спроведена ексхумација, са образложеним бројем идентификованих и неидентификованих особа. Томе је потребно додати стрељање у околна три села, обухваћена истом наредбом, где је страдало 415 мештана, што није било предмет суда јер никаквих посебних недоумица за села није ни било. Током изласка на терен крагујевачког градског повереништва Државне комисије 20. фебруара 1945. утврђен је број од 31 гробнице² и одређен број лица на основу пријава и легитимација, о чему је оно 12. јула 1945. известило Државну комисију (на основу 1.706 пријава, 146 легитимација, 472 лица без сродника) о прикупљеним подацима у зони стрељања до тог тренутка, без села која су прва страдала два дана раније, где је услед недовољне квоте Паул Кениг, мајор из I/724, одлучио да преусмери и настави одмазду над градом.

---

² Архив Југославије – фонд 110 – Државна комисија за злочине окупатора и њихових помагача, инв. бр. 6236 – фасцикла 574 – архивска јединица 374.

Суђења су завршена две године касније и пресуде су и изречене 12. марта 1947, до када су извршене обимне истражне радње и ексхумација, те је један документ с почетка рада градског повереништва свакако био недовољан за било какве коначне закључке којим су се истраживачи руководили у одређеном периоду, а који је неопрезно упућивао на сличност вредности са онима у немачким извештајима. Како је у оквиру наставка рада на реконструкцији и анализе ове проблематике до сада пронађен приличан број нових смерница, све ће бити приказане у опширнијој систематизацији сличној поменутој реконструкцији, а овом приликом ћемо приказати две. Оне темељно поткрепљују и антрополошку реконструкцију и истражне радње, као и историографску прекопотребну прецизност, која је далеко осетљивија на пољу права, тј. ратног злочина, па и могућих нових судских процеса, који су и даље актуелна светска пракса у смислу потраге за преживелим саучесницима, било војника, било официра. Уосталом поменуте неопрезне закључке демантовао је и даљи наставак рада суда до 1947, тј. огромна документација истраге и истражних радњи, нарочито сведока разних профила – очевидаца, преживелих лица, пуштених талаца, двојице руководиоца сахрањивања и копања гробница, ађутаната немачких официра и тумача јединица. Током истраге која је теретила оптужене (А. Лончар и Р. Берг) са преводиоцима и ађутантима (Адолф Добравец и Франц Плацер), било их је 129. Сведоци су били подељени у неколико профилисаних група по теми испитивања: о именима Немаца у Ортскоманди (командант – др Цимерман), Батаљонскокоманди (командант – Кениг) и Крајскоманди (командант – Фон Бишофсхаузен), о фолксдојчерима, хапшењима, пљачки, саучесницима, о спровођењу стрељања по данима 19, 20, 21. октобра, о преживелима и о начину и броју сахрањиваних.³

Кључни упоредни докази везани су свакако за грађу истражне радње, која нажалост није коришћена, а сасвим оправдано прати закључке суда, нарочито антрополошку анализу садржаја примарних и једног дела секундарних гробница. Комплетна анализа те грађе такође ће бити представљена у посебном раду. Додатни детаљи поткрепљују утврђене чињенице и документовано употпуњују и

---

³ АЈ-110-6236-575-1.

антрополошке закључке и вредности, као и образложење судске истраге, што нарочито оправдава потребу умрежености научних методологија у решавању овакве осетљиве проблематике. У академском смислу изазовно је што се садржај прелама и преко научних методологија и преко форензичких визура.

Због посебно осетљивог карактера овог злочина, који је претрпео бројна непримерена лицитирања, а који је након компаративне анализе показао блиске вредности, употпуњујемо закључке са поменуте две значајне смернице.

Једна се налази у посебној исцрпној анализи Државне комисије за злочине окупатора и његових помагача, тј. посебног издања које се односи на проценат свих врста ангажовања и учешћа аустријских официра у оквиру укупног броја од 4.433 ратна злочинца немачког говорног подручја.⁴ Део њих је управо припадао 717. пешадијској дивизији, чија ћемо кретања и губитке током кључних дана октобра приказати као део шире анализе укупног мозаика. Није познато да ли је ово издање коришћено само за унутрашњу употребу у оквиру комисије која се припремала да шаље обиман доказни материјал у Комисију ратних злочина Уједињених нација (UNWCC). Део текста приказује, поред бројних злочина, и закључке суда који су блиски поменутим закључцима антрополошке обраде: „...21. октобра поменути батаљон под командом мајора Кенига извршио је масовни покољ становништва Крагујевца. Батаљон је најпре блокирао град, а потом извршио општу рацију на мушко становништво. Нису поштеђени ни старци ни тешки болесници ни деца. Са предавања покупљени су гимназисти виших разреда заједно са професорима. Када се број похватаних пео на 7000, 21 октобра 1941 приступљено је стрељању, које је трајало пуних 7 часова. Делимично обављеном ексхумацијом *ископано је преко 3000 лешева*, од којих је 2624 идентификовано. Међу идентификованима имаде 8 свештеника, 15 професора, 59 ђака и 17 шегрта; остало су радници, чиновници, занатлије, сељаци итд. Идентификовано је 144 деце испод 16

---

⁴ Институт за новејшо згодовино, Љубљана, Словенија, ИНЗ, 2/32Д-Д-272. „Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача“, Саопштење о злочинима Аустрије и Аустријанаца против Југославије и њених народа“, Београд 1947. стр. 3. Односи се на 2.062 лица. <https://www.sistory.si/11686/38556> (приступљено 10.12.2018)

година и то 5 испод 12 година. Стрељани су такође тешки инвалиди и старци преко 70 година”.⁵ Такође је важан и детаљ који закључује одељење комисије 17. јула 1947, тј. Југословенска делегација за ратне злочине при УСФЕТ-у (United States Forces European Theatre), а који прихвата и комисија Уједињених нација. Преко доказних материјала и досијеа мајора Кенига, у коме је оптужен по члану 23. б) и ц) Убиства и покољи, чл. 46. Хапшење и мучење грађанских лица, чл. 50. Узимање талаца, Хашког регелмана од 1907. Конвенције о законима и обичајима рата на сувом, иста га терети за масовно стрељање преко 3.000 нејужних грађана, извршеног 21. октобра 1941. у Крагујевцу.⁶ Коначно га у јуну 1948. ставља на међународну листу ратних злочинаца.⁷

Оваква смернице и вредности изразито су корисне за поступак утврђивања као метод, на пољу природних наука апсолутно, на пољу друштвених дисциплина нарочито, а на пољу судске праксе неизоставно. Коришћење документације различитих профила показало се веома значајним, што је и подразумевајући истражни поступак у случају и појединачног убиства, а тим пре масовног ратног злочина. Њена обрада је поступак за који су у случају актуелног дешавања надлежна истражна одељења унутрашњих послова и криминалистике, или која додатно ангажује суд и по службеној дужности, док је у временски удаљеном тренутку то могуће препустити и научним обрадама, које касније могу послужити у новим или обновљеним процесима јер ратни злочин⁸ као кривично дело по перемпторној норми *ius cogens* (обавезујуће право), тј. не застарева⁹.

---

⁵ Isto, стр. 38.

⁶ AJ-110-Detto-6236-1814. Више о ратним дешавањима видети у: Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944* (Београд 1970).

⁷ UNWCC-CROWCASS (The Central registry of war criminals and security suspects) – Final Consolidated Wanted list - Germans - june 1948, list s. No. 14 (676), str. 208.

⁸ Регулисан и дефинисан I Женевском конвенцијом у члановима 3. и 50. и IV Женевском конвенцијом (12. августа 1949) као и чл. 2, 3, 33. и 34, а у постојећем Кривичном законик у Србије члановима 372, 373, 374, 376, 377. и 379.

⁹ Конвенција о незастаревању ратних злочина ратификована на заседању Генералне скупштине УН 26. 11. 1968. Дobar пример за злочине из Другог светског рата је подношење захтева Тужилаштва за ратне злочине Републике Србије за спровођење истраге 2009. године против Петера Егнера – 4. одељење Гестапоа 1941–1944, који је на почетку рата спроводио јеврејске заробљенике на места егзекуције и камиона са гасном

У оквиру прегледа документације која је везана за ратни злочин постоји велики број чинилаца према којима треба бити опрезан у случају оригиналне, фалсификоване, недоступне па откривене документације, са интервенцијом, тј. преправљане под разним утицајима заинтересованих страна. Управо зато је велика одговорност на професија које врше анализу такве документације, која у данашње време апсолутно подразумева искусну форензичку визуру са проверама свих врста, од анализе папира, преко мастила, куцаћих машина, до рукописа и његовог психолошког „читања”. У заједничкој сарадњи форензичких психолога, антрополога и историчара који се баве овом проблематиком могу се добити добри резултати.

Анализа документације која се тиче ратног злочина и појединачних злочинаца, мора да укључује све командне и оперативне нивое извештаја, од нивоа обавештајног одељења, вода, чете, па до штабова батаљона, пука, и дивизије, као и службених ратних дневника официра који учествују у спровођењу дела. Такође, анализа ратних дневника или персоналних дневника команданата дивизија је од великог значаја. Из тог разлога ћемо у овом раду приказати корисне податке који употпуњују мозаик и овог ратног злочина, али и других који су извршени током јесени 1941. године. То су подаци из ратног дневника 1а одељења мајора Хостербаха, официра главног штаба команданта 717. дивизије, од априлске мобилизације (11. априла, тада још увек из пешадијског пука 333) којом је командовао генерал-мајор Паул Хофман (2. 12. 1885 – 10. 10. 1979), кога је 1. новембра заменио генерал-пуковник др. Валтер Хингхофер (1885–1951). Од 1. октобра 1942. дивизијом је командовао генерал Бенигнус Диполд. Од 1. маја 1943. били су под командом генерала Карл фон Ле Сира. Од 10. јула 1944. команду је преузео генерал пуковник Аугуст Витман, а 10. марта 1945. генерал мајор Ханс Крепел.¹⁰

комором, а касније над заробљеним српским цивилним становништвом до краја рата, где је по проценама страдало око 150.000 људи.

¹⁰ Hermann Frank Meyer, *Von Wien nach Kalavryta - Die blutige Spur der 117. Jäger-Division durch Serbien und Griechenland* (Mannheim und Mohnesee, Bibliopolis, 2002), str. 40, 74, 406, 455. Више о ратним оквирима видети у: Веселин Ђуретић. *Савезници и југословенска ратна драма I и II*, (Београд, Народна књига 1985), као и пето допуњено издање (Београд, Политика 1992) и Јован Марјановић. *Устанак и*

Детаљи мобилизације и транспорт

Од укупно двадесет једне војне области Трећег рајха, 717. пешадијска дивизија је формирана у 17 војној области, тј. на територији Аустрије, као једна од 15 дивизија које су укупно бројале 30 пукова и све су формиране у априлу 1941. у 15. кругу мобилизације.¹¹ То су биле пешадијске дивизије:

- 702. пукови 722. и 742 – 2. војна област Штетин
- 704. пукови 724. и 734 – 4. војна област Дрезден
- 707. пукови 727. и 747 – 7. војна област Минхен
- 708. пукови 728. и 748 – 8. војна област Бреслау
- 709. пукови 729. и 739 – 9. војна област Касел
- 710. пукови 730. и 740 – 10. војна област Хамбург
- 711. пукови 731. и 744 – 11. војна област Хановер
- 712. пукови 732. и 745 – 12. војна област Вајсбаден
- 713. пукови 733. и 746 – 13. војна област Нирнберг
- 714. пукови 721. и 741 – 1. војна област Кенигсберг
- 715. пукови 725. и 735 – 5. војна област Штутгарт
- 716. пукови 726. и 736 – 6. војна област Минстер
- 717. пукови 737. и 749 – 17. војна област Линц (Донау)
- 718. пукови 738. и 750 – 18. војна област Салцбург
- 719. пукови 723. и 743 – 3. војна област Берлин¹²

Дакле 717. дивизија је једна од дивизија које су, поред 704 (пукови 724. и 734, 4. војна област Дрезден),¹³ 714 (пукови 721. и 741. војна област територије Бохемије припојена 1. војној области Кенигсберг у мобилизационом смислу)¹⁴, 718 (пукови 738. и 750, 18. војна

народно-ослободилачки покрет у Србији 1941 (Београд: Институт друштвених наука 1963).

¹¹ Georg Tessin, *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939-1945*, Die Waffengattungen - Gesamtübersicht, (Osnabruck, Bibliooverlag, 1977), 57.

¹² Isto, 57.

¹³ Georg Tessin. *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939-1945*. Die Landstreitkräfte, Teil 12, (Osnabruck, Bibliooverlag, 1977), 149.

¹⁴ Isto, 177.

област Салцбург)¹⁵, 342 (пукови 697, 698, 699. и артиљеријски пук 342, 12 војна област Вајсбаден, 14. талас мобилизације),¹⁶ чиниле смену окупационих дивизија на територији Краљевине Југославије из прве половине априла 1941. и замениле их углавном у периоду до краја маја, осим 342. која је у оквиру 12. армије била само током четири месеца од октобра 1941. до фебруара 1942, када су припојени 9. армији и отишли на Источни фронт.

Официри главног штаба 717. пешадијске дивизије од априла до новембра 1941. били су: генерал Паул Хофман, мајор Хостербах одељење 1а (Führungsabteilung, auch Ausbildungsangel egenheiten – одељење управе штаба и обуке), поручник Рејман, капетан фон Буш одељење 1ц, капетан др Хајдрих одељење 1б, потпоручник др Криш, капетан Белак и капетан Лохел. Правник је био др Дитрих, инспектор поручник Чермак, интендант др Фидлер и специјални официри Хомолка и Хаксток.¹⁷

Командант пука 737. био је мајор Вилдермут (II/272 пеш. пук), а¹⁸ ађутант др.Цех. (I/482. пеш. пук). Командант 1. батаљона био је мајор Бејерлајн, а ађутант поручник Добелман. Командант 2. батаљона био је капетан Гизлер, а ађутант поручник Чермак. Командант 3. батаљона био је капетан Ринклебен, а ађутант поручник Крол.¹⁹

Официри који су битнији за овај рад, јер су уско везани за борбе и ратни злочин који се догодио у Крагујевцу, као и за дејства и акције које су се одвијале, налазили су се у команди 749. пука. То су: командант пука мајор Ото Деш (II/106 пеш. пук) – ађутант поручник Зајферт (I/133 пеш. пук), командант 1. батаљона је капетан

---

¹⁵ Isto, 188.

¹⁶ Georg Tessin. *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939-1945*. Die Landstreitkräfte, Teil 9, (Osnabruck, BiblioVerlag, 1977), 225.

¹⁷ NARA, T-315, Microfilm, Roll 2262, frame 000005. Овом приликом захваљујемо цењеном шкотском историчару др Бену Х. Шепарду, са којим је остварена сарадња на пољу истраживања злочина СС и Вермахт јединица, а чијом љубазношћу смо у поседу микрофилмоване ратне документације која се налази у Националном архиву у Вашингтону.

¹⁸ Некадашња предратна јединица (прим. аут.).

¹⁹ NARA, T-315, Microfilm, Roll 2262, frame 000007.

Белкен – ађутант поручник Мејвес, командант 2. батаљона капетан Ширхолд – ађутант поручник Шулц и на крају командант 3. батаљона који је учествовао у догађајима у Крагујевцу и чији су губици били повод за извршење одмазде капетан Фриц Фидлер (45 пеш. пук) – ађутант поручник Хорнунг (486 пеш. пук). Мајор Фрике био је командант артиљеријске јединице 670 (Art. abteilung), која је најчешће била саставни део пешадијске дивизије.

Лекари свих јединица били су: у штабу 717. дивизије др Штрох, 1. батаљону 737. др Јесел, 2. батаљону Шмегал, 3. батаљону др Полхарт. Лекари пука 749. су: у 1. батаљону др Фелкл, 2. батаљону др Мејрхофер и 3. батаљону Дирмејер. Лекар артиљеријске јединице 670. био је др Бергман. Главни лекари болнице биули су др Лил, др Милер, хирург Фон Карнишниг и др Доф.²⁰

Са бројним стањем од 6.152²¹ људи и приказаним официрским кадром у периоду од 15 до 19. маја 1941. кретали су се од Брука на Лејти транспортом ка одредиштима у Србији у два возна правца: Петау – Прагерхорф – Фејстриц – Гохбиц – Цеље и Фридау – Петау – Макде – Соербон – Гробелно. Оба батаљона кретала су се кроз окупирану територију на којој је предвиђено да се од 25. до 27. маја 1941. нађу на крајњим позицијама.²² Од 20. до 23. маја били су распоређени на територији Земуна и Београда (Топчидер, Бежанија, Жарково, Сурчин, Добановци, Чукарица), да би у ноћи између 23. и 24. маја кренули ка циљним крајскомандама.²³ Тако се главни штаб дивизије лоцирао у Нишу 25. маја, а батаљони пукова стизали су предвиђеним распоредом у следећа места. Приказана сатница односил се на планирано време доласка, а извештаји показују да су чете стизале у различитим периодима дана.

1. батаљон 737. стигао је 24. маја 1941. у Приштину у 16.00 часова
2. батаљон 737. стигао је 24. маја у Рашку у 06.00 часова
3. батаљон 737. стигао је 24. маја у Митровицу у 10.00 часова²⁴
1. батаљон 749. стигао је 25. маја 1941. у Краљево у 14.00 часова

²⁰ Isto, frame 000007.

²¹ Isto, frame 000064–67.

²² Isto, frame 000009.

²³ Isto, frame 000047.

²⁴ Isto, frame 000057.

2. батаљон 749. стигао је 26. маја у Крушевац у 06.00 часова
3. батаљон 749. стигао је 27. маја у Крагујевац у 10.00 часова²⁵.
Артиљеријска јединица 670 стигла је 27–28. маја у Ниш.

Што се тиче најтачнијег времена, 9. и 10. чета III/батаљона 749. стигле су касније током дана, у 21.20, а 11. и 12. чета у 03.22 у Крагујевац. Батаљон 1/749. стигао је у Краљево са закашњењем 26. маја у раним јутарњим сатима. 1. чета у Краљево у 06.34, а 2, 3, и 4. чета распоређене су у Витановацу у 00.24.²⁶ Један део главног штаба дивизије налазио се у Нишкој Бањи, заједно са болницом, а штабови пукова распоређени су на следећи начин: штаб 737. пука са 3. батаљоном налазио се у Митровици, штаб 749. пука са 1. батаљоном у Краљеву, 1. батаљон 737. у Прокупљу (у Куршумлији – 1. чета), 2. батаљон у Новом Пазару (Рашка – 7. чета), 2. батаљон 749. у Крушевцу и 3. батаљон у Крагујевцу.²⁷ Тај ратни распоред III/749. трајао је до половине децембра, када су имали померања ка Лесковцу, Неготину и Зајечару, а почетком 1942. ка Чачку. Фебруара исте године 9. и 10. чета су заједно са арт. јединицом 670. учествовале у операцији хватања команданта ЈВуО генерала Драгољуба Михаиловића „Рано пролеће“ (Vorfrühling) (11–22. фебруара 1942).²⁸ Њих су у Крагујевцу замениле јединице 737. батаљона, које у марту 1942. такође вршиле стрељања цивила.²⁹ Даљи историјат јединице свакако је везан за шира кретања и ратни распоред 717. дивизије и борбе током 1943. на територији НДХ, тачније у ширем реону Кључа, низводно од реке Саве, на петнаестак километра од Јасеновца (1/737. рејон између Егерлића и Заблаћа; 2/737. Заблаће, Доња Превија; 3/737. Пејићи, Воласи, Бајићи; 1/749. Зелин, Грабово, Међугорје; 2/749. Љубиње; 3/749. Егерлићи; 670. арт. јединица Заблаће).³⁰ Од 1. априла 1943, када су све дивизије овог карактера реорганизоване

²⁵ Isto, frame 000058.

²⁶ Isto, frame 000061.

²⁷ Isto, frame 000062.

²⁸ Isto, frame 000449 и 000464.

²⁹ Isto, frame 000528, припадници 11. чете стрељају од 17. до 23. марта 1942, 121 особу (Sühnemassnahme -казнена мера).

³⁰ NARA, T-315, Microfilm, Roll 1299, frame 000009, Tätigkeitsbericht der 117 - Jäger Division, 16–31. 3. 1943.

у ловачке – лаке (Jäger Division) и добиле још по једну чету³¹, почеле су са припремама за премештање на Пелопонез, под командом генерала Ле Сира. У раду „Лепеза смрти” приказали смо и поновљене злочине јединица које су учествовале у одмаздама у Крагујевцу и Краљеву. Први батаљон 724. пешадијског пука под командом мајора Паула Кенига,³² који је командовао одмаздом у Крагујевцу, учествовао је у одмазди над италијанским војницима (Aqui divisione – gen. Antonio Gandini) на Крфу и Кефалонији 8. септембра 1943, а I/749. из Краљева над становништвом из 28 села и три манастира обухваћених рацијом због убиства немачких војника од грчких устаника. Тада им је III/749. држао одступницу у местима јужније од Калаврите на Пелопонезу.³³ У октобру 1944. вратили су се на територију Србије, а касније, у општем повлачењу немачке армије, предали су се савезничким јединицама у Алтенмарку у Аустрији.

Борбена дејства и војни губици у људству

Овде ћемо приказати губитке у људству до краја 1941. и самим тим видети и кратку ретроспективу акција кроз пример III/749, чије су чете учествовале у акцији средином октобра 1941. на путу од Крагујевца ка Горњем Милановцу у више наврата, када и имају губитке у борбама са ЈВуО и партизанским јединицама. Такође видећемо и укупне губитке дивизије од доласка на окупирану територију по датумима и местима где су војници погинули, све до новембра и краја 1941. године. Они су, као што смо поменули, искоришћени као повод за спровођење одмазди, нарочито од 10. октобра када је генерал Франц Фридрих Беме (15. април 1885 – 29. мај 1947)³⁴ пот-

---

³¹ Isto, frame 000282.

³² Без њега, он је тада већ у чину потпуковника и нема га на списку официра пука који одлази у Грчку, а потисана последња наређења су у марту, априлу и мају 1943 (прим. аут.).

³³ Hermann Frank Meyer, *Von Wien nach Kalavryta, Die blutige Spur der 117. Jäger-Division durch Serbien und Griechenland*, (Mannheim und Möhnesee: Bibliopolis, 2002), 303.

³⁴ Prisoner of War File Card for General der Gebirgstruppe Franz Böhme (15 April 1885, Zeltweg-Kreis Judenburg-Steiermark-Austria, 29 May 1947 (committed suicide in prison), Nürnberg, Germany, prepared by Captain Edward „Ted” Lees, 98

писао наредбу и одредио квоту 100 : 1 за погинуле и 50 : 1 за рањене. Током јуна и јула као дивизија нису имали значајније борбе, па ни губитке (један погинуо у јуну). Од 12. до 14. јула и 31. 7јула батаљони I, II, и III 749. имали су акције (околина Чачка и Крагујевца), када им се први пут придружила I/724. и здруженим операцијама налазили су се на планини Јелици³⁵ против снага ЈВуО, приказаним у извештају Ото Деша о 3.000 наоружаних припадника ЈВуО. У августу III/749, тачније 20. августа, имао је борбе око Кнића, 21. код Лапова и Баточине, 23. у Крагујевцу, 25. у Дренку, и 28. у Букуровцу и Маршићу са партизанским јединицама. До 31. августа дивизија је пријавила девет погинулих, седам рањених и једног нестало.³⁶ Током септембра III/749. имао је акције 13. у Поскурицама, 16. ка Рогојевцу (на 16 км) и 18. у Вучковици. Целокупна дивизија пријавила је доста озбиљније губитке од 1. до 30. септембра: 36 погинулих, 44 рањених и три нестала.³⁷ Укупна активна борбена снага целокупне дивизије у септембру износила је 112 официра, 482+25 подофицира, 3.955 војника и 199 коња.

---

camp intelligence officer and interrogator, Island Farm Special Camp 11. Од 1. 7. 1939. командант 30. пешадијске дивизије, 19. 7. 1939. командант 32. пеш. див. (учествовао у окупацији Пољске и Француске), 5–28. 9. 1939. команда 2. армијског корпуса, 5. 6. 1940 – командант 43. армијског корпуса, 15.6.1940 – команда 18. планинског корпуса, 1. 10. 1940. командант 18. планинског корпуса који је учествовао у „Марити” у априлу 1941. окупацији Грчке, 16. 9. 1941 – 2. 12. 1941. главнокомандујући и командант Србије, 1. 5. 1942. 18. пл. корпус лоциран у Финској до децембра 1943, 10. 12. 1943. заменик команданта и командант 18. војне области Салцбург, 24. 6. 1944. командује заједно са Лотаром Рендулицем 2. оклопном армијом, 24. 6. 1944. рањен током лета, 18. 7. 1944. пребачен у резерву високе команде, 8. 1 – 16. 10. 1945. командант оружаних снага Норвешке и ком. 20. пл. армије, 16. 10. 1945 – 29. 5. 1947. ратни заробљеник британских снага и касније савезничких, специјални кампови 1, 11, Исланд фарм у Бридгенду (Island Farm Special Camp), лондонски окружни затвор, затвор у Нирнбергу, 29. 5. 1947. скочио са 4. спрата затвора у Нирнбергу.

<http://www.specialcamp11.co.uk/GeneralderGebirgstruppeFranzBohme.htm>
(приступљено 19. 8. 2019)

³⁵ NARA, T-315, Microfilm, Roll 2262, frame 000021 и 000132.

³⁶ *Isto*, frame 000153.

³⁷ *Isto*, frame 000200-204, преглед борби свих батаљона са губицима.

Октобар је био пресудан јер показује активности и кључне тренутке померања и борби, нарочито после 10, када је почела да важи наредба о одмаздама и квотама. Већ од 2. октобра III/749. је добила појачање када је и I/724. стављена под команду тог пука. Прве борбе одиграле су се већ 2. октобра, када су се под командом поручника Фолкера и једном четом I/724. са једним официром, шест подофицира и сто људи, те III/749. са једним официром, четири подофицира и 30+12 људи из Веркшуца кретали ка Тополи и на 25 км имали губитке од 14 мртвих и 15 рањених.³⁸ Из акција у Влакчи 3. октобра и 4. октобра на 15 км југозападно од Крагујевца у Вучковици, заједно са I/724, пријавили су шест мртвих и шест рањених;³⁹ 5. октобра кренули су у први покушај ослобађања једне чете ландесшица и пробијања ка Горњем Милановцу и имали четири погинула и осам рањених;⁴⁰ а у акцији ка Руднику 6. октобра били су без контакта са непријатељем,⁴¹ и као и 7. октобра код Горње Шаторње.⁴² О детаљима борби током октобра исцрпнији су извештаји I/724, који садрже све детаље о већим губицима и доста лешева са великим повредама, које су највероватније настале због експлозије имали. Дешавања у борбама у акцији око Милановца нису у потпуности јасна. У чишћење од партизанских јединица око села Трнавe кренули су 10. октобра. *Ка Г. Милановцу поновио су кренули 14, а 15. октобра у 16.30 на пункту 486 између Бара и Доње Црнуће пријавили су пет мртвих и 20 рањених и шест погинулих коња. Из борба код Милановца у 18.15 пријавили су два мртва. У Крагујевац су се вратили 16. октобра око 19.00.*⁴³ *Поновна борба око Д. Црнуће била је 17.*

³⁸ NARA, T-315, Microfilm, Roll 2238, frame 000260.

³⁹ NARA, T-315, Microfilm, Roll 2262, frame 000251.

⁴⁰ *Isto*, frame 000251.

⁴¹ У већини случајева дневних извештаја нису наглашене јединице са којима су у борбама (прим. аут.).

⁴² *Isto*, frame 000210.

⁴³ AJ-110-Detto-6237-576-331 У борбама у овој акцији нападе на немачке чете наизменично су изводили припадници Таковског четничког одреда и Шумадијског партизанског одреда. Из сведочења Ратибора Јовановића јасно се види да је више група одвођено као претходница и у различитим данима, јер он наводи да је његова група 15. 10. ушла у Г. Милановац који је већ у пламену. То јасно доказује да су се различите чете, 9, 10, 11. и 12. кретале у различитим интервалима и да је свака имала губитке у тим данима (прим. аут.).

октобра у 15.15 – пријавили су два мртва, два рањена и пет погинулих коња. Губици на српској страни били су: један официр и 25 мртвих, очигледно припадника ЈВуО. У вечерњим сатима ушли су у Г. Милановац, уништили цело место и 18. октобра вратили се са 133 таоца. Дакле, у целој акцији имали су више борби, а за та четири дана пробијања ка Милановцу пријавили су укупне губитке код непријатеља 25, а својих укупно 10 погинулих и 26 рањених, очигледно у различитим борбама и данима. Већ 22. октобра⁴⁴ имали су ноћну узбуну, а 23. се упутили ван Крагујевца с објашњењем да због Милановца нису доступни за тренутну акцију. Потези командног кадра због масовног стрељања упућују на тактику убрзане ангажованости људства због евентуалних реакција на одмазду. У извештају мајора Вилдермута и мајора Деша, команданата 737. и 749. пука, пријављени су следећи губици:

– 737. пук 13. октобра – непријатељски губици: 41, 29 погинулих; 14. октобра – девет погинулих; 15–19. октобра – 32 погинула. Сопствени губици – осам мртвих и 34 рањених.

– 749. пук 15. октобра – непријатељски губици: 105 погинулих; 19. октобра: 70 погинулих; 21. октобра: 50 погинулих. Сопствени губици – 20 мртвих и 33 рањена. У оба пука укупно губитака: 28 мртвих и 67 рањених.⁴⁵

Цела дивизија пријавила је од 1. до 31. октобра укупно страдалих 45 (три официра, девет подофицира, 33 војника), рањених 102 (три официра, 19 подофицира и 80 војника) и пет несталих лица. Почетком новембра, 8. новембра, имали су акције на потезу Ратина – Шљивовац – Грбице;⁴⁶ 16. новембра у Книћу и Грузи; 17. новембра борбе са партизанском јединицом која је имала штаб у Рогојевцу и Забојници и пријавили сопствене губитке – два погинула и непријатељске – 19 мртвих и 15 заробљених;⁴⁷ 24. новембра, поново су заједно са I/724. у борби у Драгобраћу. Генерал Хингхофер потписао је губитке у новембру – погинулих један, рањена четири подофицира и 22 војника. У вој-

---

⁴⁴ NARA, T-315, Microfilm, Roll 2262, frame 000238.

⁴⁵ Isto, frame 000247.

⁴⁶ Isto, frame 000273.

⁴⁷ Isto, frame 000282

ном оперативном смислу то је битан моменат за снаге које су се бориле против окупационе немачке армије, јер су масовна стрељања становништва која су почела још у септембру, а од октобра појачана квотама, апсолутно утицала на даље тактике и одлуке услед страховитог цивилног страдања. У извештајима се иначе примећује посебан однос према овим четама још од Крагујевца, и они се у децембру заједно са штабом премештају на другу територију. Од 23. децембра 9. и 10. чета биле су у Зајечару, а 11. и 12. у Неготину, где им се припремала посебна прослава за празнике. Дневник поменутог мајора главног штаба садржи интересантне детаље везане за ову дивизију. Један је и немали број песама веома слојевитог поетског садржаја, који можда на први поглед и не говори пуно о психолошким профилима, али с усмереном етнопсихолошком анализом показује посебну девијацију с обзиром на то да се ради о јединицама које су иза себе имале озбиљне ратне злочине. Та анализа ће такође бити део шире систематизације. Средином јануара, 15. 1. 1942, премештају се у Чачак, а 10. и 11. чета у Краљево.⁴⁸ Од 3. фебруара команду пука 749. преузео је потпуковник Попе (Oberstleutnant Poppe).

Губици 717. дивизије у првој години:⁴⁹

Гефр. Бартл Матиас, 3/арт/јед/670, 17. 8. 1941. Топоница

Шц. Бауер Јохан, 2/пеш/пук/749, 5. 9. 1941. Милићевци

Гефр. Баумгартнер Антон, 6/пеш/пук/749, 23. 9. 1941. Крушевац

Шц. Берер Франц, 7/пеш/пук/749, 21. 10. 1941. Краљево

---

⁴⁸ *Isto*, frame 000384.

⁴⁹ Централный архив Министерства обороны Российской Федерации, Фонд 500, Опись 12477 - Пехотные и охранные дивизии вермахта, 1934-1945 гг. Дело 951. Коробки 811. Документы оперативного отдела 717-й пехотной дивизии: история штаба 717-й пехотной дивизии от формирования дивизии до мая 1942 г, с приложениями, приказы и распоряжения 670-й артиллерийской группы 717-й пехотной дивизии, записи совещаний 65-го армейского корпуса, указания командования дивизии по боевой подготовке, записи докладов, данные о потерях, памятки о борьбе с партизанами, боевые донесения и проч. В деле также содержатся документы по учениям 225-го артиллерийского полка. <https://www.germandocsinrussia.org/ru/nodes/8336/> (приступљено 15. 2. 2019).

Шц. Бернер Антон, 3/пеш/пук/749, 5. 9. 1941. Милићевци
Гефр. Бергер Леополд, пио/чета/717, 30. 10. 1941. Краљево
Ка. Бетјер Херман, 2/арт/јед/670, 24. 8. 1941. Краљево
Обшц. Бритенбауер Карл, 1/пеш/пук/749, 13. 10. 1941. Краљево
Гефр. Була Херман, 6/пеш/пук/749, 23. 9. 1941. Крушевац
Гефр. Цехулич Јозеф, 6/пеш/пук/749, 23. 9. 1941. Крушевац
Уфц. Цак Матиас, 6/пеш/пук/737, 8. 10. 1941. Јарчупак
Лт.д.Рег. Валтер Цермак, штаб/737/, 15. 10. 1941. Краљево
Шц. Дирнбергер Јохан, 6/пеш/пук/749, 23. 9. 1941. Крушевац
Шц. Ебнер Јохан, 2/пеш/пук/749, 7. 10. 1941. мост Ратина –
Краљево
Пи. Енгелбергер Алојз, пио/чета/717, 30. 10. 1941. Краљево
Обшц. Фит Рудолф, 1/пеш/пук/749, 23. 11. 1941. Гружа – Кнић
Обшц. Фелдман Хајдрих, 12/пеш/пук/749, 15. 11. 1941. Рогојевац
гфр. Фејрер Алберт, 10/пеш/пук/749, 10. 6. 1941. Крагујевац
гфр. Фигл Антон, 1/пеш/пук/749, 22. 11. 1941. Гружа – Кнић
Фелдвб. Френтхоф Вилхелм, 6/пеш/пук/749, 23. 9. 1941. Крушевац
Лт. Рег. др. Фреј Оскар, 8/пеш/пук/749, 23. 9. 1941. Крушевац
Уфц. Геролдингер Карл, 3/пеш/пук/749, 15. 10. 1941. Краљево
(Пољопривредна школа)
Шц. Гил Ото, штаб/1/749, 5. 9. 1941. Милићевци
Уфц. Герлиц Ханс Георг, 7/пеш/пук/749, 15. 10. 1941. Краљево
Обшц. Гростаб Јохан, 1/пеш/пук/749, 22. 11. 1941. Гружа – Кнић
Обгфр. Грубер Алојз, штаб/1/749, 5. 9. 1941. Милићевци
Обшц. Грубер Јохан, 5/пеш/пук/737, 15. 10. 1941. Краљево
Шц. Хагер Јохан, 6/пеш/пук/749, 10. 9. 1941. Љиг
Гефр. Халмдинст Франц, штаб/II/749, 31. 10. 1941. Врба – Краљево
Гефр. Хануш Јохан, 1/пеш/пук/737, 13. 10. 1941. Штр. западно од
Трстеника
Гефр. Хоценбергер Антон, 7/пеш/пук/749, 23. 9. 1941. Крушевац
Гефр. Хебенстрит Јозеф, 5/пеш/пук/749, 11. 11. 1941. Конарево
код Краљева
Шц. Хемецбергер Франц, 6/пеш/пук/749, 23. 9. 1941. Крушевац
Хптм д Рег. Хидлер Јохан, 1/пеш/пук/749, 16. 9. 1941. 775 планина
Јелица код Чачка

Шц. Ходер Густав, 7/пеш/пук/749, 28. 10. 1941. Краљево – Ратина
 Обшц. Ходни Франц, 1/пеш/пук/749, 5. 9. 1941. Милићевци
 Обшц. Ходл Густав, 3/пеш/пук/749, 15. 10. 1941. Краљево
Гефр. Хефлер Хуго, 11/пеш/пук/749, 14. 10. 1941. Горњи Милановац
Обзфр. Хибер Јозеф, 12/пеш/пук/749, 26. 8. 1941. Дренак
 Шц. Хукал Карл, 8/пеш/пук/749, 30. 10. 1941. Врба Краљево
 Шц. Ицек Карл, 7/пеш/пук/737, 5. 10. 1941. тунел код Богутовца
 Шц. Калт Јозеф, 5/пеш/пук/737, 21. 10. 1941. Краљево
 Шц. Кершагел Јозеф, , 6/пеш/пук/749, 23. 9. 1941. Крушевац
Уфц. Клопф Јозеф, 10/пеш/пук/749, 14. 10. 1941. Баре
 Шц. Колингер Франц, 6/пеш/пук/749, 23. 9. 1941. Крушевац
 Шц. Корнфел Рихард, 6/пеш/пук/749, 10. 9. 1941. Љиг
Лт. д Р. Корнштед Антон, 12/пеш/пук/749, 26. 8. 1941. Дренак
 Шц. Кубашек Франц, 6/пеш/пук/749, 23. 9. 1941. Крушевац
 Гефр. Курц Карл, 6/пеш/пук/737, 7. 10. 1941. Ружинско
*Шц. Курц Рудолф, 9/пеш/пук/749, 5. 10. 1941. 30 км од Крагујев-
 ца, пут ка Г. Милановцу*
 Гефр. Либ Фридрих, 8/пеш/пук/749, 10. 9. 1941. Љиг
 Шц. Лајхтфрид Франц, 6/пеш/пук/737, 11. 10. 1941. манастир
 Жича
 Фелдв. Лајтнер Јохан, 4/пеш/пук/737, 14. 10. 1941. Врба
 Гефр. Лајтнер Фридрих, , штаб/II/749, 23. 9. 1941. Крушевац
 Уфц. Ленц Мундл, , 6/пеш/пук/749, 23. 9. 1941. Крушевац
Гефр. Лобеншус Јозеф, 12/пеш/пук/749, 26. 8. 1941. Дренак
 Шц. Мадербах Франц, 7/пеш/пук/737, 9. 10. 1941. јужно од
 Краљева
 Уфц. Мајер Јохан, 12/пеш/пук/749, 15. 10. 1941. Краљево???⁵⁰
 Гефр. Машин Ото, 1/пеш/пук/749, 27. 9. 1941. Заблаћа
 Гефр. Михелбергер Јосеф, 2/пеш/пук/749, 11. 10. 1941. Рибни-
 ца, јужно од Краљева
Об. шц. Мишек Франц, 12/пеш/пук/749, 16. 10. 1941. Г. Милановац

---

⁵⁰ Највероватнија и очигледна грешка при уписивању, јер је 12. чета формацијски у Крагујевцу, што је опште место, а такође се то види по осталим погинулима који су припадници 3. батаљона – 9, 10, 11. и 12. чета учествују у овој операцији ка Г. Милановцу (прим. аут.).

- Гефр. Митерер Јохан, 12/пеш/пук/749, 14. 10. 1941. Г. Милановац
Гефр. Мозер Антон, 5/пеш/пук/737, 9. 10. 1941. јужно од Краљева
Об. шц. Мориц Јохан, 2/пеш/пук/737, 15. 10. 1941. Краљево
Гефр. Муха Франц, 12/пеш/пук/749, 15. 11. 1941. Рогојевац
Уфц. Милер Георг, 7/пеш/пук/737, 9. 10. 1941. Краљево
Об. Гефр. Милегер Ернст, 2/пеш/пук/749, 19. 10. 1941. Краљево
Шц. Нојбауер Роман, 1/пеш/пук/737, 13. 10. 1941. Штразба, Трсеник
Уфц. Нојвирт Михаел, 1/пеш/пук/749, 27. 9. 1941. Заблаће
Лт. д. Р. Нопенбергер Вилхелм, штаб/737, област Ратина, вис. 222
Об. шц. Носко Матијас, 1/пеш/пук/749, 22. 11. 1941. Гружа,
Кнић
Об. шц. Нирнбергер Јохан, 1/пеш/пук/749, 21. 10. 1941. западно од Краљева
Шц. Парсторфер Јохзеф, 1/пеш/пук/737, 13. 10. 1941. Штразба, Трсеник
Шц. Пелц Фридрих, 8/пеш/пук/749, 8. 8. 1941, област Космај, вис. 461
Уфц. Петрих Рудолф, штаб/II/749, 23. 9. 1941, Крушевац
Фелдв. Пилсбахер Јозеф, 9/пеш/пук/749, 5. 10. 1941. 30км од Крагујевца, пут ка Г. Милановцу
Шц. Пракс Роберт, 7/пеш/пук/737, 9. 10. 1941. јужно од Краљева
Уфц. Прајс Јозеф, 3/пеш/пук/749, 5. 9. 1941. Милићевци
Гефр. Принц Карл, 1/пеш/пук/737, 17. 10. 1941. Трешњаре, јужно од Краљева
Шц. Пуф Карл, 1/пеш/пук/749, 28. 10. 1941. Краљево – Ратина
Об. шц. Пункл Франц, 5/пеш/пук/737, 15. 10. 1941. Краљево
Шц. Рајшиц Леополд, 12/пеш/пук/749, 16. 10. 1941. Горњи Милановац
Хптм. д. Рг. Риел Леополд, 5/пеш/пук/749, 23. 9. 1941. Крушевац
Об. гефр. Ризенедер Франц, 7/пеш/пук/749, 21. 10. 1941. Краљево
Гефр. Рос Фридрих, 3/пеш/пук/749, 15. 10. 1941. Краљево (Пољопривредна школа)
Гефр. Росипал Јохан, штаб/I/737, 25. 10. 1941. Краљево
Гефр. Рудофи Лудвиг, 9/пеш/пук/749, 5. 10. 1941. 30 км од Крагујевца
Об. шц. Шафар Алојз, 5/пеш/пук/737, 15. 10. 1941. Краљево
Шц. Зандера Алберт, 6/пеш/пук/737, 11. 10. 1941. манастир Жича

Фелдв. Шимек Едуард, 1/пеш/пук/737, 21. 10. 1941. вис. 235, западно од Краљево

Шц. Шпандл Франц, 9/пеш/пук/749, 5. 10. 1941.

Шц. Шулцер Франц, 6/пеш/пук/749, 23. 9. 1941. Крушевац

Шц. Шабецбергер, 3/пеш/пук/749, 5. 9. 1941. Милићевци

Гефр. Шакерл Леополд, 9/пеш/пук/749, 16. 10. 1941. 12 км ист. од Милановца

Уфц. Шалер Валтер, 8/пеш/пук/749, 28. 8. 1941. Крушевац

Шц. Шелман Фридрих, 11/пеш/пук/749, 14. 10. 1941. Горњи Милановац

Шц. Шенк Јозеф, 5/пеш/пук/749, 10. 9. 1941. Љиг

Шц. Шернер Едуард, 2/пеш/пук/749, 10. 9. 1941. Љиг

Хптм. д. Л. Ширхолд Ернст, штаб/II/749, 23. 9. 1941, Крушевац

Фелдв. Шилдбергер Карл, 5/пеш/пук/737, 14. 10. 1941. Чибуковац

Шц. Шимацек Јозеф, 8/пеш/пук/749, 28. 8. 1941. Крушевац

Гефр. Шинкауц Емерих, 6/пеш/пук/749, 23. 9. 1941. Крушевац

Лт. д. Р. Шмит Фридел, 3/пеш/пук/749, 15. 10. 1941. Краљево (Пољопривредна школа)

Гефр. Шнајдер Алберт, 6/пеш/пук/749, 1. 11. 1941. Краљево

Уфц. Шрат Јохан, 4/пеш/пук/749, 15. 10. 1941. Краљево

Гефр. Теш Јозеф, 4/пеш/пук/749, 16. 10. 1941. Краљево

Шц. Тротан Леополд, 6/пеш/пук/749, 23. 9. 1941. Крушевац

Фелдв. Томбергер Алфред, 1/пеш/пук/749, 27. 9. 1941. Заблаће

Уфц. Вогт Паул, 12/пеш/пук/749, 17. 10. 1941. Горњи Милановац

Уфц. Вах Рихард, 5/пеш/пук/737, 15. 10. 1941. Краљево

Шц. Вагнер Карл, 6/пеш/пук/749, 23. 9. 1941. Крушевац

Гефр. Шмирхер Емерих, , штаб/II/737, 15. 10. 1941. Краљево

Шц. Венгер Јозеф, 11/пеш/пук/749, 15. 10. 1941. Горњи Милановац

Гефр. Викенаузер Франц, 5/пеш/пук/737, 14. 10. 1941. Чибуковац

Шц. Волаш Курт, штаб/II/749, 31. 10. 1941. Врба – Краљево

Гефр. Ценкер Франц, 1/пеш/пук/749, 16. 9. 1941. Чачак, вис. 668

Об. шц. Цимерман Рафаел, 12/пеш/пук/749, 26. 8. 1941. Дренак⁵¹

---

⁵¹ Скраћенице – Шц (Schütze) редов, Об. Шц (Oberschütze) редов, Гефр (Gefreiter) разводник, Уфц (Unteroffizier) подофицир-наредник, Фелдв (Feldwebel) старији водник, Лт (Leutnant) поручник, Хптм (Hauptmann) капетан. Редослед навођења: чин, име и презиме, чета (говори о припадности батаљону 1-4 – први 106

Сл. 1. Један од погинулих

Сви погинули окупаторски војници у Другом светском рату сахрањивани су на посебно формираним гробљима, војним гробљима из претходних ратова⁵², најближем гробљу битке или места погибије, а понекад и на градским гробљима, што је и најређи случај. То је случај и у примеру Крагујевца, Краљева и осталих градова, где су батаљони сахрањивали углавном на већ постојећим војним гробљима из претходних ратова. На највећем војном гробљу на територији Србије у крагујевачким Шумарицама, где је сахрањено хиљаде српских војника из Првог светског рата, окупационе власти су 1941. на том гробљу припојиле 87 гробних места за своје војнике.⁵³

С обзиром на то да су она била веома јасно обележена, често монументално и наглашена са својом националсоцијалистичком симболиком и да ничег витешког није постојало у том рату од зачетника рата, осим нових бизарних политичких, научних, псеудонаучних оквира, са никада већим бројем погинулих у историји људ-

батаљон, 5-8 – други, 9-12 – трећи, од 1. 4. 1943 (jäger division) батаљони добијају по чету више, датум смрти, место акције и погибије (прим. аут.).

⁵³ Heldenfriedhoff 1914-1918-Teilskizze-Deutscher Teil-Neue Graber 1940-41 in Kragujevac (прив. архива).

ског рода, а највише цивила, на општем савезничком нивоу донета је одлука да се сва обележја широм територија свих држава униште. Једино су евентуално била дозвољена симболична обележја на местима где су се поражене јединице предале, а од друге половине педесетих година прошлог века дозвољена су обележја гробаља, али само са именима, без других информација. Послератна власт озваничила је ту одлуку 18. маја 1945, само што су са разумљивим уклањањем окупаторских обележја необјашњиво уследила и занемаривања обележја гробних места из Првог светског рата. Приказ губитака 717. дивизије током јесени 1941. неопходан је у детаљној реконструкцији овог злочина, који се може употребити и за допуну детаља у околностима које су везане за друге зоне одмазди и страдања цивилног становништва. Поменуте анализе и детаљи другачијег карактера ће, како смо рекли, бити обрађивани у даљем раду, заједно са форензичким стручњацима различитих профила. Из приказаних података може се видети и дискутабилна функционална борбена готовост јединица које су чиниле смену окупационих дивизија, јер је у несналажењу у пружању отпора на терену одбрамбеним јединицама окупиране територије командни кадар пронашао излаз у освети над цивилним становништвом, чак и кроз призму освете за претходно изгубљени рат (Бемеова наредба садржи јасне описе о држању српског становништва у Првом светском рату). За војне науке и процене оперативног карактера анализа може показати да је слабо обучен или готово без обуке мобилизациони потенцијал, опијен мешавином вулгарне политичке идеологије и псеудо-научним културолошким оквиром, спреман за лаку манипулацију и злоупотребу над цивилним становништвом и ратним заробљеницима.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени звори

Централни архив министарства одбране Руске Федерације

Национални архив владе САД

Институт за новејшо згодовино, Љубљана, Словенија

Архив Југославије

Литература

Бејатовић Виктор. *Лепеза смрти – мултидисциплинарни приступ и упоредне методологије у реконструкцији мотива и обима ратног злочина у Крагујевцу октобра 1941*. Крагујевац: Спомен-парк, 2017.

Бркић Станиша. *Име и број*. Крагујевац: Спомен-парк, 2007.

Ђуретић Веселин. *Савезници и југословенска ратна драма*, I и II, Београд: 1985. Балканолошки институт САНУ, Народна књига, Београд: 1985. и пето ћирилично допуњено издање, Београд: Политика 1992.

Глишић Венцеслав. *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944*. Београд: Рад, 1970.

Крејковић Силвија. *Идентитети жртава стрељаних у Краљеву октобра 1941*. Београд: Музеј жртава геноцида, 2013.

Кривични законик Републике Србије – *Службени гласник РС* 94 (2016) и 35 (2019).

Марјановић Јован. *Устанак и народно-ослободилачки покрет у Србији 1941*. Београд: Институт друштвених наука, 1963.

Meyer Hermann Frank. *Von Wien nach Kalavryta. Die blutige Spur der 117. Jäger-Division durch Serbien und Griechenland*. (Mannheim und Mohnesee, Bibliopolis), 2002.

UNWCC-CROWCASS *The Central registry of war criminals and security suspects* - Final Consolidated Wanted list - Germans - june 1948, UN 1948.

Prisoner of War File Card for General der Gebirgstruppe Franz Böhme, Nürnberg, Germany, prepared by Captain Edward „Ted” Lees, camp intelligence officer and interrogator, Island Farm Special Camp 11.

Саопштење о злочинима Аустрије и Аустријанаца против Југославије и њених народа. Београд: Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, 1947.

Tessin Georg. *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939-1945, Die Landstreitkräfte. Teil 9*. Osnabruck, Biblioeverlag, 1977.

Tessin Georg. *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939-1945, Die Landstreitkräfte. Teil 12*, Osnabruck, Biblioeverlag, 1977.

Tessin Georg. *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939-1945, Die Waffengattungen, Gesamtübersicht.* Osnabruck, BiblioVerlag, 1977.

Микрофилмови

NARA, T-315, Microfilm, Roll 1299

NARA, T-315, Microfilm, Roll 2238

NARA, T-315, Microfilm, Roll 2262

Viktor Bejatovic, curator

e-mail: vsrb9@yahoo.com

**717TH DIVISION, BATTALIONS' I, II AND III
OF 737 AND 749 REGIMENT LOSSES IN
SEPTEMBER, OCTOBER AND NOVEMBER 1941
ENCLOSURE FOR MILITARY HISTORY AND
ANTHROPOLOGY**

(Summary)

Presenting the facts concerning those military force units which played the key role in events that took place in territories where reprisals against Serb civilians were committed during the fall of 1941, provides the clearer insight into structure of the battalions that participated in them. Data refer to 717th Infantry Division, battalions I-III/749. and I-III/797, i.e. their troops which participated in battles fought during September, October and November of the same year. Human losses as well as the basic positions and movements of German battalions in those months, war period especially difficult for the population of the wider Central and Western Serbia – Krupanj, Loznica, Draginac, Sabac, Kraljevo, Kragujevac and nearby villages where massive war crimes were committed by different profiles and purposes military units, are to be shown here. Brutality is reinforced by General Franz Beme's directives with the 100:1 quota implemented, unlike General Maximilian Reichsfraier von Weiss' command of April 1941, which was operationally impracticable in terms of arresting hostages before the incident. These battalions' fallen soldiers are

110

used for carrying out retaliation according to set quotas. This work is one part of the sequel in investigating details about perpetrators of the crime - German battalions participating battles around Kragujevac and Kraljevo and other territories and areas where they were stationed or moved to, during the fall of 1941.

KEY WORDS: war crime, retaliation, anthropology, military areas, 717 Infantry Division, military losses, people

94:616.9(497.11)"1941/1944"
94(497.11)"1941/1944"
COBISS.SR-ID 34897417

Оригиналан научни рад
Примљен: 18. септембар 2020.
Прихваћен: 27. новембар 2020.

Др Наташа Милићевић, научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд
e-mail: natasa.milicevic@mts.rs

ЗАРАЗНЕ БОЛЕСТИ У ОКУПИРАНОЈ СРБИЈИ 1941–1944.*

АПСТРАКТ: У раду се анализира хигијенско-епидемиолошка ситуација у окупираној Србији у Другом светском рату. Посебна пажња усмерена је на питање заразних болести, њихову раширеност, мере које су домаће и окупационе власти предузимале за њихово сузбијање. Рад је настао на основу архивске грађе, штампе и литературе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Србија, нацистичка окупација, Други светски рат, заразне болести, здравље, епидемиолошка ситуација

Историографија се није много бавила истраживањем заразних болести у окупираној Србији у Другом светском рату. Та тема је, осим радова о пегавом тифусу,¹ остала скоро потпуно необрађена.

---

* Рад је настао у оквиру пројекта Срби и Србија у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развитак и положај у европској/светској заједници (№ 47027), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

¹ Љубинка Шкодрић, „Сузбијање пегавог тифуса у окупираној Србији 1941–1944”, у: *Историја медицине, фармације и народна здравствена култура*, Зборник радова са III научно-стручног скупа одржаног 29–30. септембра 2011. у Зајечару (Зајечар: Историјски архив „Тимочка крајина”, 2011), 95–104; Љубинка Шкодрић, „Пегави тифус у Србији током Другог светског рата”, *Историјске свеске*, бр. 32 (Андрићград: Андрићев институт, 2016), 33–38.

За то постоје три разлога. Први је слаба изворна покривеност теме. Многи извори нису сачувани или су врло оскудни. Тако је, на пример, Министарство рада, социјалног старања и народног здравља тек рудиментарно сачувано, што онемогућава како добру реконструкцију стања и кретања заразних болести, тако и стања здравља становништва под окупацијом. Слична је, иако за нијансу боља, ситуација са грађом два главна хигијенска завода која су покривала територију окупиране Србије² – Централног хигијенског завода у Београду и Хигијенског завода у Нишу.³ Други разлог је у чињеници да је становништво Србије у Другом светском рату успело да избегне епидемије великих размера, попут оне везане за пегави тифус из Првог светског рата.⁴ И, коначно, трећи разлог због чега није обраћана пажња на заразне болести јесте окренутост истраживача, осим ретких изузетака, према другим, пре свега политичким темама, иако је било, то треба истаћи, одређеног ширења појединих зара-

² Истраживачи помињу да је, поред ратних околности, на губитак тако вредне грађе утицао и „немар”. Централни хигијенски завод је, на пример, погођен са две гранате приликом ослобођења Београда 20. октобра 1944, и то у тренутку када је одржаван стручни састанак у њему (Драгољуб Ђокић, Предраг Довијанић и сарадници, *Осамдесет година у служби здравља. Институт за заштиту здравља „Милан Јовановић Батут”* (Београд: Институт за заштиту здравља „Милан Јовановић Батут”, Медицински факултет Универзитета, 2000), 132; *Завод за заштиту здравља Србије „Др Милан Јовановић Батут” 1919–1924–1994* (Београд: Завод за заштиту здравља Србије „Др Милан Јовановић Батут” и Републички завод за здравствено осигурање 1994), 24; Dr D. Vujučić, *Borba protiv zaraznih bolesti u NR Srbiji, 1945–1951* (Београд: Higijenski institut NR Srbije), 1953, 8).

³ Грађа Централног хигијенског завода у Београду чува се у оквиру фонда Епидемиолошког института и покривала је простор западне Србије (Архив Србије (АС), фонд Г229, Епидемиолошки институт (Г299)). Грађа Хигијенског завода у Нишу, која се односи на источни део земље, чува се у оквиру фонда Института за заштиту здравља Ниша (Историјски архив Ниш (ИАН), фонд 296 Институт за заштиту здравља Ниш 1919–1975 (ИЗЗН). За помоћ око истраживања грађе у Нишу захваљујем се колегама који раде у нишком архиву, посебно колегиници Стојанки Бојовић. Без њихове подршке рад био би сиромашнији, а могуће и тешко реализован.

⁴ Број оболелих од пегавог тифуса на врхунцу епидемије 1915. године износио је више од 400.000 оболелих, а број умрлих кретао се око 100.000 лица, 30.000–35.000 војника и око 30.000 ратних заробљеника. Због тога је Србија у том периоду означавана као „земља смрти” и „земља тифуса”. У сузбијању епидемије учествовала је британска мисија са пуковником В. Хантером на челу (Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату* (Београд: Српска књижевна задруга, 1984), 189–193.

зних болести, због чега је и сама тема важна. Па ипак, с гледишта извора ваља указати да је о заразним болестима доста извештавала оновремена штампа. Написе одликује, када се упореде са неким сачуваним архивски извештајима, информативност и тачност.⁵ За неке од њих је очигледно да су подаци црпени из извештаја надлежних здравствених институција.⁶ Неки узгредни, уопштени подаци могу се наћи у месечним извештајима окружних начелника, а опет нешто детаљнији у неким личним и породичним фондовима.⁷ То донекле олакшава и анализу теме. У сваком случају циљ рада је да се управо на основу познатих и новооткривених архивских извора, штампе и литературе, одговори на питање како је становништво Србије успело да се избори са ширењем заразних болести, посебно оних које су зову „ратне заразе“, као што су пегавац, трбушни тифус, дизентерија, полне болести или хепатитис, али и да се, колико то извори допуштају, сагледа стање и кретање инфективних болести уопште.

У окупираној Србији у Другом светском рату дошло је, уосталом као у сваком рату, до наглог погоршања социјалних, економских и хигијенских прилика. То је озбиљно нарушило ионако не баш се завидно здравствено стање становника земље. Пре рата је посебно тешко хигијенско и здравствено стање владало на селу и међу сељаштвом. Истраживачи констатују, између осталог, нередовну и недовољну исхрану великог броја сељака, лоше стамбене

---

⁵ У листовима *Ново време* и *Обнова* било је објављено највише текстова о стању хигијене и здравља. У просеку је на месечном нивоу у сваком листу било по три таква текста.

⁶ Тако су, на пример, делови текста о стању здравља и хигијене у Београду у првим месецима окупације, који су изашли у *Новом времену* од 24. јуна 1941, били идентични са деловима врло обимног извештаја о раду Дирекције за социјално и здравствено старање и њених појединих органа у времену од 6. априла до 31. децембра 1941. године (Архив Србије (АС), Породични фонд, Марије Илић Агапове и Максима Агапова (ММА – 74), Извештај о раду Дирекције за социјално и здравствено старање и њених појединих органа у времену од 6. априла до 31. децембра 1941. године; „Здравствено-хигијенско стање у Београду после шестог априла“, *Ново време*, 24. јун 1941, 6).

⁷ Извештаји окружних начелника су често уопштени, са врло мало детаља у вези са здравственом ситуацијом. У њима је редовно указивано да је здравље народа „задовољавајуће“, да нема појаве заразних болести, а кад их и има да су то изоловани случајеви, који су одмах стављени под контролу здравствених власти.

услове, неписменост и непросвећеност, непостојање свести о потреби да се редовно води рачуна о хигијени, сујеверје и празноверје, радије окретање гатарима и врачарама него лекарима. С друге стране, чак и кад су сељаци хтели да оду код лекара, онемогућавали су их њихов недостатак и лоша путна мрежа, а одвраћали високи трошкови лечења.⁸ Градови су због индустријализације и урбанизације нагло повећавали број житеља, што није било праћено одговарајућим хигијенским и комуналним решењима. О стању хигијене, а сходно томе и здравља становништва, довољно речито говори и чињеница да је пред рат тек 13% становништва користило воду из централних водовода и 1,5% канализацију.⁹ Због тога су у великој мери биле раширене разне инфективне болести попут туберкулозе, пегавог и трбушног тифуса, дизентерије, дифтерије. Иако је доста урађено на подизању хигијене и заштитите здравља, посебно тридесетих година 20. века, кроз просвећивање и стварање мреже здравствено-социјалних установа,¹⁰ рат и окупација практично су све поништили. Јер рат је донео разарања и пустошења, оскудицу у основним потрошним добрима (храна, одећа, лекови, средства за хигијену...), масовне покрете становништва (избеглице, војне јединице...), али и појачао одраније слабо вођење рачуна о хигијени. Све је то нагло и вишеструко увећало факторе који су утицали на појаву и ширење заразних болести.

У првим месецима рата и окупације највећи проблем задавала је хигијенска и здравствена ситуација у бомбардованим градовима.¹¹ Посебно тешко стање било је у Београду, који је био и највише

---

⁸ Момчило Исић, *Сељаштво у Србији 1918–1925* (Београд: ИНИС, 1995), 206–214.

⁹ Мирјана Обрадовић, „Рамзин др Сергије Константинович. Улога и допринос српској медицини XX века”, у: *Историја медицине, фармације и народне медицине*, Зборник радова са XV научног скупа Историја медицине, фармације и народне медицине, одржаног 24–25. маја 2006. у Зајечару (Београд: Институт за савремену историју, Историјски архив „Тимочка крајина”), 2007, 190. Више о томе у: Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, I, (Београд: Стубови културе, 1997), 66–71.

¹⁰ *Завод за заштиту здравља Србије „Др Милан Јовановић Батут” 1919–1924–1994*, 17–23.

¹¹ Истог дана кад и Београд бомбардовани су Краљево и Крушевац, а 8. априла Лесковац и Ниш. Међутим, осим за Београд, не поседујемо податке о стању заразних болести у осталим градовима непосредно после бомбардовања. Нешто су познатији подаци о материјалној штети и броју страдалих.

погођен.¹² Можда то најбоље описују извештаји тадашњих лекара, који истичу да је град доживео и преживео „трауматичну епидемију“ у бомбардовању.¹³ Многи становници су остали без дома, а десетине хиљада њих побегли су из града у који су се касније постепено вратили. Међутим, многе установе и објекти од великог значаја за живот града и хигијену били су порушени и знатно оштећени. Покидана је и оштећена водоводна и канализациона мрежа. Неки подаци сведоче да је само десети део града могао да користи воду, док је остали део града био упућен на нехигијенске бунаре или је остао без воде. Специфичан проблем стварали су и бројни несахрањени лешеви; неки су недељама били испод рушевина. А они нису могли бити уклоњени ни брзо ни лако, јер су улице биле оштећене и закрчене, надлежни нису имали довољан број превозних средстава, а због недостатка воде и струје није могла да ради ни кафилиерија.¹⁴ Убрзо се градом, како сведочи један савременик, почео и осећати смрад лешева.¹⁵ Све је то утицало на појаву масовне нечистоће, која је погодовала настанку и ширењу инфекција. Санитетски и административни апарат био је, према оновременим извештајима, у првим данима „паралисан“, а могућност ширења пре свега трбушног тифуса и паратифуса практично на вратима.¹⁶

Извори показују да су се најпре реаговали лекари градске санитетске службе, али и целокупан, иако малобројан, затечени меди-

---

¹² Тешко је настрадао и Ниш. И у њему су, као и у Београду, материјално зарање виталних објеката битних за живот, смрт око 500 суграђана и евакуација преко половине становника, створили прилично лошу хигијенску ситуацију, која је могла да изазове и озбиљне епидемије (Драгољуб Ж. Марчетић, *Ваздушна бомбардовања Ниша у Другом светском рату 1941–1944* (Ниш: Градина 1998), 44–46.

¹³ АС, ММА – 74, Извештај о раду Дирекције за социјално и здравствено старање и њених појединих органа у времену од 6. априла до 31. децембра 1941. године; „Здравствено-хигијенско стање у Београду после шестог априла“, *Ново време*, 24. јун 1941, 6.

¹⁴ АС, ММА – 74, Извештај о раду Дирекције за социјално и здравствено старање и њених појединих органа у времену од 6. априла до 31. децембра 1941. године.

¹⁵ Наведено према: Коста Николић, *Страх и нада у Србији 1941–1944: свакодневни живот под окупацијом* (Београд: Завод за уџбенике, 2002), 102.

¹⁶ АС, ММА – 74, Извештај о раду Дирекције за социјално и здравствено старање и њених појединих органа у времену од 6. априла до 31. децембра 1941. године.

цински апарат.¹⁷ Убрзо су им се придружили и чиновници у градском службама. Они су спровели читав низ санитарно- хигијенских мера како би побољшали хигијенске, а тиме и здравствене прилике. Међу њима се издвајају наредбе о кувању воде за пиће пре употребе, коришћењу јавних клозета (латрина) или захтеви да грађани, пре свега лекари, сами пријављују „сваки појединачни случај појаве заразних болести” и сл.¹⁸ Због немогућности да се брзо оспособи водоводна мрежа, предузета је и мера прочишћавања бунара. Један податак говори да је за непуне три недеље, од 26. априла до 17. маја, извршено интензивно хлорисање чак 1.730 бунара.¹⁹ Ипак, важно је поменути да су српски лекари, пре него што су немачке окупационе власти наредиле, предузели селективну вакцинацију. Они су већ 9. априла вакцинисали особље Војне болнице и Војне интендантуре у Доњем граду, као и цивилна лица.²⁰ Касније је, следствено наредби немачких власти, уз помоћ Црвеног крста и других медицинских установа спроведено вакцинисање целокупног становништва града.²¹

Београд је, како показује статистика за мај 1941, ипак успео да преброди прву озбиљну епидемиолошку кризу и избегне појаву епидемија заразних болести. Ваља поменути да су статистички подаци, иако непотпуни, довољно илустративни. За анализу епидемиолошког стања посебно је важна група заразних болести која је била обавезна за пријављивање (табела 1), док је друга група, која није била обавезна за пријављивање, приказана ради потпуније слике и чињенице да је маларија убрзо прешла у групу обољења обавезних за пријављивање.²²

---

¹⁷ Многи лекари били су мобилисани и налазили су се у војним јединицама (АС, ММА – 74, Извештај о раду Дирекције за социјално и здравствено старање и њених појединих органа у времену од 6. априла до 31. децембра 1941. године).

¹⁸ АС, ММА – 463, Наредба Главног санитета и главног лекара Немачке команде места о мерама за спречавање заразних болести, 22. април 1941.

¹⁹ АС, ММА – 74, Извештај о раду Дирекције за социјално и здравствено старање и њених појединих органа у времену од 6. априла до 31. децембра 1941. године.

²⁰ Исто.

²¹ АС, ММА – 463, Наредба Главног санитета и главног лекара Немачке команде места о мерама за спречавање заразних болести, 22. април 1941.

Обавезно пријављивање маларије требало је да почне од 1. јуна 1941 (АС, фонд Г10, Министарство рада, социјалног старања и народног здравља 1941–1944 (Г10), ФП, Решење комесара Министарства социјалне политике и народног здравља, С бр. 329, 16. мај 1941).

Табела 1. Кретање заразних болести обавезних за пријављивање у Београду маја 1940. и маја 1941.

Врста болести	мај 1940.	мај 1941.
Шарлах	44	16
Трбушни тифус	1	32
Пегави тифус	3	-
Дифтерија	26	14
Црвени ветар	29	12
Менингитис епидемика	13	5
Дизентерија	-	4
Сепис	-	1
Антракс	-	1
Укупно	117	88

Извор: АС, ММА – 74; *Ново време*, 24. 6. 1941, 6.

Табела 2. Кретање заразних болести необавезних (изборних) за пријављивање у Београду маја 1940. и маја 1941.

Врста болести	мај 1940.	мај 1941.
Морбили	-	13
Пертусис	-	3
Варичеле	51	10
Паротитис	4	3
Маларија	1.502	207 (414)*
Других болести	1	6
Укупно	1.558	242 (449)*

Извор: АС, ММА – 74; *Ново време*, 24. 6. 1941, 6; *Обрачун за цео месец

Укупно кретање заразних болести обавезних и необавезних за пријављивање непосредно после окупације показује, ако се упореди са мајом 1940, стабилну епидемиолошку ситуацију у Београду. Чак је дошло до смањења броја оболелих у групи тзв. дечијих инфективних болести, као што су шарлах, дифтерија и менингитис епидемика. Лекари су сматрали да то има везе са „разређеношћу дечијег становништва” која је настала услед евакуације становништва током бомбардовања.²³ До значајнијег повећања броја оболевања дошло је у односу на мај 1940. код трбушног тифуса. Међутим, оно је било много мање него што се у време бомбардовања очекивало. Томе је, између осталог, допринела и вакцинација становништва, приликом које је за мање од месец дана вакцинисано 175.000 лица. Изузета су лица старија од 60 година и деца до две године, за које вакцинација није била обавезна.²⁴ Вакцинацију није било лако спровести и због тога што су у то време, како сведоче извори, „кружиле најфантастичније верзије о циљу тог вакцинисања”. Лекари су мо-

²³ АС, ММА – 74, Извештај о раду Дирекције за социјално и здравствено старање и њених појединих органа у времену од 6. априла до 31. децембра 1941. године; *Ново време*, 24. јун 1941, 6.

²⁴ Вакцинација је обављена у периоду од 22. априла до 19. маја 1941 (АС, ММА – 74, Извештај о раду Дирекције за социјално и здравствено старање и њених појединих органа у времену од 6. априла до 31. децембра 1941. године; *Ново време*, 31. март 1942, 5; Исто, 23. април 1942, 5).

рали да убеђују грађане да се то ради само у циљу превенције од појаве епидемије.²⁵ Занимљиво је и смањење броја лица која су оболела од маларије, и то за скоро четири пута у односу на годину дана раније. Разлог толиком смањењу, сматрало се, био је како у смањеном броју печалбара и сезонских радника, тако и у чињеници да је мај 1941. био веома хладан.²⁶ Па ипак, очекивало се да у сезони лета и јесени дође до много већих оболевања од маларије, због чега је предузета и велика антималярична акција, не само у Београду и у оближњим местима, као што су Обреновац и Уб,²⁷ већ и на читавој територији окупиране Србије.²⁸ Акцијом је, по налогу и под строгим контролом немачких санитетских власти, руководио Централни хигијенски завод у Београду.²⁹ У циљу сузбијања болести требало је у самом зачетку спровести бројне радове на терену, па и антималяричне.³⁰ У Београду је током друге половине 1941. дошло не само до рушења нехигијенског насеља Макиш, већ је у насељу Чукарица

---

²⁵ АС, ММА – 74, Извештај о раду Дирекције за социјално и здравствено старање и њених појединих органа у времену од 6. априла до 31. децембра 1941. године.

²⁶ Исто; *Ново време*, 31. март 1942, 5.

²⁷ АС, Г299, ф – 8, Технички извештај о извршеним асанационим радовима у Обреновцу у вези са антималяричном акцијом у току месеца јула и августа 1941, 16. септембар 1941; Исто, Технички извештај о извршеним асанационим радовима у Обреновцу у вези са антималяричном акцијом у току месеца јула и августа 1941, 16. септембар 1941.

²⁸ Министарство социјалне политике и народног здравља тражило је од среских начелника и домова здравља да предузму „најхитније све мере“ како би се спречило умножавање комараца. Требало је очистити канале, али и јарке, потоке и баре од траве, засипати мање водене објекте, баре око извора и бунара и сл. Поред Београда и Обреновца планирано је извођење малих асанација у Шапцу, Убу, Лазаревцу, Бањи Ковиљачи, Лесковцу и око Неготина (АС, Г10, фII, Концепт дописа Министарства социјалне политике и народног здравља – Свим среским начелницима и Домовима народног здравља, С.бр. 412, 19. мај 1941; ИАН, ИЗЗН, ф – 99, План антималяричне акције Централног хигијенског завода за 1942 – Министарство социјалне политике и народног здравља, бр. 6087, 29. април 1942).

²⁹ АС, Г10, фII, Извештај санитетско-техничког одељења Централног хигијенског завода о потрошњи бензина за акцију асанације бара у циљу сузбијања маларије на подручју територије Србије, 17. јул 1941.

³⁰ АС, Г299, ф – 7, Извештај санитетско-техничког одељења Централног хигијенског завода о потрошњи бензина за акцију асанације бара у циљу сузбијања маларије на подручју територије Србије, 17. јул 1941.

отворена и антималярична станица.³¹ Сличне акције водиле су се и наредних година. Међу њима је и исушивање и затрпавање бара уз реке, посебно на простору код Електричне централе и тзв. Баре Венеције.³²

Можда је почетна опасност од појаве епидемија избегнута, али фактори који су утицали на настанак и ширење епидемија заразних болести нису се променили. Тога је била свесни и немачка окупациона власт. Заразне болести могле су да погоде и окупационе снаге, али и да угрозе њихов пре свега привредни интерес. Стога је војни командант Србије већ средином маја 1941. једним расписом упозорио подређене окружне и обласне команде (фелдкомандантуре и крајскомандантуре) да постоји опасност бројних зараза, посебно од тифуса. Захтевао је и да се спроведе имунизација немачких војника од тифуса и маларије пре доласка у Србију.³³

Заштита здравља и борба против заразних болести била је, без дилеме, и интерес домаће власти. Министарство социјалне политике и народног здравља је, уз подршку и контролу немачких санитетских власти, одмах по формирању спровело одређене организационе промене на пољу хигијене и заштитите здравља становништва, у складу са смањеном територијом коју је контролисало. Главну улогу у борби против заразних болести добила су два хигијенска завода: Централни хигијенски завод у Београду, под чију су надлежност дошле све преостале хигијенске установе са подручја Дунавске и Дринске бановине, као и Нови Пазар и Рашка са подручја Зетске бановине, те Хигијенски завод у Нишу, који је контролисало рад преосталих хигијенских установа са подручја Моравске, Вардарске и Зетске бановине без Новог Пазара и Рашке.³⁴ Заводи су надзирали мање-више исту територију и после укидања бановина и формирања округа крајем 1941. године.³⁵ Ради јачања медицинских

---

³¹ АС, ММА – 74, Извештај о раду Дирекције за социјално и здравствено старање и њених појединих органа у времену од 6. априла до 31. децембра 1941. године.

³² *Ново време*, 1. октобар 1942.

³³ Љ. Шкодрић, „Сузбијање пегавог тифуса у окупираној Србији 1941–1944”, 96; Љ. Шкодрић, „Пегави тифус у Србији током Другог светског рата”, 33.

³⁴ АС, Г10, ФП, Решење комесара Министарства социјалне политике и народног здравља, С бр. 329, 16. мај 1941.

³⁵ Под надлежност Централног хигијенског завода у Београду потпали су београдски, ваљевски, крагујевачки, пожаревачки, ужички, шабачки краљевачки

капацитета у борби против заразних болести обједињен је рад хигијенских и болничких служби, у болницама су припремљени лежачеви за оболеле, а малобројни лекарски кадар је повећан увођењем свих војних лекара, апотекара и санитетских стручњака у службу Министарства социјалне политике и народног здравља.³⁶ Свим стручњацима и лекарима који су радили на сузбијању заразних болести уведен је, у октобру 1941, и посебан епидемијски додатак на њихове приходе.³⁷ С друге стране, Министарство народног здравља је у бројним наредбама упућеним свим домовима здравља, среским лекарима и среским начелствима тражило да обрате „највећу пажњу на сузбијање акутних заразних болести” како се не би догодило да се „епидемије откривају са великим задоцњењем, и пошто узму великог маха...” Инсистирало се и на томе да се „поново оживи рад” на сузбијању других болести, нарочито туберкулозе, трахома, ендемског сифилиса и маларије, за које се очекивало нагло повећање са летњим временом.³⁸ Управо поменуте болести су убрзо стављене на листу болести које се морају обавезно пријавити, било да је реч о потврђеним или сумњивим случајевима.³⁹ Од санитетских референата и лекара захтевало се да ако се појави епидемија сара-

---

и митровачки округ, а под надлежност Хигијенског завода у Нишу нишки, зајечарски, крушевачки, лесковачки и моравски округ (*Службене новине*, бр. 32, 21. април 1942, Расподела територијалних надлежности између Централног хигијенског завода у Београду и Хигијенског завода у Нишу).

³⁶ АС, Г10, фII, Наредба Министарства социјалне политике у циљу координације, колаборације и спровођења јединства здравствене службе, С. бр. 927, 3. јун 1941; Исто, фVII, Окружно начелство Крушевачког округа – Министарству социјалне политике и народног здравља, бр. 2396, 24. фебруар 1944; *Службене новине*, бр. 89, 16. јул 1941, Уредба о превозињу и преузимању војних лекара и апотекара и других војних санитетских стручњака и санитетског помоћног особља у грађанску санитетску службу.

³⁷ *Службене новине*, бр. 134, 19. децембар 1941, Правилником о висини и условима за посебан епидемијски додатак лекарима и стручњацима у здравственој служби.

³⁸ АС, Г10, фII, Наредба Министарства социјалне политике и народног здравља – Свим Домовима народног здравља, С. бр. 462, 20. мај 1941; Исто, Наредба Министарства социјалне политике и народног здравља – Свим Среским начелствима, С. бр. 526, 22. маја 1941.

³⁹ АС, Г10, фII, Решење комесара Министарства социјалне политике и народног здравља о обавезном пријављивању полних болести, бр. 706, 27. мај 1941; „Обавезно пријављивање трахома”, *Ново време*, 26. јун 1941, 4.

ђују са надлежним хигијенским установама и да по њиховим упутствима сузбијају заразе. Исто се тражило и од свештеника и учитеља.⁴⁰ У циљу борбе против заразних болести требало је да медицински радници и заводи спроводе и интензивну пропаганду путем јавних предавања, летака, плаката и изложби и подуче становништво о начинима борбе, значају одржавања хигијене, потреби имунизације и сл.⁴¹ Санитетско-хигијенске и здравствене установе и заводи су, због што прецизнијих сазнања о кретању заразних болести, слали Министарству и Централном хигијенском заводу петнаестодневне и месечне извештаје.⁴² Међутим, догађало и да слање тих података изостане, посебно ако су насеља и области били у „нередовним приликама”. То је било карактеристично за скоро целу другу половину 1941. године. Тада су се многи делови земље налазили у устаничком врењу, а у прекиду су биле саобраћајне и друге везе, што је онемогућавало слање.⁴³ Слично се дешавало и наредних година.⁴⁴ Неретко у таквим ситуацијама, што је још важније, изостаја-

---

⁴⁰ АС, Г10, фII, Наредба Министарства социјалне политике и народног здравља – Свим Домовима народног здравља, С. бр. 462, 20. мај 1941; Исто, Наредба Министарства социјалне политике и народног здравља – Свим среским начелствима, С. бр. 526, 22. маја 1941.

⁴¹ *Обнова*, 3. септембар 1942, 4; Поменимо тако да је 1943. у циљу сузбијања епидемија на простору бивше Моравске бановине одржано свега 25 предавања. Изда-то је и више стотина летака и плаката о разним заразним болестима (ИАН, ИЗЗН, ф – 117, Годишњи извештај о раду Хигијенског завода у Нишу за 1943. годину).

⁴² Извештаје су били обавезни да шаљу санитарски референти, болнице, домови народног здравља и хигијенске установе. Поред заразних болести, требало је да садрже и јесу још и податке о кретању становништва, посебно избеглица и њиховом стању, стању исхране, положају заробљеничких породица, раду болница и сл. (ИАН, ИНЗЗ, ф – 108, Хигијенски завод Ниш – Домовима народног здравља, бр. 3448, 7. јун 1941).

⁴³ О томе сведочи, на пример, неколико извештаја Начелства Копаоничког среза од 1, 15, и 17. децембра 1941. упућених Кабинету Министарства социјалне политике и народног здравља. Тако у петнаестодневном извештају се каже: „Нередовне прилике и нередовне комуникација са појединим општинама и већим центрима. Извештаји су непотпуни и скучени па се нередовно и одашиљу” (АС, Г10, фIV, Петнаестодневни извештај о здравственим приликама у срезу копаоничком за време од 15. новембра до 1. децембра 1941, бр. 4412, 1. децембар 1941).

⁴⁴ Због нередовних прилика, на пример, нису пријављена обољења од пега-вог тифуса у Тамнићком срезу 1943. године. Њихов број је био „приличан” (ИАН, ИЗЗН, ф – 117, Годишњи извештај о раду Хигијенског завода у Нишу за 1943. годину).

ла је и правовремена примена хигијенских и противепидемијских мера. Зато су подаци о укупном оболевању прилично непоуздани. Па ипак, они су и са тим мањкавостима важни за приказивање трендова у кретању заразних болести у окупираној Србији.

На основу анализе достављених извештаја може се уочити да је током 1941. године спорадично долазило до мањих епидемија у већини крајева земље. Оне су релативно брзо стављане под контролу, како изолацијом болесних, тако и њиховом имунизацијом и болничким лечењем. Најчешће се радило о цревним заразама, које су биле израз рђавих навика, непостојања нужника, лоше хигијене и непросвећености. Примера ради, у августу 1941. године потврђена је дизентерија код чак 59 лица, махом деце, у селу Крављу у Нишком срезу, од којих је њих 13 умрло. Према проценама среског санитетског референта, број обољења био је и већи, „али се лако болесни нису хтели пријавити“. То се односи пре свега на старија лица. Извор заразе је, као и увек, лоше одржавање хигијене и непостојање клозета. У овом селу, поред лица која су посећивала кућу зараженог, епидемију су шириле муве и заражене мачке на своје власнике.⁴⁵ Једна мала епидемија шарлаха код деце у селу Костолац у Кључком срезу почела је почетком јуна 1941. године. Обухватила је шест кућа са десет лица, од којих је двоје умрло. Болест су пријавиле немачке власти. Занимљиво је да су родитељи, без обзира на наредбу и асистенцију среских и општинских власти да вакцинишу децу од прве до петнаест године живота, показали отпор и имунизација је спроведена тек из трећег пута.⁴⁶ Повећано оболевање од шарлаха задесило је и становништво Београда у јулу и почетком августа 1941. године. Како се тврдило, то су биле благе форме и није било ниједног смртног случаја.⁴⁷ Сличне мале епидемије појављивале су се и наредних година, посебно када је реч о трбушном тифусу и паратифусу, дизентерији, шарлаху, али су оне најчешће решаване на поме-

---

⁴⁵ ИАН, ИНЗЗ, ф – 117, Извештај Среског санитетског референта Начелства Среза нишког – Хигијенском заводу Ниш, бр. 10856, 18. септембар 1941.

⁴⁶ Сходно наредби Начелства Кључког среза први покушај је био 29. јуна, други 13. јула, а трећи 27. јуна 1941. Вакцинисано је укупно 289 деце (ИАН, ИНЗЗ, ф – 108, Епидемиолошки извештај санитетског референта у Кладову, Срез кључки, 3. августа 1941).

⁴⁷ *Ново време*, 10. август 1941, 6.

нути начин.⁴⁸ Осим тога, за њих је већ у међуратном периоду постојала вакцина и обавезност вакцинисања.

Одређени пораст скоро свих заразних болести регистрован је крајем 1941. године. Он је био видљив већ при поређењу кретања само неких болести у прве две недеље децембра 1941.⁴⁹ Тако је на територији Београда и хигијенских установа Дунавске (без Баната) и Дринске бановине дошло до пораста дизентерије (са 13 на 19), дифтерије (са три на шест), а у односу на ранију недељу пријављени су и први случајеви пегавог тифуса у Јадарском срезу. На територији Моравске бановине ствар је била нешто другачија. Већина обољења остала је непромењена, попут дифтерије која се задржала на скоро истом нивоу (са 21 на 20) или трбушног тифуса (са осам на девет). Занимљиво је и да није пријављен ниједан случај дизентерије, која је била врло честа у претходном периоду. Међутим, оно што је захтевало висок ниво опрезности јесте за скоро четири пута повећан број оболелих лица од пегавог тифуса (са девет на 34).⁵⁰

Табела 3: Седмодневни пресек стања о кретању заразних болести у Србији 8–14. децембар 1941.

Врста болести	Банат	Београд и хигијенске установе Дунавске (без Баната) и Дринске бановине	Моравска бановина	Србија
Пегави тифус	-	3	34	37
Трбушни тифус	-	7	9	16

⁴⁸ У случају да лица одбију да се вакцинишу, а била су одређена за вакцинисање против трбушног тифуса и паратифуса, било је забрањено казнама са 200 до 4.000 динара, или од 1 до 20 дана затвора (*Обнова*, 15. мај 1943, 5).

⁴⁹ За период од 8. до 14. децембра 1941. поседујемо детаљне податке, због чега су они приказани и у табели, а за прву недељу децембра, од 1. до 7. децембра 1941, наводе се само сумарни подаци и неки примери заразних болести, као и за недељу пре тога, од 23. до 1. новембра.

⁵⁰ АС, Г-10, фIV, Седмодневни извештај Централног хигијенског завода о кретању заразних болести у Србији 1–7. децембар 1941 – Министарству социјалне политике и народног здравља, бр. 11631, 18. децембар 1941; Исто, Седмодневни извештај Централног хигијенског завода о кретању заразних болести у Србији 8–14. децембра 1941 – Министарству социјалне политике и народног здравља, бр. 11964, 24. децембар 1941.

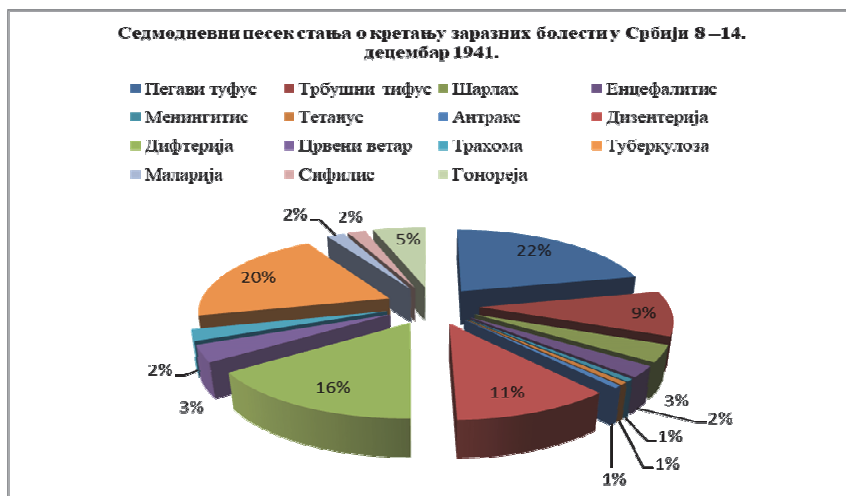
Врста болести	Банат	Београд и хигијенске установе Дунавске (без Баната) и Дринске бановине	Моравска бановина	Србија
Шарлах	-	3	1	6
Енцефалитис	1	3	-	4
Менингитис	-	-	1	1
Тетанус	-	-	1	1
Антракс	-	-	1	1
Дизентерија	-	19	-	19
Дифтерија	1	6	20	27
Црвени ветар	-	2	4	6
Трахома	4	-	4	4
Туберкулоза	3	19	12	34
Маларија	-	1	2	3
Сифилис	-	3	-	3
Гонореја	5	3	1	9
Укупно	14	66	90	163

Извор: АС, Г-10, ф IV, Седмодневни извештај о кретању заразних болести у Србији 8–14. децембра 1941.

Све у свему, према нешто детаљнијим подацима за другу недељу децембра 1941. године, по укупним подацима на простору Моравске бановине број оболелих лица био је за готово једну трећину већи него на простору Београда и делова Дунавске и Дринске бановине. Банат је по скоро свим параметрима имао добру епидемиолошку ситуацију (табела 3).

Ако се сагледа однос појединих заразних болести на поменутом пресеку у окупираној Србији, види се да је на првом месту по оболевању био пегави тифус, као типично ратна болест, потом туберкулоза, а онда и дифтерија и дизентерија, чијем су ширењу у рату посебно погодовали сиромаштво, лоша исхрана и хигијена, боравак у пренасељеним просторијама стана или куће, низак ниво културе. Међутим, ваља поменути и то да становништво није могло ни да води рачуна о хигијени јер како је окупација трајала, тако је оно имало све мање могућности да набави средстава за личну хигијену, попут сапуна и прашка, али и да промени одећу. То је изнедрило још већу нечистоћу у селима него пре рата. Њима су се под окупацијом придружили и градови, који су чак кажњавани од немачке вла-

сти због нечистоће. У њима се дешавало да ђубре стоји испред зграда и кућа по више месеци. Уз то, становници градова су ради исхране држали свиње и кокошке у двориштима кућа и подрумима зграда.⁵¹ То је још више утицало на незавидно епидемиолошко стање окупираних Србије.

Здравствене власти су, без дилеме, највише биле забринуте због пораста броја оболелих од пегавог тифуса крајем 1941. године. Да су за то имале разлога показале су наредне окупационе године и његово ширење на разне крајеве окупираних Србије. Посебно тешка била је 1942, када је болест добила, у односу на друге заразне болести, карактер велике епидемије. О њој, као што смо рекли, поред историографских радова, постоје одређена истраживања медицинских стручњака.⁵² Стога ћемо у наредним редовима дати само најва-

⁵¹ Наташа Милићевић, *Српско грађанство у окупираној Србији 1941–1944*, Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2016, 228.

⁵² Снежана Вељковић, „Извештај о епидемији пегавца у Бајиној Башти 1942”, *Зборник радова Трећег научног скупа 800 година српске медицине* (Београд: Infinitas, Српско лекарско друштво 2012), 321–328; Ђорђе Гуелмино, „Пегави тифус у Србији 1944–1945. године”, *Зборник радова САН XLVIII*, Институт за медицинска истраживања САН, Књ. 1 (Београд: Академија, 1956), 31–59; *Sanitetska služba u narodnooslobodilačkoj ratu Jugoslavije 1941–1945*, IV (Београд: Vojnoizdavački i novinski centar, 1989) итд.

жније податке о овој епидемији, допуњене резултатима сопствених истраживања.

Главну улогу у ширењу заразе имале су многобројне избеглице из Босне, као ендемског подручја пегавог тифуса.⁵³ Посебно су га подстицали избијање устанка и герилски начин ратовања. Болест се лако ширила због тешких услова живота, посебно живота у збеговима, одсуства хигијене и глади. Ова болест називала се и „тифус глади“, „тифус рата“ и „грозница трулежи“.⁵⁴ Власти су уочавале да због „врло раширене вашљивости“ становништва Србије убрзо може доћи до велике епидемије.⁵⁵ Велика смртност од ове болести и болно искуство из Првог светског рата утицали су да власти скоро моментално реагују читавом низом мера. Прво је одређено да епидемијском кризом управља Централни хигијенски завод у Београду,⁵⁶ а онда да се оснују карантинске станице дуж границе, уз реку Дрину, те онемогући преношење заразе у унутрашњост Србије. У њима су лечене оболеле избеглице и повећавао им се применом хигијенских мера ниво њихове личне хигијене. То је значило, између осталог, као и у Првом светском рату, спровођење депедикулације, односно „развашљивања“.⁵⁷ Процењивало се да је међу 30.000 избеглица које су прешле Дрину између Зборника и Вишеграда било је око 5.000 лица која су оболела од пегавог тифуса.⁵⁸ Неки истраживачи наводе да је у карантинским станицама широм окупиране Ср-

---

⁵³ Љ. Шкодрић, Сузбијање пегавог тифуса у окупираној Србији 1941–1944, 96.

⁵⁴ „Како је откривен проузроковач пегавог тифуса“, *Обнова*, 6. фебруар 1943, 10.

⁵⁵ АС, Г10, фIII, Министарство социјалне политике и народног здравља – Одељку за везу (водећем санитетском официру код заповедника Србије), С.бр. 23163, 17. децембар 1941.

⁵⁶ Завод је требало да координише рад свих установа и лекара, прецизира мере и да инструкције како да се оне спроводе (АС, Г10, фIV, Одлука Министарства социјалне политике и народног здравља – Свим заводима, свим Банским управа – Министарству унутрашњих послова – Војносанитетском одељењу – Управи града Београда, С. бр. 23242, 18. децембра 1941).

⁵⁷ Горан Чукић, „Депедикулација сувим топлим ваздухом на на подручју Југославије у Првом и Другом светском рату“, *Тимочки медицински гласник. Гласник подружнице Српског лекарског друштва Зајечар*, 2/2005, 86–92.

⁵⁸ Sanitetska služba u narodnooslobodilačkoj ratu Jugoslavije 1941–1945, IV, 103; Љ. Шкодрић, Сузбијање пегавог тифуса у окупираној Србији 1941–1944, 97.

бије умрло око 4.000 лица.⁵⁹ Када се то зна, онда ни не чуди што је власт већ на самом почетку епидемије, 17. децембра 1941, скоро панично упутила два писма немачким властима. У једном је молила за могућност да српски лекари оду у Краков, где је био смештен Завод Главне команде за испитивање пегавца и науче производњу, а у другом је тражила дозволу да им се достави вакцина за коју су чули да је има у Бугарској код „неких немачких јединица”.⁶⁰ Истовремено су на терену у разним местима угроженим од пегавца организовани течајеви за санитарске референте и лекаре у јавној служби, на којима су обучавани како да се боре против заразе.⁶¹ Извори бележе да су почетком 1942. нарочито су били угрожени Трстенички, Жички, Моравски, Поцерски, Мачвански, Јадарски, Ужички и Рачански срез.⁶² Од краја истог месеца српске здравствене власти пријављивале су сваки случај пегавца и немачкој команди.⁶³ То је свакако рађено по наређењу немачких власти, која је тако надзирала ситуацију, али и водила рачуна о сопственој здравственој безбедности.

Ново ширење епидемије у западној Србији, пре свега у Рачанском срезу, било је видљиво током маја 1942, када је под притиском немачко-ушашке офанзиве у источној Босни дошло је до повећаног прилива избеглица, међу којима је било и оболелих лица. Здравствене власти су одмах предузеле мере и ангажовале на сузбијању

---

⁵⁹ Slobodan Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Srbije 1941–1944*, Beograd: ISI, 1981, 250–251; Љ. Шкодрић, Сузбијање пегавог тифуса у окупираној Србији 1941–1944, 97.

⁶⁰ АС, Г10, фIII, Министарство социјалне политике и народног здравља – Одељку за везу (водећем санитарском официру код заповедника Србије), С.бр. 23162, 17. децембар 1941; Исто, Министарство социјалне политике и народног здравља – Одељку за везу (водећем санитарском официру код заповедника Србије), С.бр. 23163, 17. децембар 1941.

⁶¹ Први течај организован је у Трстенику, где је било већ доста оболелих лица (АС, Г10, Ф III, Предлог Централног хигијенског завода – Министарство социјалне политике и народног здравља, бр. 11637, 12. децембар 1941; Исто, Решење Министарство социјалне политике и народног здравља, С. бр. 023206, 18. децембар 1941).

⁶² АС, Г10, фIV, Министарство социјалне политике и народног здравља – Министарству унутрашњих дела, С.бр. 23993/41, 9. јануар 1942.

⁶³ Међуопштински историјски архив Чачак (МИАЧ), Градско поглаварство (ГП), Деловодни протокол (ДП) за 1942, од 31. јануара бр. 904.

заразе професоре Медицинског факултета.⁶⁴ Они су, међу више од три и по хиљаде избеглица, лечили преко седамсто оболелих одраслих лица и велики број деце испод дванаест година у прихватним логорима у Бајиној Башти, на Тари и у селу Кремна.⁶⁵ Већ до половине августа 1942. зараза је била стављена под контролу,⁶⁶ али не и потпуно савладана. Због тога је министар социјалне политике и народног здравља др Јован Мијушковић почетком септембра 1942. најавио опсежан план мера против ширења заразних болести, посебно пегавог тифуса.⁶⁷ Пегави тифус је наставио да се спорадично појављује и током 1943. и 1944, у изолованим случајевима и у већини места Србије.⁶⁸ Нови талас епидемије пегавог тифуса захватио је Србију са доласком партизанских јединица 1944. из западних делова

---

⁶⁴ Екипа се састојала од четири професора, четири асистента, лекара, осам сестара. Радила је подељена у две групе. Једна на челу са проф. Костом Тодоровићем боровила је у логору у Бајиној Башти, а друга на челу са проф. Амброжићем на Тари и Кремни (Снежана Вељковић, *Извештај о епидемији пегавца у Бајиној Башти 1942*, 234).

⁶⁵ У Бајиној Башти налазило се 2.567 лица, од којих су 1.344 била деца испод 12 година. Посебно су лечена одрасла лица, а посебно деца. Међу одраслима је било оболело 625 лица, а умрло је њих 26. Смртност међу децом била је велика. Већ је у логору умрло 132, а у засебној болници њих још 30. У логору на Тари било је око 900 избеглица, од којих је било стотинак оболелих лица (Снежана Вељковић, *Извештај о епидемији пегавца у Бајиној Башти 1942*, 324).

⁶⁶ Снежана Вељковић, *Извештај о епидемији пегавца у Бајиној Башти 1942*, 323. Пегави тифус се јавио и у логорима. Било га је током 1942. и 1943. у београдским логорима Сајмиште и Бањица (Више о томе у: Milan Koljanin, *Нетаčki logor na beogradskom Sajmištu 1941–1944* (Београд: ISI, 1992), 242; Сима Беговић, *Логор Бањица 1941–1944*, II, (Београд: ИСИ, 1989), 81; Љ. Шкодрић, „Сузбијање пегавог тифуса у окупираној Србији 1941–1944”, 99).

⁶⁷ Једну групу мера чинио је снажан пропагандни рад против вашљивости и за хигијену тела, одеће и кућа. Она је требало да се проведе уз подршку Министарства унутрашњих послова, Министарства просвете, Савеза земљорадничких задруга и цркве. Другу групу чинила је подела територије окупиране Србије на три подручја: прво би чинили срезови у којима је било највише пегавца, друго би чинили гранични срезови, а треће срезови са најмање случајева пегавог тифуса. Трећа група мера односила се на принудни рад лекара и на курсеви на којима су лекари обучавани да се боре против пегавог тифуса (*Обнова* 3. септембар 1942, 4).

⁶⁸ Љ. Шкодрић, „Сузбијање пегавог тифуса у окупираној Србији 1941–1944”, 100, 102.

Југославије, где је он већ 1943. увелико имао размере велике епидемије, која је обухватила око сто хиљада људи.⁶⁹

Међутим, здравственим властима није било лако да обуздају епидемију, што због одбијања да се примене мере, што због лоше хигијене и велике вашљивости становништва. Тако је Хигијенски завод у Нишу почетком 1942. истицао да наилази на велике проблеме при сузбијању пегавог тифуса по селима, јер локалне власти нису спроводиле „најстрожију изолацију заражених насеља“, домаћинства нису успевала да се „изолују потпуно“, а кршена је и наредба о затварању сеоских крчми. Због тога су највише здравствених власти запретиле среским начелницима и председницима општина. У помоћ је позвано и Министарство унутрашњих послова, које је требало „у име јавне здравствене безбедности, да упозори среска начелства и општинске управе о строгој примени мере изолације“.⁷⁰

Сачувани подаци показују да простор под контролом Завода у Нишу није био драматично угрожен епидемијом пегавог тифуса колико је то био, судећи на основу раније изнетих непотпуних података, западни део окупиране Србије (табела 4). Па ипак, свако оболело лице могло је лако да зарази на десетине других, због чега је сваки случај носио потенцијалну претњу од разбуктавања заразе. Тако је у источном делу окупиране Србије у току 1942. године било пријављено 237 случајева пегавог тифуса, док је 1943. дошло до његовог незнатног смањења (са 237 на 204). Али то смањење било је само привидно, јер у број оболелих лица за 1943. нису урачунати оболели од пегавог тифуса у Тамнићком срезу, који се налазио у „нередовним приликама“, а тај број је, пре сазнањима Нишког завода, био „приличан“. Морталитет оболелих није био, када се упоређи са Пр-

---

⁶⁹ О томе више у: Драган Микић, *Заразне болести у српском народу и војсци током ратова у 20. веку. Рад српског санитета на њиховој превенцији и лечењу* (Београд: Медија центар „Одбрана“), 2016, 116–132; Ђорђе Гуелмино, „Пегави тифус у Србији 1944–1945. године“, Зборник радова САН XLVIII, Институт за медицинска истраживања САН, књ. 1 (Београд: Академија, 1956) 31–59; *Sanitetska služba u narodnooslobodilačkoj ratu Jugoslavije 1941–1945*, IV, (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1989).

⁷⁰ АС, Г10, Ф IV, Министарство социјалне политике и народног здравља – Министарству унутрашњих дела, С.бр. 23993/41, 9. јануар 1942.

вим светским ратом, висок и износио је 9,8 одсто.⁷¹ Он је, додуше, био ипак нешто виши у односу на епидемију из маја и јуна 1942. у западној Србији, у којој је износио преко 4 одсто. Занимљиво је приметити да мало детаљнији подаци сведоче да је у односу на 1942. годину, када је највећи број пријављених случајева био у Зајечарском округу (48), у 1943. највећи број био у Моравском (72) и Крушевачком округу (67). У та два округа била је и највећа раширеност заразе 1943. године. У првом је она обухватила 32, а у другом 22 насеља.⁷²

Табела 4: Заразне болести на простору под контролом Хигијенског завода у Нишу 1942. и 1943.

Врста болести	1.942	1.943
Пегави тифус	237	204
Трбушни тифус	903	289
Дизентерија	380	63
Дифтерија	1.116	937
Шарлах	-	185
Антракс	182	234
Црвени ветар	-	115
Тетанус	-	57
Менингитис	-	38
Маларија	5.712	3.411
Туберкулоза	-	1155
Полне болести	- (8.247)*	6.787 (9.757)*
Укупно	8.530	13.475

Извор: ИАН, ИЗЗН, Годишњи извештај о раду Хигијенског завода у Нишу за 1943(*) Укупан број оболелих лица од кожно-венеричних болести

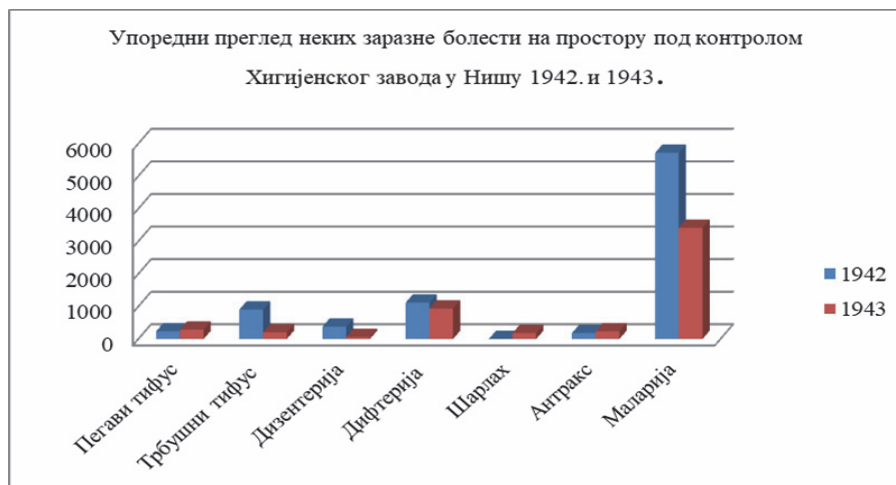
Епидемија пегавог тифуса само је још више отежала ионако неповољну и сложену епидемиолошку ситуацију. Здравствене вла-

---

⁷¹ У Првом светском рату просечан морталитет на почетку епидемије износио је 15%, а на њеном врхунцу чак 60% (Д. Микић, *Заразне болести у српском народу и војсци током ратова у 20. веку*, 71).

⁷² ИАН, ИЗЗН, ф – 117, Годишњи извештај о раду Хигијенског завода у Нишу за 1943.

сти морале су упоредо да наставе борбу против других заразних болести. У источном делу Србије током 1942. и 1943. приметан велики је број пријављених лица од полних болести и маларије, који је и у предратном периоду био жариште епидемија. У односу на 1942, код прве је дошло до повећања, док је друга због предузетих антималаричних мера 1942/43. показала прилично опадање, чак за 40 одсто.⁷³ Па ипак, било је места која су показивала веће размере у оболевању од маларије. То је случај са селима Неготинског среза и Неготина, али и са селима Брзопаланачког, Крајинског, Кључког и Поречког среза. Она су, као и ранијих година, због изливања пре свега Дунава и Тимока, дуго била под водом, што је утицало да од 2.029 прегледаних лица, заражено буде близу 50 одсто. То значи да је готово једна трећина од свих пријављених случајева 1943. потицала из тог краја.⁷⁴

⁷³ У току 1942. и 1943. спровођени су значајни асанациони радови (затрпавање бара, прокопавање канала, одвода и сл.) у вароши Неготин и Лесковац, те у селу Пуковцу (ИАН, ИЗЗН, ф – 109, Годишњи извештај о санитетско-техничким радовима Хигијенског завода у Нишу за 1942. и 1943. годину).

⁷⁴ ИАН, ИЗЗН, ф – 117, Извештај Здравствене станице у Неготину – Хигијенском заводу у Нишу, бр. 381, 11. новембар 1943.

Смањење пријављених случајева болести у 1943. опажа се највише код трбушног тифуса, и то за 68% и дизентерије за 83%.⁷⁵ Важно је приметити да, као и у случају неких других инфективних болести, није било већих епидемија, већ да се болест јављала спорадично, са нешто чешћим оболевањима у извесним срезовима односно појединим насељима. Тако је највећа концентрација оболелих од трбушног тифуса била везана за град Ниш и Бор.⁷⁶ Број оболелих од дизентерије за 1943. био је готово занемарљив. Дифтерија је, иако се број пријављених лица опао за 22%, жилаво опстајала. Није било, додуше, већих епидемија. За њу је карактеристично да се јављала врло често у појединим насељима у току године, и то нарочито на територији Зајечарског округа. За разлику од поменутих зараза, једино је велико повећање у односу на 1942. забележено код антракса, и то за 22 одсто. Ова зараза је и раније, пре рата, наносила губитке сточарству, али и људима. Јављала се због „неупућености сточара у поступање са оболелом стоком, а претежно због скидања коже угинулих животиња и неуклањања њихових лешева”. И ова болест имала је посебно велико испољавање код људи у Зајечарском округу. Управо одатле је долазило преко 50% оболелих лица.⁷⁷

У приказаној слици стања и кретања заразних болести у источној Србији 1942–1944. тешко је било, посебно за период после 1942. године, осим за пегави тифус, укрстити податке са простора западне Србије. Они су врло оскудни, тако да их је било тешко укључити у разматрање. Због тога се чини да је на западу Србије једина заразна болест био пегави тифус. Међутим, то није тачно. Упоредо су постојале и имале своју динамику и друге заразне болести, као што је то случај и са источним делом земље који је био под надлежношћу Хигијенског завода у Нишу. Тако је, на пример, на под-

---

⁷⁵ Било је неколико малих епидемија 1942. у различитим деловима источне Србије. Посебно су била угрожена села Беличког среза, попут села Црнче или Дубоко у срезу Беличком, у којима је се у јесен 1942. појавило укупно стотинак случајева (ИАН, ИЗЗН, Извештај лекара Дома народног здравља у Јагодини – Управи Дома народног здравља у Јагодини, 16. септембар 1942; Исто, Извештај лекара Дома народног здравља у Јагодини – Управи Дома народног здравља у Јагодини без датума (вероватно између 3. и 5. новембра 1942)).

⁷⁶ У Нишу је ИАН, ИЗЗН, ф – 117, Годишњи извештај о раду Хигијенског завода у Нишу за 1943.

⁷⁷ Исто.

ручју Мачве и Посавине,⁷⁸ која је одавно позната по мочварном терену и појачаној активности маларије, дошло до велике епидемије маларије 1942. године. На врхунцу епидемије број заражених износио је 6.308, што је за 10% више од укупног број оболелих лица на простору источне Србије. До њеног смиривања дошло је у јесен 1943, када се број заражених лица смањио за готово 50 одсто.⁷⁹ Он је до краја окупације наставио да убрзано да опада. На појаву и трајање епидемије нису, према истраживањима др Гуелмина, утицали социјално-економски фактори, као што је окупација, лоша исхрана или небрига, већ временски услови, односно топло време и обилне кише.⁸⁰

У сваком случају, заразне болести у окупираној Србији током Другог светског рата имале су, у односу на Први светски рат, много нижи морбидитет и морталитет. То ни не чуди, јер су у међуратном периоду за неке од њих уведене вакцине, а повећала су се и знања о њима. Већина заразних болести јављала се најчешће у облику мањих епидемија, које су здравствене службе, доста добро организоване, релативно брзо стављале под контролу применом хигијенских и противеписидемијских мера.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Архив Србије (АС): фонд Министарство рада, социјалног старања и народног здравља 1941–1944 (Г10)

Архив Србије (АС): Епидемиолошки институт (Г229)

Архив Србије (АС): Породични фонд Марије Илић Агапове и Максима Агапова (ММА)

Историјски архив Ниш (ИАН): фонд Институт за заштиту здравља Ниш 1919–1975 (ИНЗЗ)

---

⁷⁸ То је простор шест срезова: Мачвански, Поцерски, Посавско-тамнавски, Посавски, Тамнавски и Колубарски.

⁷⁹ Ђорђе Гуелмино, „Проблем маларије у Србији”, *Посебна издања САН, CLXVIII, Институт за медицинска истраживања САН*, књ. 2 (Београд: Академија), 1950, 36.

⁸⁰ Исто.

Међуопштински историјски архив Чачак (МИАЧ): фонд Градско поглаварство (ГП), Деловодни протокол (ДП)

Штампа и периодика

Службене новине 1941–1944.

Ново време 1941–1944.

Обнова 1941–1944.

Литература

Беговић, Сима. *Логор Бањица 1941–1944*, II. Београд: ИСИ, 1989.

Чукић, Горан. „Депедикулација сувим топлим ваздухом на подручју Југославије у Првом и Другом светском рату”, *Тимочки медицински гласник. Гласник подружнице Српског лекарског друштва Зајечар*, 2 (2005), 86–92.

Димић, Љубодраг. *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, I. Београд: Стубови културе, 1997.

Ђокић, Драгољуб, Предраг Довијанић и сарадници, *Осамдесет година у служби здравља. Институт за заштиту здравља „Милан Јовановић Батут”*. Београд: Институт за заштиту здравља „Милан Јовановић Батут”, Медицински факултет Универзитета, 2000.

Гуелмино, Ђорђе. „Пегави тифус у Србији 1944–1945. године”. *Зборник радова САН XLVIII, Институт за медицинска истраживања САН*, књ. 1. 31–59. Београд: Академија, 1956.

Гуелмино, Ђорђе. „Проблем маларије у Србији”, *Посебна издања САН CLXVIII, Институт за медицинска истраживања САН*, књ. 2. Београд: Академија, 1950.

Koljanin, Milan. *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941–1944*. Београд: ISI, 1992.

Исић, Момчило. *Сељаштво у Србији 1918–1925*. Београд: Институт за новију историју Србије, 1995.

Марчетић, Драгољуб Ж. *Ваздушна бомбардовања Ниша у Другом светском рату 1941–1944*. Ниш: Градина 1998.

Милићевић, Наташа. *Српско грађанство у окупираној Србији 1941–1944*. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2016.

Микић, Драган. *Заразне болести у српском народу и војсци током ратова у 20. веку. Рад српског санитета на њиховој превенцији и лечењу*. Београд: Медија центар „Одбрана”, 2016.

Milošević, Slobodan. *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Srbije 1941–1944*. Београд: ISI, 1981,

Митровић, Андреј. *Србија у Првом светском рату*. Београд: Српска књижевна задруга, 1984.

Николић, Коста. *Страх и нада у Србији 1941–1944: свакодневни живот под окупацијом*. Београд: Завод за уџбенике, 2002.

Обрадовић, Мирјана. „Рамзин др Сергије Константинович. Улога и допринос српској медицини XX века”, у: *Историја медицине, фармације и народне медицине*, Зборник радова са XV научног скупа Историја медицине, фармације и народне медицине, одржаног 24–25. маја 2006. у Зајечару. 187–196. Београд: Институт за савремену историју, Историјски архив „Тимочка крајина”, 2007.

Sanitetska služba u narodnooslobodilačkoj ratu Jugoslavije 1941–1945, IV. Београд: Vojnoizdavački i novinski centar, 1989.

Шкодрић, Љубинка. „Сузбијање пегавог тифуса у окупираној Србији 1941–1944”, у: *Историја медицине, фармације и народна здравствена култура*, Зборник радова са III научно-стручног скупа одржаног 29–30. септембра 2011. у Зајечару, 95–104. Зајечар: Историјски архив „Тимочка крајина”, 2011.

Шкодрић, Љубинка. „Пегави тифус у Србији током Другог светског рата”, *Историјске свеске*, бр. 32, Андрићград: Андрићев институт (2016), 33–38.

Завод за заштиту здравља Србије „Др Милан Јовановић Батут” 1919–1924–1994. Београд: Завод за заштиту здравља Србије „Др Милан Јовановић Батут” и Републички завод за здравствено осигурање 1994.

Вељковић, Снежана. „Извештај о епидемији пегавца у Бајиној Башти 1942”, у: Зборник радова Трећег научног скупа *800 година српске медицине*. 321–328. Београд: Infinitas, Српско лекарско друштво 2012.

Vujičić, Dr D. *Borba protiv zaraznih bolesti u NR Srbiji, 1945–1951*. Београд: Higijenski institut NR Srbije, 1953.

Dr. Nataša Milićević, Research Fellow
Institute for Recent History of Serbia, Belgrade
e-mail: natasa.milicevic@mts.rs

INFECTIOUS DISEASES IN OCCUPIED SERBIA 1941-1944.

(Summary)

The onset and spread of infectious diseases in occupied Serbia in World War II, as in every war, was a consequence of deteriorating social, economic, and hygienic conditions. The war brought destruction and devastation, shortages of basic consumer goods (food, clothing, medicines, hygiene products ...), mass movements of people (refugees, military units ...), but also a worsening of the country's poor pre-war hygiene conditions, triggering a sudden multiplication of factors capable of causing serious epidemics of certain infectious diseases, primarily those characteristic of wartime, such as exanthematic typhus, typhoid fever, paratyphoid, diphtheria, dysentery, hepatitis, and others. During the war and the occupation, most infectious diseases, mainly intestinal (typhus and paratyphoid, dysentery, diphtheria), appeared in the form of minor epidemics and affected various parts of the occupied territory. Their appearance was a direct result of poor hygiene, poverty, lack of toilets, and widespread ignorance. Available information, although not complete, shows that 1942 had the largest number of these epidemics of smaller proportions. At the same time, two major epidemics broke out that year - typhus and malaria. The typhus epidemic, infecting around 5,000 people, occurred mainly in the western part of Serbia. The infection was brought by refugees from Bosnia, as an endemic area of --typhus. By applying a series of epidemiological measures specific for the infection using experience gained in World War I, the disease was suppressed by the end of the war. However, it was not completely eradicated due to the large number of lice-ridden population. On the other hand, a bigger malaria epidemic, with almost 12,000 reported cases, affected the well-known malaria hotspots such as Posavina, Mačva, and the areas around Negotin and Leskovac. The application of antimalarial measures as well as favorable weather conditions reduced this epidemic by almost one half by the end of 1943. In any case, infectious diseases in occupied Serbia during World War II had a far lower morbidity and mortality than during World War I. This comes as no surprise because vaccines were introduced for

some of these diseases and knowledge about them increased significantly in the interwar period. Also, health services were very well organized during the occupation and one could even say that they were able to control every epidemic relatively quickly by applying the necessary hygienic and anti-epidemic measures (isolation, immunization, etc.).

KEY WORDS: Serbia, occupation, World War II, infectious diseases, health, epidemiological situation

327(497.1:450)"1948"(093.2)
341.222(497.1:450)"1948"(093.2)
COBISS.SR-ID 34899209

Оригиналан научни рад
Примљен: 23. септембар 2020.
Прихваћен: 27. новембар 2020.

Пуковник др Миљан Милкић, виши научни сарадник
Институт за стратегијска истраживања, Београд
e-mail: miljan.milkic@mod.gov.rs

ИНЦИДЕНТИ НА ПРИВРЕМЕНОЈ ДЕМАРКАЦИОНОЈ ЛИНИЈИ И ПОКУШАЈ ЈУГОСЛОВЕНСКО-ИТАЛИЈАНСКОГ РАЗГРАНИЧЕЊА 1948.

АПСТРАКТ: У чланку се анализирају покушаји југословенске и италијанске владе да одреде коначну линију нових граница установљених Уговором о миру. На основу члана 5. Уговора о миру италијанска и југословенска влада имале су међународну обавезу да заједно дефинишу граничну линију. Покушаји одређивања дефинитивне граничне линије и прилагођавања границе локалним географским и економским условима били су праћени инцидентима на граници. Указује се на дипломатске контакте југословенских и италијанских представника у циљу превазилажења проблема у вези са одређивањем коначне границе. Чланак је писан на основу необјављене архивске грађе из Дипломатског архива у Београду и Архива Југославије, објављених нормативних докумената и литературе на српском, хрватском и словеначком језику.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Југославија, Италија, Уговор о миру са Италијом, привремена граница, гранични инциденти, разграничење

Након Првог светског рата граница између Југославије и Италије успостављена је као последица тајног Лондонског пакта, потписаног 26. априла 1915, којим је Италији гарантован Трст, Словеначко приморје, Истра, кварнерска и далматинска острва и Далмација до Трогира.¹ На Париској мировној конференцији 1919–1920. године, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца није имала представнике у Територијалној комисији, већ је након неколико решења која су понудили савезници и након окупације Ријеке од италијанских фашиста била приморана да у Рапалу 12. новембра 1920. потпише споразум о граници са Краљевином Италијом.² Још један неповољан уговор, Споразум о Ријеци између Краљевине Италије и Краљевине СХС, којим је призната италијанска анексија Ријеке, потписан је у Риму 27. јануара 1924. године.³ Неуспешне покушаје током међуратног периода да припоји спорна подручја југословенска краљевска влада наставила је и током Другог светског рата. Исте циљеве, сваки из својих идеолошких разлога, имали су и антифашистички покрети у окупираној Југославији.⁴ На сложеност проблема утврђивања југословенско-италијанске границе на Мировној конференцији након Другог светског рата указује податак да је ово питање било поверено Политичко-територијалној комисији за Италију, једној од девет комисија која је разматрала 42 од укупно 78 чланова Уговора о миру.⁵ Као посебан проблем у раду Политичко-територијалне комисије издвојило се питање Трста, због

---

¹ Grga Novak, *Italija prema stvaranju Jugoslavije* (Zagreb: Hrvatski štamparski zavod, 1925).

² *Rapalski ugovor i sporazumi i konvencije između Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevine Italije* (Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1923). Enes Milak, *Italija i Jugoslavija 1931–1937* (Beograd: Institut za savremenu istoriju Srbije, 1987), 38, 39.

³ *Zapisnici sa sednica delegacije Kraljevine SHS na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919–1920* (Beograd: Kultura, 1960); Andrej Mitrović, *Jugoslavija na konferenciji mira 1919–1920* (Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika, 1969); Dragoljub Živojinović, *Amerika, Italija i postanak Jugoslavije 1917–1919* (Beograd: Naučna knjiga, 1970).

⁴ Miljan Milkić, *Tršćanska kriza u vojno-političkim odnosima Jugoslavije sa velikim silama 1943–1947* (Beograd: INIS, 2012), 16–19.

⁵ Владимир Дедијер, *Париска мировна конференција* (Београд: Тридесет дана, 1947). Davorin Rudolf, „Granica s Italijom u Mirovnim ugovorima nakon Prvoga i Drugog svjetskog rata”, *Adrias*, 15, (2008), 61–80.

чега је формирана Поткомисија за статут Трста.⁶ Потписивањем Уговора о миру са Италијом 10. фебруара 1947. проблеми нису били решени. Југословенски министар иностраних послова Станоје Симић изјавио је на дан потписивања да ће Југославија поштовати Уговор, али да се не одриче својих територијалних аспирација.⁷

У члану 1. Уговора о миру наведено је да су границе Италије онакве какве су постојале на дан 1. јануара 1938. године, са изузетком измена које су наведене у члановима 2, 3, 4, 11. и 22.⁸ У члану 2. одређена је граница између Италије и Француске, а у члану 3. дефинисана је нова гранична линија између Италије и Југославије.⁹

---

⁶ *Dokumenti o spoljnoj politici Jugoslavije*, 1946, II, ur. Bogdan Popović (Beograd: Jugoslovenski pregled, 1985), 128.

⁷ Leo Mates, *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije* (Beograd: Nolit, 1976), 76.

⁸ „Указ о ратификацији Уговора о миру са Италијом”, *Службени лист ФНРЈ*, 29. август 1947, 1001–1085.

⁹ У тачки 1. наведено је да „нова граница иде линијом која полази од тромеђе између Аустрије, Италије и Југославије где је постојала 1. јануара 1938, и иде према југу границом од 1938. између Југославије и Италије до тачке где се састаје са административном међом италијанских покрајина Фурланије – Friuli (Видем – Удине) и Горице. Тачка 2, од те тачке гранична линија подудара се са споменутом административном међом до тачке која се налази отприлике 0,5 km северно од села Мирник (Mernico) у долини Идрије (Iudrio). Тачка 3, напуштајући у тој тачци административну међу која дели италијанске покрајине Фурланију и Горицу гранична линија иде према истоку до тачке која се налази отприлике 0,5 km западно од села Врховља при Кожбани (Vercoglia di Cosbana), а одавде иде према југу, између долина Кварнице (Quarnizzo) и Кожбане (Cosbana) до тачке која се налази отприлике 1 km југозападно од села Фојане (Fleana) пошто је направила лук да тако да сече реку Реку (Ресса) у тачци која се налази отприлике 1,5 km источно од Идрије, остављајући источно пут који води из Кожбане преко Небла (Nebola) у Доброво (Castel Dobra). Тачка 4, одавде гранична линија иде према југоистоку, прелазећи непосредно јужно од пута, између кота 111 и 172, затим јужно од пута из Виполжа (Vipulzano) Вкланце (Uclanzi) преко кота 57 и 122, секући овај пут отприлике 100 m источно од коте 122 и скреће према северу у правцу тачке која се налази 350 m југоисточно од коте 266; тачка 5, пролазећи отприлике 0,5 km северно од села Штеверјана (San Floriano) гранична линија иде затим према истоку до брда Саботина (Monte Sabotino) (кота 610) остављајући на северу село Подсаботин (Poggio San Valentino); тачка 6, од брада Саботина гранична линија, идући према југу, сече реку Сочу у висини града Солкана (Salkano) који оставља на територији Југославије, затим иде непосредно западно дуж железничке пруге из Канала (Canale d Isonzo) за Дорнберг (Montespino) до тачке отприлике 750 метара јужно од пута Горица – Ајшевица

142

У члану 4. одређена је граница између Италије и Слободне територије Трста, у члану 11. наведене су територије које Италија уступа Југославији,¹⁰ а у члану 22. дефинисана је граница између Југославије и Слободне територије Трста.

Компромисно решење о југословенско-италијанској граници, постигнуто усвајањем Меморандума о разумевању 5. октобра 1954. у Лондону, подразумевало је поделу Слободне територије Трста између Италије и Федеративне Народне Републике Југославије, уз успостављање слободне луке у Трсту и посебног режима малограничног промета.¹¹ Током периода од потписивања Лондонског меморандума до Осимских споразума Југославија и Италија потписале су око 180 међудржавних споразума, уз истовремено избегавање питања разграничења и остављања тешких питања за

(Aisovizza). Тачка 7, одвајајући се затим од железничке пруге, гранична линија скреће у југозападном правцу, остављајући на територији Југославије град Св. Петар (San Pietro) на територији Италије болницу и пут који пролази поред ње, сече отприлике 700 m од станице Горица Св. Марко (Gorizia San Marco) пругу спојног крака између горе поменуте железничке пруге и пруге која иде од Заграја (Sagrado) у Крмин (Cormons), дотиче гробље Горице, које остаје на територији Италије и раскрснице путева код коте 54 остављајући на територији Југославије градове Вртојбу (Verthiba) и Мирен (Merna) и избија на тачку која се налази отприлике код коте 49. Тачка 8, одавде гранична линија иде у јужном правцу преко висоравни Краса (Carso) отприлике 1 km источно од главног друма бр. 55 остављајући источно село Опатје село (Opacchiasella) западно село Јамље (Iamiano). Тачка 9, од тачке која се налази отприлике 1 km источно о Јамља, гранична линија иде административном међом која дели покрајине Горицу и Трст, до тачке која се налази отприлике 2 km североисточно од села Штивана (San Giovanni) и отприлике 0,5 km северозападно од коте 208 која представља тромеђу између Југославије, Италије и Слободне територије Трста.”

¹⁰ Италија је уступила Југославији територију која се налази између нових граница Југославије, одређених у члановима 3 и 22, и италијанске границе која је постојала на дан 1. јануара 1938, затим општину Задар, острво Палагружу (Pelagosa) и оближња острвца.

¹¹ Janko Jeri, *Tržaško vprašanje po Drugi svetovni vojni, (tri faze diplomatskega boja)* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1961), 290–302. Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije. Socijalistička Jugoslavija 1945–1988*, III (Beograd: Nolit, 1988), 251. *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996, Dvostrani i višestрани међународни уговори и други дипломатски акти о државним границама, политичкој и војној сарадњи, верским и етничким мањинама*, III том (1946–1996), ur. Momir Stojković (Beograd: Službeni list SRJ, 1999), 264–271.

боља времена.¹² Питања везана за коначно разграничење први пут су разматрана на високом нивоу у Венецији 9. фебруара 1971, на састанку министара иностраних послова Мирка Тепавца и Алда Мора (Aldo Moro).¹³ Наредне године биле су обележене тајним и јавним преговорима, али и проблемима у међусобним односима, од којих је највећи био криза у пролеће 1974. око формално нерешеног питања суверенитета над бившом Зоном Б.¹⁴ Након формалног замрзавања политичких односа и тајних преговора, представници двеју влада коначно су 10. новембра 1975. у Осиму потписали читав низ уговорних докумената, међу којима и Уговор са 10 прилога којим се регулишу гранична и друга питања везана за границу, попут држављанства, имовине и социјалног осигурања.¹⁵

О политици југословенске владе према статусу Истре и словеначког приморја јасно говори и писмо Митра Бакића, шефа кабинета Јосипа Броза, упућено Команди града Београда 4. јануара 1945, у коме он указује да грађане ових области који се налазе у Београду треба третирати као југословенске грађане и издавати им југословенске личне карте.¹⁶ Сутрадан након ступања на снагу Уговора о миру, 16. септембра 1947, Президијум Народне скупштине ФНРЈ донео је указ којим је проширена важност Устава, закона и других правних прописа ФНРЈ на подручје припојено Југославији на основу Уговора о миру са Италијом.¹⁷ Указ је ступио на снагу наредног дана.

---

¹² Franko Dota, „U odbrani granice: jugoslovensko-italijanski granični spor u proljeće 1974. godine”, *Historijski zbornik*, LXIV (2011), br. 2, 520.

¹³ Саша Мишић, *Политички односи Југославије и Италије у периоду од 1968. до 1975. године*, докторска дисертација (Београд: Факултет политичких наука, 2012), 140–148.

¹⁴ Franko Dota, „U odbrani granice: jugoslovensko-italijanski granični spor u proljeće 1974. godine”, *Historijski zbornik*, LXIV (2011), br. 2, 515–548.

¹⁵ Viljenka Škorjanec, „Priprave na osimska pogajanja”, *Annales*, 16, 1 (2006), 43–56. Silvo Devetak, „Mednarodno-pravno varstvo slovenske narodnostne skuposti v Italiji in italijanske narodnosti v Jugoslaviji po Osimski pogodbi”, *Rasprave in gradivo*, št. 17 (December 1984), 73–90.

¹⁶ Архив Југославије, фонд 836 (Кабинет маршала Југославије), I-3-d/5.

¹⁷ *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 1947, II, ur. Vladimir Milovanović, Miloš Spaić (Београд: Jugoslovenski pregled, 1986), 161.

Југословенска влада је још од краја Другог светског рата имала проблеме са граничним инцидентима, због чега је Министарство иностраних послова 24. јула 1945. доставило Председништву министарског савета предлог да сва савезна министарства и федералне јединице које имају чиновнике на границама о сваком инциденту телеграфски доставе извештај Председништву министарског савета, Министарству народне одбране и Министарству иностраних послова.¹⁸ У Министарству иностраних послова сматрали су да је увођење овакве процедуре неопходно како би имали тачна обавештења уколико би представници неке државе интервенисали у вези са граничним инцидентима. Успостављањем привремене југословенско-италијанске границе након 15. септембра 1947. и ступања на снагу Уговора о миру са Италијом повећан је број граничних инцидентата на југословенско-италијанској граници.

Уговор о миру са Италијом садржао је међународну обавезу за дефинисање граничне линије. У члану 5. одређено је да ће коначну линију нових граница установљених члановима 2, 3, 4. и 22. на лицу места одредити мешовите комисије за разграничење. Комисије су требале да почну са радом одмах по ступању на снагу Уговора и да свој рад заврше што је могуће пре, а најкасније у року од шест месеци. У циљу одређивања дефинитивних граничних линија и прилагођавања границе локалним географским и економским условима, члановима комисије било је дозвољено да одступе за 0,5 км од граничне линије која је установљена у Уговору. Трбало је водити рачуна да насеља са више од 500 становника, важни друмови, железничке пруге, важна постројења за снабдевање водом и електричном енергијом морају да остану под суверенитетом државе која је одређена Уговором о миру. У члану 5. наведено је да сва питања која југословенска и италијанска комисија нису могле међусобно да реше, треба да буду упућена амбасадорима Совјетског Савеза, Велике Британије, САД и Француске у Риму, који би требало да обезбеде коначно решење или да именују непристрасног трећег члана комисије. Трошкове комисија за разграничење италијанска и југословенска влада делиле су на пола.

---

¹⁸ Архив Министарства спољних послова (АМСП), Политичка архива (ПА), 1945, ф. 21, бр. 2464.

На овај начин је двома владама омогућено да започну дијалог о свим граничним споровима. Извршење одредби Уговора о миру било је главна тема разговора италијанског посланика Енрика Мартина (Enrico Martino) и помоћника министра спољних послова Владимира Велебита 25. септембра 1947. године.¹⁹ Сагласили су се да су неопходни међудржавни контакти у вези са спровођењем појединих одредби Уговора о миру, посебно оних које су одређене роковима или захтевају формирање разних комисија, као и да одмах треба приступи формирању комисије која би расправила та питања.

Због учесталих граничних инцидената, генерал-мајор Рудолф Пехачек, шеф Војне мисије Југословенске армије у Трсту, састао се 23. септембра 1947. са префектом Удина.²⁰ На састанку је састављен документ „Италијански списак спорова у односу на нову привремену италијанско-југословенску границу”. Након овог припремног састанка у Удинама је 26. септембра 1947. одржан састанак на коме су са југословенске стране били присутни генерал-мајор Пехачек и поручник Александар Демајо, а са италијанске префект Удина, префект Горице и дивизијски генерал Капа (Сарра).²¹ Договорено је да се на граници задржи *status quo*, као и да се неће вршити никакво померање војних јединица све док заједничка комисија за разграничење не одреди дефинитивне границе. У циљу избегавања могућности да несугласице око разграничења решавају амбасадори четири велике силе у Риму, предложено је да се формира компетентна делегација од по два цивила и по једног војног лица, која би решавала спорове који би настали између комисија на терену. Договорено је да до почетка рада Комисије погранични режим буде што је могуће мање оштар и да се евентуално залутали војници што пре враћају, да буде дозвољено узимање воде са бунара и са југословенске и са италијанске стране, двовласницима је омогућен не-сметан прелаз до њихових имања, као и да до закључења међудржавног споразума локалне власти буду надлежне за издавање потврда о двовласничком статусу. На протест југословенских пре-

---

¹⁹ АМСП, ПА, 1947, ф. 50, бр. 414283.

²⁰ АМСП, ПА, 1947, ф. 53, бр. 53/314.

²¹ АМСП, ПА, 1947, ф. 53, бр. 53/309.

дставника у вези са прогоном словеначког живља у Италији генерал Капа је одговорио да се ниједан инцидент није догодио од 16. септембра. Уверавао је југословенске представнике да је издао наређење за заштиту права, реда и за једнако третирање италијанског и словеначког становништва. Префект Удина одбацио је било какву кривицу англо-америчких власти и указао на низ одредаби које су биле донете у циљу сређивања ситуације. Префект Горице је рекао да је он преузео власт у Горици тек 22. септембра, да је поведена истрага и да ће кривци бити кажњени.²²

Поред шефа делегације пуковника Алојзе Врховца, који је био дипломатски представник и имао дипломатски пасош, у југословенској делегацији у Мешовитој комисији постојали су и шефови подделегација задужених за решавање одређених питања. Седиште југословенске делегације у Мешовитој комисији за разграничење било је у Ајдовшчини. Још од 1945. године, када су вршене припреме за Мировну конференцију, југословенске делегације имале су стручну помоћ научних и високообразовних институција које су у координацији са Институтом за проучавање међународних питања при Министарству иностраних послова учествовале у прикупљању и анализирању историјских и етнографских чињеница од значаја за утврђивање границе са Италијом.²³ Као илустрацију навешћемо активност набавке књига које је Институт предузео током септембра 1947. за потребе др Франа Звитера (Zwitter), историчара и члана Института. Географски институт Универзитета у Љубљани доставио је 4. септембра списак књига о граничним проблемима, који садржи 39 наслова, а затим је др Звитер 20. септембра од Института народног ослобођења из Љубљане добио списак књига о Јулијској крајини, Трсту, Каналској долини, Бенешкој Словенији и проблему западних југословенских граница.²⁴

Активности југословенско-италијанске Мешовите комисије која је почела са радом средином октобра 1947. биле су праћене

---

²² АМСП, ПА, 1947, ф. 52, бр. 418771.

²³ У раду Института, формираног 30. марта 1945, учествовали су неки од најзначајнијих научника: Александар Белић, Виктор Новак, Антон Мелик, Фран Звитер. АМСП, ПА, 1945, ф. 17, пов. 0194.

²⁴ АМСП, ПА, 1947, ф. 66, бр. 426205. АМСП, ПА, 1947, ф. 66, бр. 425846.

новим пограничним инцидентима. У вези са инцидентима на граници Мартино и Велебит сагласили су се 8. октобра да се 13. октобра у Горици састану по два југословенска и италијанска представника из Мешовите комисије ради договора.²⁵ Постојање Мешовите комисије није значило и упостављање поверења између две стране. Министарство иностраних послова доставило је 1. новембра Генералштабу Југословенске армије препис ноте коју је италијанско посланство упутило по питању прелаза границе од јединица Југословенске армије.²⁶ Велебит је 3. новембра уверавао посланика Мартина да југословенска влада после 16. септембра није померала граничну линију и предложио је да се у оквиру Мешовите комисије утврди чињенично стање.²⁷ Погранични неспоразуми и инциденти довели су до тога да обе стране пожуре са одређивањем својих представника у Мешовитој комисији. Најпре је италијанска влада 11. новембра преко саветника посланства у Београду Тасонија (Tassoni) саопштила југословенској влади да је бригадни генерал Марио Глориа (Mario Gloria) одређен за италијанског представника за решавање пограничних неспоразума и инцидентата.²⁸ Након што су Петер Зорко, помоћник министра унутрашњих послова НР Словеније, и Франц Кутин, инспектор Министарства унутрашњих послова НР Словеније, 18. новембра одређени за југословенске представнике, њихова имена саопштена су италијанском посланству.²⁹ Требало је да две делегације решавају граничне неспоразуме који су се догодили након договора Пехачек–Капа 26. септембра. У оквиру припрема за састанак Велебит је 21. новембра обавестио Бориса Крајгера, министра унутрашњих послова НР Словеније, да разговор треба да буде кратак и да се одбију све италијанске оптужбе да су југословенске граничне страже прелазиле граничну линију.³⁰

---

²⁵ АМСП, ПА, 1947, ф. 50, бр. 420004.

²⁶ АМСП, ПА, 1948, ф. 67, бр. 420851.

²⁷ АМСП, ПА, 1947, ф. 50, бр. 422026.

²⁸ АМСП, ПА, 1947, ф. 53, бр. 53/311.

²⁹ АМСП, ПА, 1947, ф. 53, бр. 423229. АМСП, ПА, 1947, ф. 53, бр. 419742.

³⁰ АМСП, ПА, 1947, ф. 53, бр. 423603.

На састанку између југословенске и италијанске делегације, који је одржан 27. новембра у Ајдовшчини, италијанска делегација изнела је као једино питање неколико промена границе са југословенске стране које су се догодиле након споразума у Удинима 26. септембра.³¹ Југословенска делегација је одбацила све оптужбе уз образложење да погранична питања треба разматрати као целину, укључујући и све тачке споразума од 26. септембра (двовласништво, питање права мањина). Италијанска делегација је одбијала да разговара о другим питањима правдајући се тиме да су они изразито војна делегација и да нису овлашћени за разговор о другим темама. Југословенска делегација је навела неколико оптужби на рачун италијанске стране: прекршаји граничне линије, конкретни примери отварања пушчане ватре на југословенску страну границе, прекорачења границе италијанских војника, затварање воде југословенском делу Горице и протеривања Словенаца. Генерал Глорија је обећао да ће испитати све наведене прекршаје и да ће италијанска војска предузети потребне мере уколико се утврде прекршаји.³² У извештају који је 28. новембра послао Велебиту, Зорко је навео да је италијански списак с обележеним местима на којима су југословенске граничне јединице помериле границу непрецизан и најавио је да ће послати тачне податке о стварном стању на терену.³³ Помоћник начелника 1. регионалног одељења Врлета Круљ тражио је 11. децембра да Зорка достави и списак италијанских повреда границе ради припремања одговора на разне интервенције италијанске владе.³⁴

Италијански посланик Мартино је током разговора са Велебитом 31. децембра навео да југословенска страна није саслушала аргументе о повреди границе и оптужио је за неуспех састанка између генерала Глорије и Зорка.³⁵ Сматрао је да се не може прихватити аргумент који је Зорко изнео да су повреде границе са југословенске стране само одговор на повреде вршене са италијанске стране. Велебит је одговорио да после договора

---

³¹ АМСП, ПА, 1947, ф. 53, бр. 424872.

³² АМСП, ПА, 1947, ф. 53, бр. 424872.

³³ АМСП, ПА, 1947, ф. 53, бр. 424872.

³⁴ АМСП, ПА, 1947, ф. 53, бр. 424872.

³⁵ АМСП, ПА, 1947, ф. 65, бр. 48502.

Пехачек–Капа југословенска страна није померала демаркациону линију и да сматра ово питање завршеним, али је нагласио да је италијанска влада слободна да у заштиту својих интереса може да предузме оне акције које сматра корисним.

Једно од првих питања које је Мешовита комисија решавала било је подела трошкова око разграничења. Пуковник Алојз Врховец обавестио је Министарство иностраних послова 22. јануара 1948. да су се након тромесечних преговора о подели трошкова око разграничења обе стране сагласиле да свака страна плаћа своје трошкове, а да трошкове исхране сноси она страна на чијој територији у том тренутку ради комисија.³⁶ С друге стране, усаглашавање ставова у вези са разграничењем било је знатно теже. Две владе су међусобно оптуживале једна другу за некооперативност и одлагање усвајања коначне граничне линије. Италијански министар спољних послова Сфорца (Carlo Sforza) протествовао је 14. јануара 1948. код југословенског посланика Младена Ивековића због немогућности да се у Мешовитој комисији постигне споразум о граничним питањима и навео да је главни кривац југословенска делегација која одбија да изађе на лице места.³⁷ У записнику са састанка Ивековић је навео да Сфорци није могао ништа да одговори, јер није располагао са тим подацима, али је обећао да ће се „за ствар у Београду заинтересирати”.

Југословенски министар иностраних послова Станоје Симић обавестио је 26. јануара посланство у Риму да је, након што је италијански делегат поднео пуномоћје, образована Комисија за разграничење, да су извршени сви претходни технички елаборати, да је југословенска делегација поднела оверену копију карте Прилога 1 Ц Уговора о миру и да је италијански делегат задржао право да поднесе сличан документ.³⁸ Симић је навео да је преостало да се изврши транспозиција са карте Прилога 1 Ц на карту 1 : 25000 како би могли да отпочну радови на терену. Констатовао је да се са италијанске стране примећује извесна попустљивост и жеља за бржим радом.

---

³⁶ АМСП, ПА, 1947, ф. 69, бр. 42114.

³⁷ АМСП, ПА, 1947, ф. 65, бр. 41463.

³⁸ АМСП, ПА, 1947, ф. 69, бр. 42099.

Рад Комисије за разграничење отежавали су готово свакодневни инциденти на граничној линији, међу којима и преласци италијанских војника на југословенску територију, као и бројни прелети авиона.³⁹ Корпус народне одбране Југославије (КНОЈ) упутио је 5. јануара Министарству иностраних послова извештај у коме се наводи да су 2. и 3. јануара на граници забележена три инцидента, од којих је један имао смртни исход.⁴⁰ У извештају од 7. јануара наведена су три инцидента која су се догодила 4. и 5. децембра, од којих један са смртним исходом.⁴¹ КНОЈ је 12. јануара доставио Министарству извештај о оружаном инциденту који се догодио 6. јануара на караули 17 км јужно од Горице,⁴² 14. јануара Министарство је обавештено о инцидентима

---

³⁹ АМСП, ПА, 1947, ф. 67. У досијеима 7 и 8 извештаји КНОЈ-а о дешавањима на граници, досије 9 извештаји КНОЈ-а о инцидентима на граници током јануара 1948, досије 10, 11 извештаји КНОЈ-а о инцидентима на граници фебруара 1948, досије 13 извештаји о инцидентима на граници. АМСП, ПА, 1948, 68. У досијеима 1, 2, 3 описан је велики број инцидената на граници и прелета авиона. Померања граничне линије фебруара 1948. Извештаји КНОЈ-а о инцидентима од фебруара до јуна 1948. године. У досијеу 4, извештаји КНОЈ-а о инцидентима на граници и прелетима авиона, јун 1948. У другој половини јуна посебно су били учестали инциденти на граници – пуцњи са Слободне територије Трста и покушаји бекства у Италију, готово свакодневно, као и прелети авиона. У досијеу 5, извештаји КНОЈ-а о прелетима авиона у првој половини јула 1948.

⁴⁰ АМСП, ПА, 1948, ф. 67, бр. 4442. 2. јануара, 200 метара јужно од друма Горица – Ајдовшчина три цивила су након физичког обрачуна са југословенским граничарима нелегално прешла у Италију; 3. јануара приликом преласка границе са Слободне територије Трста 9 км североисточно од Трста ухваћен је један италијански држављанин који је имао полуаутоматску пушку и пиштољ. Истог дана при преласку границе са Слободне територије Трста у Југославију убијен је један шверцер.

⁴¹ АМСП, ПА, 1948, ф. 67, бр. 4764. 4. децембра у 17 часова 4,5 км североисточно од Горице један италијански стражар је из непосредне близине опалио метак на југословенског стражара. Истог дана у 22.00 часа, 13 км јужно од Горице, прешао је са Слободне територије Трста на југословенску територију један цивил, опалио шест метака на патролу и вратио се назад; 5. децембра у 17.45 часова 300 м од прелаза Ајшевица – Горица убијен је италијански држављанин јер није стао на позив страже.

⁴² АМСП, ПА, 1948, ф. 67, бр. 41311. Група од шест „бандита“ ушла је на југословенску територију. Дошло је до пушкарања, након чега су се „бандити“ повукли назад. У овом извештају КНОЈ-а за инцидент се окривљују амерички војници који су својим возилима превозили „бандите“.

11. и 12. јануара.⁴³ У извештају од 16. јануара Министарство је обавештено да је 14. јануара у 12 часова италијански подофицир Бостиони Алолж у рејону 9 км северозападно од Горице прешао у Југославију и пријавио се стражарима, рекавши да је побегао из италијанске војске и да не жели да се враћа.⁴⁴ КНОЈ је 12. марта 1948. доставио Министарству извештај о инцидентима који су се догодили 9. марта,⁴⁵ 13. марта Министарство је обавештено о инцидентима 8 км јужно од Горице код прелаза Локвице који су се догодили 10. марта.⁴⁶ Југословенска амбасада у Вашингтону упутила је Стејт департменту протестну ноту 24. фебруара 1948. због испаливања пушчаних метака преко југословенске територије за време англоамеричких маневара на Слободној територији Трста.⁴⁷

У посебним извештајима КНОЈ је Министарству иностраних послова достављао кршења југословенског ваздушног простора на граници с Италијом. У вези са инцидентима у рејону Горице италијанска влада се крајем децембра 1947. обратила југословенском посланству у Риму тражећи одобрење да италијански авиони могу надлетати југословенску територију у радијусу од око 8 км приликом спуштања и узлетања на аеродром у Горици.⁴⁸ Италијанска влада је тражила да се ово питање стави на дневни ред састанка на коме је требало да се расправља о закључењу споразума о ваздушном саобраћају. Министарство је 3. јануара дало налог

---

⁴³ АМСП, ПА, 1948, ф. 67, бр. 41308. Најтежи инциденти догодили су се 11. јануара. Најпре је у 12 часова 3 км југоисточно од Горице италијански војник испалио метак у правцу југословенске територије, а затим је у 15 часова 14 км јужно од Горице југословенски стражар ранио у ногу италијанског полицајца који је ушао 2 м на територију Југославије.

⁴⁴ АМСП, ПА, 1948, ф. 67, бр. 41410.

⁴⁵ АМСП, ПА, 1948, ф. 67, бр. 47103. 9. марта у 23 часова код села Крушчарји италијански војници испалили два кратка рафала из пушкомитраљеза. На истом месту с југословенске територије однет је стог сена.

⁴⁶ АМСП, ПА, 1948, ф. 67, бр. 47102. У 17 часова италијански војник испалио је метак који је пао на југословенску територију; у 18 часова испаљен је метак који је пао близу југословенског стражара; у 19 часова гранична линија померена је 2 м у дубину југословенске територије.

⁴⁷ АМСП, ПА, 1948, ф. 67, бр. 47643.

⁴⁸ АМСП, ПА, 1948, 67, бр. 48491.

посланству у Риму да обавести италијанску владу да се то питање не може третирати у оквиру преговора за закључење споразума о ваздушном саобраћају. Истовремено је тражено мишљење Министарства народне одбране, које је 17. јануара одговорило да се не може одобрити да италијански авиони користите југословенски ваздушни простор. О том ставу Министарство иностраних послова обавестило је 24. фебруара посланство у Риму. Почетком јануара КНОЈ је известио о прелетима авиона који су се догодили 2. јануара (два авиона у близини Горице),⁴⁹ 5. јануара (један авион близу Кобарида),⁵⁰ 6. јануара (два авиона у близини Кобарида и два авиона у близини Горице).⁵¹ Министар Симић је упутио инструкцију Посланству у Рим 7. фебруара да нотом скрене пажњу, „без протеста”, на прелете два италијанска авиона 30. јануара.⁵² Италијанско министарство иностраних послова одговорило је 5. маја на ноту југословенског посланства од 18. фебруара, негирајући да је 30. јануара било прелета авиона.⁵³ У ноти се наводи да ниједан италијански војни авион није тога дана летео у рејону Горице, већ је једино летео линијски авион Горица – Милано.⁵⁴ Министарству је 12. марта достављен извештај о прелету италијанског авиона изнад југословенске територије 10. марта.⁵⁵ Министар Симић је 24. марта упутио инструкцију посланству у Рим да протестује код италијанског министарства иностраних послова због три прелета италијанских авиона.⁵⁶ Посланик Ивековић обавестио је Министарство 3. априла да су због четири случаја повреде југословенског ваздушног простора из 1948. италијанском министарству иностраних послова послате ноте 10. фебруара, 17. и 25. марта, али да одговор није добијен.⁵⁷ Протестне ноте упућиване су и због прелета англоамеричких авиона са Слободне територије Трста.

---

⁴⁹ АМСП, ПА, 1948, ф. 67, бр. 4443.

⁵⁰ АМСП, ПА, 1948, ф. 67, бр. 4765.

⁵¹ АМСП, ПА, 1948, ф. 67, бр. 4674.

⁵² АМСП, ПА, 1948, 68, бр. 43411.

⁵³ АМСП, ПА, 1948, 68, бр. 414187.

⁵⁴ АМСП, ПА, 1948, 68, бр. 44479.

⁵⁵ АМСП, ПА, 1948, ф. 67, бр. 47104.

⁵⁶ АМСП, ПА, 1948, ф. 67, бр. 47104.

⁵⁷ АМСП, ПА, 1948, ф. 67, бр. 49029.

Југословенска влада је 9. априла 1948. нотом протествовала код америчке владе због пет прелета авиона,⁵⁸ а 16. априла због једног прелета.⁵⁹

У документу КНОЈ-а под називом „Извештај о инцидентима на југословенско-италијанској граници за време од 1. марта до 1. априла 1948. године” описана су 24 инцидента,⁶⁰ Инциденти са италијанске територије, инциденти са територије Слободне територије Трста, померања граничне линије, преласци цивила, наоружаних цивила, италијанских војника, пуцњи, рањавања на обе стране и убиство једног цивила од стране југословенских граничара.

У извештају није наведен инцидент који се догодио 25. марта у 00.30 часова 150 м северозападно од Толмина, када је убијен цивил.⁶¹ За испитивање овог инцидента формирана је комисија у којој су били један поручник и два потпоручника КНОЈ-а која је истог дана изашла на место где се десио инцидент и сачинила записник.⁶² Комисија је утврдила да је патрола КНОЈ-а на 150 м од граничне линије зауставила „групу непознатих лица у пратњи десетак наоружаних бандита” и након упозорења отворила ватру. Утврђено је и да је исте ноћи на италијанску страну пренесено осам купова сена укупне тежине 2.000 килограма. На основу инструкције министра Симића од 15. априла, Ивековић је сутрадан предао протестну ноту због овог инцидента.⁶³ Међу инцидентима је било и несрећних случајева, попут оног који се догодио 8. априла 1948. на прелазу Локвице када су две југословенске држављанке двовласнице легално прешле границу и на њих је на италијанској територији налетео мотоциклом један италијански војник.⁶⁴ Приликом тог удеса погинула је једна жена, а другој жени је сломљена рука. Посланство је због овог догађаја протествовало

---

⁵⁸ АМСП, ПА, 1948, ф. 67, бр. 49562.

⁵⁹ АМСП, ПА, 1948, ф. 67, бр. 410413.

⁶⁰ АМСП, ПА, 1948, ф. 67, бр. 410249.

⁶¹ АМСП, ПА, 1948, ф. 67, бр. 410965.

⁶² АМСП, ПА, 1948, ф. 67, бр. 410965.

⁶³ АМСП, ПА, 1948, ф. 67, бр. 410018. АМСП, ПА, 1948, ф. 67, бр. 410375.

⁶⁴ АМСП, ПА, ПА, 1948, ф. 68, бр. 410342.

нотом од 20. априла.⁶⁵ Саветник у југословенском посланству у Риму Милош Јовановић обавестио је 12. маја Министарство о околностима овог инцидента.⁶⁶ На основу објашњења које је дато у ноти италијанског министарства иностраних послова од 11. маја, Јовановић је навео да је један италијански карабињер мотоциклиста ишао путем Добердоб – Габрије и приметио два бицикла која су му ишла у сусрет, а којих је један ишао погрешном страном пута. Карабињер је избегао први бицикл, али је ударио у задњи точак другог, на коме је била жена која је страдала. У ноти се догађај карактерише као „несрећни инцидент”.

Најтежи инцидент на југословенско-италијанској граници током 1948. догодио се 26. априла код села Равне, западно од Толсина.⁶⁷ Тај инцидент је имао значајне политичке последице на даље југословенско-италијанске односе. Према југословенској верзији догађаја, италијанска патрола која се кретала дуж граничне линије са италијанског блока Ливек у правцу села Равне прешла је на југословенску територију у дубину од око 80 метара. Југословенска патрола опоменула је италијанску патролу да стане, али је она отворила ватру. Италијански војници повукли су се назад на своју територију и успут пуцали на југословенску патролу. Том приликом је на југословенској територији убијен један италијански војник. У извештају који је КНОЈ 27. априла упутио Велебиту наводи се да је у инциденту убијен италијански војник, обучен у енглеску униформу и са енглеским аутоматом.⁶⁸ Према упутствима која је добио од Велебита, Круљ је позвао телефоном посланика Мартина и предложио да се одмах формира југословенско-италијанска комисија ради испитивања овог инцидента.⁶⁹ Договорили су да се италијанска и југословенска комисија састану на граници и да Мартино одмах о томе обавестити своју владу. Након консултација са пуковником Дашовићем из КНОЈ-а и по налогу Вејводе, Круљ је обавестио Мартина да ће југословенска група у мешовитој комисији бити спремна да се састане са италијанском групом 30.

---

⁶⁵ АМСП, ПА, 1948, ф. 68, бр. 414188.

⁶⁶ АМСП, ПА, 1948, ф. 68, бр. 414188.

⁶⁷ АМСП, ПА, 1948, ф. 68, бр. 412466.

⁶⁸ АМСП, ПА, 1948, ф. 68, бр. 415514.

⁶⁹ АМСП, ПА, 1948, ф. 68, бр. 412466.

априла у 9 сати ујутру на месту самог инцидента.⁷⁰ Југословенска група била је састављена од три официра, са мајором Војом Ивановићем на челу.

Посланик Ивековић обавестио је Министарство 29. априла да постоји велико интересовање италијанске јавности за инцидент, да италијанско министарство иностраних послова тврди да се инцидент догодио у зони где су југословенске власти самовољно помериле граничну линију и упозорава да ће тражити да се у истрагу укључе четворица амбасадора уколико југословенска влада не покаже потребну непристрасност у истрази.⁷¹ Ивековић је навео је да је претходног дана, 28. априла, саветник за штампу југословенског посланства у Риму Јосип Дефранчески дао изјаву новинској агенцији ANSA (Agenzia Nazionale Stampa Associata) и навео да се инцидент догодио на југословенској територији, да је убијени италијански војник остао да лежи на југословенској територији и да је југословенска влада одмах предложила италијанском посланству у Београду формирање мешовите комисије. Ивековић је обавестио Министарство да италијански медији јављају о приправности и појачању југословенских трупа на граници.⁷² У коминикеу италијанског министарства иностраних послова наводи се да се инцидент догодио на италијанској територији коју је Југославија окупирала, уз образложење да италијанска влада не признаје границу на овом делу јер је Сфорца у личном писму Ивековићу 17. фебруара навео повреду границе у овој зони. У вестима које је 27. априла емитовао Радио Рим, а које је забележила прислушна служба ТАНЈУГ-а, наведено је да је након инцидента један италијански официр отишао на лице места ради преговора с југословенском патролом да би се избегли даљи инциденти, али је југословенски командант одбио да учествује у преговорима.⁷³ У вестима се даље објашњава да се инцидент догодио на једној траси између провизорне демаркационе линије, „коју је утврдила савезничка комисија и једне линије једнострано постављене од

---

⁷⁰ АМСП, ПА, 1948, ф. 68, бр. 412466.

⁷¹ АМСП, ПА, 1948, ф. 67, бр. 411766.

⁷² АМСП, ПА, 1948, ф. 67, бр. 412083.

⁷³ АМСП, ПА, 1948, ф. 68, бр. 412466.

стране Југословена за време једног од њихових многих померања граничних линија”.

Саветник италијанског посланства обавестио је 29. априла Круља да је италијанска влада именовала групу од три официра са мајором Рајмондијем (Raimondi) на челу.⁷⁴ О томе је обавештен пуковник Дашић из КНОЈ-а, који је рекао да је југословенска група већ добила налог да 30. априла буде у одређено време на уговореном месту. У саставу југословенске комисије били су мајор Воја Ивановић, командант граничне бригаде, капетан Јосип Жидар и капетан Лудвик Крец. Италијанску комисију чинили су мајор Рајмонди и још петорица италијанских официра. Састанак мешовите југословенско-италијанске комисије није довео до споразума у вези са решењем инцидента.⁷⁵ На основу закључака југословенске комисије до споразума није дошло из следећих разлога: 1) италијанска комисија није признавала линије разграничења између Југославије и Италије коју су југословенске јединице запоселе септембра 1947, иако је до дана инцидента ова линија била призната; 2) након тога чланови италијанске комисије су јавили да они признају ону границу коју су предложили англоамериканци, а то је око 25 м иза тренутне граничне линије коју су југословенске јединице запоселе и исту контролишу од септембра 1947; 3) након тога италијански чланови комисије захтевали су да заједно са југословенском комисијом посете место инцидента и да им југословенска комисија покаже где је убијен и сахрањен војник. У извештају југословенске комисије наводи се да су се чланови италијанске комисије након показивања места где се инцидент догодио поново уверили да су, и поред њиховог показивања у ком се правцу протеже гранична линија, управо Италијани прешли дубоко у југословенску територију. У извештају се наводи да се из наведених разлога југословенска комисија није могла сагласити с тим да је гранична линија иста са старом аустроугарском линијом разграничења и да због тога није било могуће да се донесе решење по питању наведеног инцидента. Због тога што италијанска комисија није прихватала да се инцидент

---

⁷⁴ АМСП, ПА, 1948, ф. 68, бр. 412466.

⁷⁵ АМСП, ПА, 1948, ф. 68, бр. 412466.

догодио на југословенској територији, југословенска комисија није дозволила да се преда тело убијеног војника и његово оружје.

Гранични инцидент који се догодио код села Равне добио је дипломатски епилог на састанку који је на захтев посланика Мартина одржан 5. маја између њега и министра Симића.⁷⁶ Током састанка, који је био строго формалан и трајао је само седам минута, Мартино је прочитао текст меморандума италијанске владе о инциденту и предао га министру Симићу, који је одговорио „кратко и суво: да ће добити писмени одговор на ову ноту са неуобичајеном жестином израза; као и да ћемо се постарати да у будуће и гранични проблеми буду строго по духу и слову Уговора о миру”. У меморандуму се у вези са инцидентом констатује да верзија коју је југословенска делегација дала о приликама под којима се догодио инцидент „нема никакве вероватноће”, уз напомену да је италијанска патрола нападнута „с рамена”, без икаквог претходног упозорења. Италијанска влада је сматрала да југословенски захтев да дефиниција питања буде подвргнута уврђивању линије на коју су југословенске трупе стигле након повреда границе октобра 1947. доказују да југословенска влада чврсто жели да спречи сваки споразум, будући да је утврђивање граничне линије прелазило оквири надлежности мешовите анкетне комисије чији је задатак био да на лицу места утврди прилике под којима се инцидент догодио. У меморандуму се даље наводи да је задатак комисије био онемогућен одбијањем југословенске стране да италијанска страна сними место на коме је сахрањен убијени италијански војник, као и одбијањем југословенске делегације да се састави записник о састанку. Италијанска влада је сматрала да такво понашање југословенске делегације показује да југословенска влада жели да наметне насилним актима, не водећи рачуна о правним принципима, чињеницу самовољне повреде границе. С обзиром на то да је југословенска влада увек вршила опструкцију у погледу испитивања граничних инцидената, италијанска влада је на крају констатовала: 1) да је сувишан сваки нови покушај да се утврди инцидент непосредним споразумом између две земље све док југословенска влада не докаже да је

---

⁷⁶ АМСП, ПА, 1948, ф. 68, бр. 412466.

напустила овакав став; 2) скрећући пажњу цивилизованог света на несношљиво стање које је створено на југословенско-италијанској граници, као и на озбиљну опасност која из њега произилази, италијанска влада даје себи право да предузме кораке код четири велике силе које јамче за извршење мировног уговора, како ради решења поменутог инцидента, тако и за утврђивање дефинитивне граничне линије; 3) италијанска влада поново изјављује да одбија сваку одговорност за све инциденте који би могли убудуће настати услед повреде границе од стране Југославије, који сваки пут представљају повреду интегритета италијанске територије.

Одговор југословенске владе у форми меморандума предао је министар Симић посланику Мартину 12. маја.⁷⁷ Мартино је прочитао меморандум, настојао је да га коментарише држећи се теза из италијанског меморандума и констатовао да је добио скроз негативан одговор. Симић је подсетио да је такав одговор обећао и приликом њиховог последњег сусрета и додао да је границу утврдила Мировна конференција у Паризу. Објаснио је да текст Уговора о миру није предвидео да се после међународно утврђене привремене границе састане нека „картографска мешовита комисија” која би вршила претходно транспозицију границе са карте већих на карту мањих размера, а затим на сам терен. Нагласио је да је због таквог немогућег предлога италијанске делегације прекинут сваки даљи рад Комисије за разграничење и да је очигледно жеља италијанске владе да привремена граница и даље буде извор инцидената. Рекао је Мартину да је југословенска влада спремна да одмах отпочне дефинитивно разграничење, при чему ће се држати текста Уговора о миру. Мартино је инсистирао на томе да је Југославија на месту инцидента померила привремену границу за око 200 метара унутар италијанске територије, да се инцидент догодио на италијанској територији, као и да је граница померена на многим другим секторима. Министар Симић је одбио тврдње италијанске владе о померању привремене границе и подсетио на то да између две земље постоји само привремена граница која је одређена од међународних фактора и обележена видним знацима и да се само на основу ове границе могу одређивати елементи инцидента.

---

⁷⁷ АМСП, ПА, 1948, ф. 68, бр. 412466.

Италијанска влада је у вези са неспоразумом око границе 18. маја доставила ноту амбасадорима четири велике силе у Риму.⁷⁸ Сутрадан је препис ноте достављен и југословенском посланству. У ноти је указано на неуспех рада мешовите комисије за разграничење, као и да је југословенска влада одбила да се две владе споразумеју да проблем изнесу пред четири амбасадора. Италијанска влада је навела да не верује у могућност међусобног споразума, жалила се да југословенска влада не поштује привремену границу, да од ступања на снагу Уговора о миру југословенска влада систематски помера граничне стубиће и да је због тога дошло до неколико граничних инцидената. Као најтежи инцидент наведен је догађај од 26. априла, када је, како се наводи, без разлога убијен један италијански војник. Југословенска влада је оптужена да је након тога онемогућила рад комисије која је испитивала инцидент тражећи да комисија претходно призна постојећу граничну линију, као и да није дозволила преузимање тела убијеног војника и фотографисање места инцидента. Италијанска влада је посебно указала на озбиљност овог инцидента, који није смео остати нерешен, одбијајући истовремено сваку одговорност за будуће инциденте. На основу члана 5, тачка 3. Уговора о миру италијанска влада је у ноти тражила од четворице амбасадора да се хитно одреди рок до кога две владе треба да поднесу своје меморандуме.

Током састанка који је одржао са Сфорцом 25. маја 1948, два дана након образовања пете владе Алџиде де Гасперија (Alcide de Gasperi), у којој је Сфорца задржао место министра иностраних послова, посланик Ивековић покренуо је разговор о неколико питања која су оптерећивала међудржавне односе.⁷⁹ Сфорца је рекао да су се билатерални односи у последње време погоршали, нарочито након граничног инцидента код села Равне, за који је, по његовом мишљењу, југословенска страна сносила одговорност и тврдио да италијанска влада чини све да поправи односе. Ивековић је рекао да гест италијанске владе којим је питање одређивања југословенско-италијанске границе предала четворици амбасадора

---

⁷⁸ АМСП, ПА, 1948, ф. 69, бр. 413455.

⁷⁹ АМСП, ПА, 1948, ф. 65, бр. 414854.

не представља гест добре воље, јер је у ноти коју је влада послала гранични инцидент нетачно и тенденциозно приказан. Ивековић је нагласио да је за њега од највеће важности да постоји привремена гранична линија, означена граничним стубићима. Италија оспорава ову граничну линију, а и Југославија би нашла приговора на неким секторима. Ивековић је нагласио чињеницу да је на месту где се догодио инцидент граница била означена стубићима и да је повређена од италијанских војника који су са пушкама на готовс ушли дубоко на југословенску територију. Након ове констатације Сфорца се узрујао и повишеним тоном рекао да је у питању живот једног италијанског војника и да је недопустиво да неко може да убије италијанског војника. Ивековић је одговорио да и Југославија може да се позове на неколико хиљада живота који су у Југославији уништени за време окупације, али да југословенска влада сматра да не треба то да буде предмет међусобног разговора. Током разговора и Сфорца и Ивековић наглашавали су опредељеност својих влада да се сва „висећа питања“ решавају кроз директни договор. Сфорца је питао да ли Ивековић сматра да две владе могу да постигну споразум о граници без интервенције четворице амбасадора и рекао да је сугерисао четворици амбасадора да препоруче југословенској и италијанској влади да се у једном краћем року споразумеју директно. Ивековић је изразио начелан став своје владе о потреби вођења директних преговора, али ништа није одговорио о предлогу за вођење директних преговора о питању границе. Касније истог дана Ивековић је од свог министарства тражио инструкције да ли да прихвати ове сугестије и предузме одговарајуће дипломатске потезе.⁸⁰ Током разговора он је покушао да гранична питања повеже са другим отвореним питањима и подсетио да Југославија није заузела негативан став по питању италијанских права да задржи своје колоније у Африци, уз напомену да би „Италија могла да има користи од позитивног става Југославије по том питању“. На крају разговора Сфорца је говорио о потреби да се образује једна мешовита комисија која би покушала да расправи све проблеме између две земље и чији би рад био тајан. Сфорца је на питање Ивековића о карактеру овог предлога одговорио да то није званични предлог.

---

⁸⁰ АМСП, ПА, 1948, ф. 63, бр. 413998.

Након што је од свог министарства тражио инструкције у вези са питањима покренутим током разговора са Сфорцом, Ивековић је 29. маја обавештен да је став југословенске владе да се разграничење увек може постићи директним преговорима.⁸¹ Југословенска влада је сматрала да је италијански предлог четворици амбасадора у супротности са Уговором о миру. Сфорцину иницијативу и сугестију амбасадорима да препоруче Италији и Југославији да се у једном краћем року споразумеју влада је одбацила јер је сматрала да би то значило солидарисање са италијанском тужбом против Југославије. Симић је пренео инструкцију Ивековићу да југословенске ставове пренесе совјетском амбасадору и да га пита за мишљење. Совјетски амбасадор Михаил Костиљев рекао је 1. јуна Ивековићу да нема никаквих инструкција из Москве, али да је његово лично мишљење да је одређивање рока и меморандума бесмислица, јер амбасадори могу да присиле југословенску владу да поднесе меморандум у року, а да италијанска влада не поднесе меморандум и тако читава ствар пропада.⁸²

Министар Симић обавестио је посланство у Риму 29. маја да је спор у Мешовитој комисији за разграничење настао по питању транспозиције граничне линије из карте Прилога 1 Ц Уговора на карту размере 1 : 25.000.⁸³ Италијанска делегација захтевала је да се пренесе цела дебљина те линије, што би на терену представљало појас земљишта око 100 м ширине, док је југословенска делегација предлагала да се пренесе средина линије. Министар Симић је навео да италијански захтев проистиче из њиховог намерног погрешног тумачења Уговора о вредности карте Прилога 1 Ц којој италијанска страна даје само оријентациону вредност, док југословенска влада сматра да она има пуну вредност, као и текст. У вези са овим телеграмом начелник 1. регионалног одељења Министарства иностраних послова Јоже Брилеј послао је 1. јуна посланству у Рим пројекат југословенског Меморандума о спору насталом у мешовитој комисији за разграничење, за случај да спор буде изнет

---

⁸¹ АМСП, ПА, 1948, ф. 69, бр. 414314.

⁸² АМСП, ПА, 1948, ф. 69, бр. 414687.

⁸³ АМСП, ПА, 1948, ф. 69, бр. 414189.

пред амбасадоре сходно члановима 5. и 86. Уговора о миру.⁸⁴ Нагласио је да овај меморандум треба третирати као строго поверљив и само као информацију о елементима спора намењену службеницима у југословенском посланству.

Младен Ивековић је 8. јуна обавестио своје Министарство да су амбасадори САД, Велике Британије и Француске упутили ноте италијанској влади којима прихватају њен предлог да питање разграничења са Југославијом расправе четворица амбасадора.⁸⁵ Како је Ивековић касније сазнао, састанак четворице амбасадора предложио је амерички амбасадор Џејмс Клемент (James Clement Dunn), док је совјетски амбасадор био против одржавања састанка.⁸⁶ Ивековић је 10. јуна известио да је ANSA јавила да се амерички амбасадор залаже за ревизију члана Уговора о миру, којим је одређено да у случају југословенско-италијанског спора четворица амбасадора треба да обезбеде коначно решење.

Југословенска и италијанска влада наставиле су међусобне оптужбе за неуспешне покушаје разграничења. Помоћник министра иностраних послова Алеш Беблер рекао је 9. јуна посланику Мартину да се акција предузета код четворице амбасадора у Риму „веома непријатно дојмила влади ФНРЈ”.⁸⁷ С друге стране, Мартино је навео да је управо југословенска страна спречила споразум тиме што није пристала да се гранична линија пренесе са карата у сразмери 1 : 100.000 на карте у сразмери 1 : 25.000. Тих дана је између југословенске и италијанске делегације у Мешовитој комисији за разграничење усаглашен текст Уговора, о чему је 10. јуна Штаб КНОЈ-а обавестио Министарство иностраних послова.⁸⁸ Уговор је заправо представљао споразум постигнут између две делегације о томе да се током јуна и јула на одређеним тачкама на граници поставе тригонометријски знаци у облику пирамиде висине 4–5 метара или обични сигнал висине 3–4 метра. Италијанска влада је 18. јуна потврдила своју сагласност за почетак радова на северном и јужном сектору границе, али је сматрала да је

⁸⁴ АМСП, ПА, 1948, ф. 69, бр. 414189.

⁸⁵ АМСП, ПА, 1948, ф. 69, бр. 415523.

⁸⁶ АМСП, ПА, 1948, ф. 69, бр. 415734.

⁸⁷ АМСП, ПА, 1948, ф. 65, бр. 428948.

⁸⁸ АМСП, ПА, 1948, ф. 69, бр. 415808.

најпре потребно да се одреде овлашћења подделегацијама, као и да се постигне договор о томе да четворица амбасадора буду обавештена о проблемима о којима не буде постигнут договор.⁸⁹ На основу инструкција добијених 28. јула југословенско посланство у Риму обавестило је италијанску владу 30. јула да је југословенска влада са задовољством примила к знању прихватање југословенског предлога о споразумном решавању питања разграничења и наставку рада Мешовите комисије.⁹⁰ Југословенска влада прихватила је да шефовима подделегација буду дата идентична пуномоћја оног обима како је то већ формулисано у Комисији, а прихватила је и да евентуални спорови буду упућивани четворици амбасадора на решавање. У вези са одређивањем датума састанка Комисије наведено је да ће југословенска делегација почев од 2. августа бити спремна да се састане са италијанском делегацијом на италијанској територији.

Рад комисије на терену током августа 1948. пратили су инциденти на граници.⁹¹ Инциденти и прелети авиона настављени су и у септембру.⁹² Иако проблем раграничења између Слободне територије Трста и Југославије представља посебно питање, треба напоменути да је овај проблем у значајној мери оптерећивао пре свега односе Југославије са САД и Великом Британијом, али и југословенско-италијанске односе.⁹³ Инцидент на који је италијанско Министарство иностраних послова упозорено нотом од 12. октобра 1948. од југословенског посланства догодио се 21. септембра на сектору Хум, 6 км северозападно од Горице, када је са италијанске територије испаљено шест рафала из аутомата у правцу југословенског стражара.⁹⁴

---

⁸⁹ АМСП, ПА, 1948, ф. 69, бр. 416669.

⁹⁰ АМСП, ПА, 1948, ф. 69, бр. 419250. АМСП, ПА, 1948, ф. 69, бр. 421599.

⁹¹ АМСП, ПА, 1948, ф. 68, досије 7. Извештаји КНОЈ-а.

⁹² АМСП, ПА, 1948, досије 8. Извештаји КНОЈ-а.

⁹³ АМСП, ПА, 1949, ф. 106, бр. 428483. Према подацима КНОЈ-а, у периоду од 1. 9. до 1. 11. 1948. године чланови цивилне полиције и припадници англоамеричких трупа проузроковали су 20 инцидената на граници Југославије и Слободне територије Трста.

⁹⁴ АМСП, ПА, 1948, ф. 68, бр. 424862.

Након што је постигнут споразум да се отпочне рад на разграничењу у планинском сектору, све три подделегације ангажоване су на обележавању граничне линије.⁹⁵ Иако су постојала размимоилажења по питању разграничења на појединим тачкама, податак да је обележавање на неприступачном северном планинском сектору, у дужини од 34 км, завршено у предвиђеном року (40 радних дана) указује на ефикасност у раду. Пуковник Врховец у свом извештају од 28. септембра 1948. наводи да дуж читаве границе има спорних тачака, које је Југославија приликом привременог разграничења запосела, док текст Уговора о миру, као и карта, нису на свим местима јасни.⁹⁶ Сматрао је да италијанска страна неће одступити од појединих тачака без компензације, али је и указао да има тачака од којих Југославија може да одступи и које би могле да буду искоришћене као компензација. Међутим, у детаљном извештају који је послао Министарству иностраних послова 4. децембра 1948, пуковник Врховец указује да се италијанска страна понаша у складу са својом општом тактиком и настојањем да читава граница остане спорна.⁹⁷ Описао је испад италијанске Подделегације Ц на састанку одржаном 3. децембра и навео да Италијани нису желели да се у записнике уносе конкретни проблеми како не би дошло до конкретизације спора, „већ се завлаче са процедуралним питањима”. Рад мешовите југословенско-италијанске комисије за разграничење настављен је до краја децембра, али је убрзо и прекинут због рада на неким од најосетљивијих граничних пунктова.⁹⁸ Током наредних месеци било је више разговора дипломатских представника у вези са наставком рада Комисије за разграничење, али, као што смо већ навели, договор није постигнут све до почетка 1954, када су у Лондону почели преговори који су довели до потписивања Меморандума о разумевању. Током наредних година настављени су и инциденти на

---

⁹⁵ У АМСП, ПА, 1948, фасцикла 69, досије 6, налазе се разне карте појединих региона настале током рада на разграничењу.

⁹⁶ АМСП, ПА, 1948, ф. 69, бр. 426078.

⁹⁷ АМСП, ПА, 1948, ф. 69, бр. 439409.

⁹⁸ АМСП, ПА, 1948, ф. 65, 430726.

границе, међу којима и они са смртним исходом.⁹⁹ Према подацима из октобра 1951. године, од успостављања дипломатских односа до тог тренутка на граници је убијено седморо италијанских грађана.¹⁰⁰

* * *

Проблем регулисања југословенско-италијанске границе био је актуелан у дугом временском периоду, од краја Првог светског рата, све до коначног разграничења потписивањем осимских споразума 1975. године. Током овог периода и Југославија и Италија пролазиле су кроз различите унутрашње кризе и значајне промене унутрашњег политичког уређења. На њихове међусобне односе утицала су дешавања у међународној заједници, промене у односима између Великих сила. Период од успостављања привремене границе у септембру 1947. до краја 1948. био је обележен граничним инцидентима, али и покушајима приближавања ставова и поштовања обавеза преузетих на основу члана 5. Уговора о миру, којим је било предвиђено одређивање коначне линије нових граница кроз деловање комисије за разграничење састављене од представника двеју влада. С обзиром на то да договор није могао бити постигнут, а није било могуће ни испоштовати рок од шест месеци предвиђен чланом 5. Уговора, две владе су сарадњу наставиле око других отворених питања, док је разграничење остављено за нека боља времена.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

Необјављени извори:

Архив Југославије, фонд 836 (Кабинет маршала Југославије)

Архив Министарства спољних послова, Политичка архива

---

⁹⁹ АМСП, ПА, ф. 90, 1950, досије 17, погранични инциденти, протести због повреде границе.

¹⁰⁰ АЈ, ф. 836 (КМЈ), I-3-b/347.

Објављени извори:

Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996, Dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama, III tom (1946–1996), ur. Momir Stojković, Beograd: Službeni list SRJ, 1999.

Dokumenti o spoljnoj politici Jugoslavije, 1946, II, ur. Bogdan Popović, Beograd: Jugoslovenski pregled, 1985.

Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 1947, II, ur. Vladimir Milovanović, Miloš Spaić, Beograd: Jugoslovenski pregled, 1986.

Rapalski ugovor i sporazumi i konvencije između Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevine Italije, Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1923.

Службени лист ФНРЈ, 29. август 1947, „Указ о ратификацији Уговора о миру са Италијом”, 1001–1085.

Zapisnici sa sednica delegacije Kraljevine SHS na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919–1920, Beograd: Kultura, 1960.

Студије:

Дедијер, Владимир. *Париска мировна конференција*. Београд: Тридесет дана, 1947.

Novak, Grga. *Italija prema stvaranju Jugoslavije*. Zagreb: Hrvatski štamparski zavod, 1925.

Jeri, Janko. *Tržaško vprašanje po Drugi svetovni vojni (tri faze diplomatskega boja)*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1961.

Mates, Leo. *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*. Beograd: Nolit, 1976.

Milak, Enes. *Italija i Jugoslavija 1931–1937*. Beograd: Institut za savremenu istoriju Srbije, 1987.

Milkić, Miljan. *Tršćanska kriza u vojno-političkim odnosima Jugoslavije sa velikim silama 1943–1947*. Beograd: INIS, 2012.

Mitrović, Andrej. *Jugoslavija na konferenciji mira 1919–1920*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika, 1969.

Мишић, Саша. *Политички односи Југославије и Италије у периоду од 1968. до 1975. године*, докторска дисертација. Београд: Факултет политичких наука, 2012.

Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije. Socijalistička Jugoslavija 1945–1988*, III. Beograd: Nolit, 1988.

Živojinović, Dragoljub. *Amerika, Italija i postanak Jugoslavije 1917–1919*. Beograd: Naučna knjiga, 1970.

Чланци:

Devetak, Silvo. „Mednarodno-pravno varstvo slovenske narodnostne skuposti v Italiji in italijanske narodnosti v Jugoslaviji po Osimski pogodbi”. *Rasprave in gradivo*, št. 17 (December 1984), 73–90.

Dota, Franko. „U odbrani granice: jugoslovensko-italijanski granični spor u proljeće 1974. godine”. *Historijski zbornik*, LXIV (2011), br. 2, 515–548.

Rudolf, Davorin. „Granica s Italijom u Mirovnim ugovorima nakon Prvoga i Drugog svjetskog rata”. *Adrias*, 15 (2008), 61–80.

Škorjanec, Viljenka. „Priprave na osimska pogajanja”. *Annales*, 16, 1 (2006), 43–56.

Colonel Dr. Miljan Milkić, Senior Research Fellow
Strategic Research Institute, Belgrade
e-mail: miljan.milkic@mod.gov.rs

INCIDENTS ON THE TEMPORARY DEMARCATIION LINE AND THE 1948 ATTEMPT OF THE YUGOSLAV-ITALIAN BOUNDARIES

(Summary)

The problem of regulating the Yugoslav-Italian border was topical for a long period of time, from the end of the First World War, until the final demarcation with the signing of the Osimo Agreements in 1975. The article analyzes the attempts of the Yugoslav and Italian governments to determine the final line of the new borders established by the Peace Treaty. Pursuant to Article 5 of the Peace Treaty, the Italian and Yugoslav governments had an international obligation to jointly define the border

line. Attempts to determine definite border lines and adjust the border to local geographical and economic conditions were accompanied by incidents at the border. The author points to the diplomatic contacts of the Yugoslav and Italian representatives in order to overcome the problems related to the determination of the final border. Given that an agreement could not be reached, and it was not possible to meet the six-month deadline set by Article 5 of the Treaty, the two governments continued to co-operate on other outstanding issues, while the demarcation was left for some better times. The article was written on the basis of unpublished archival material from the Diplomatic Archive in Belgrade and the Archives of Yugoslavia, published normative documents and literature in Serbian, Croatian and Slovenian.

KEY WORDS: Yugoslavia, Italy, Treaty of Peace with Italy, temporary border, border incidents, demarcation

327:355(497.1:73)"1969"(093.2)
339.92(497.1:73)"1969"(093.2)
COBISS.SR-ID 34907401

Оригиналан научни рад
Примљен: 25. септембар 2020.
Прихваћен: 27. новембар 2020.

Др Татјана Милошевић, научни сарадник
Институт за стратегијска истраживања, Београд
e-mail: tatjana74.milosevic@gmail.com

ЈУГОСЛОВЕНСКО-АМЕРИЧКА ВОЈНОЕКОНОМСКА САРАДЊА ПОЧЕТКОМ ДЕТАНТА

АПСТРАКТ: У раду се на основу архивске грађе југословенског порекла и литературе анализира економски и војни сегмент југословенско-америчке сарадње почетком новог курса америчке спољне политике детанта. Истовремено се указује на важност и значај развоја економске и војне сарадње између две земље у том периоду. Образлажу се фактори који су утицали на повремене осцилације у њиховим међусобним односима. Такође се анализира и полажај несврстане Југославије на светској политичкој сцени у новим условима политике преговарања.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Југославија, Сједињене Америчке Државе, несврстани, детант, сарадња, доктрина, економија, трговина, наоружање, Југословенска народна армија

Почеци детанта 1969. године

У жељи да очувају своје међународне позиције и утицај у свету владајући кругови у Сједињеним Америчким Државама морали су да предузимају мере за усклађивање америчке спољне политике са

променама у свету. Зато се суштина војне доктрине САД шездесетих година састојала у дозираној употреби оружаних снага ради постизања политичких и војних циљева, на основу сагледавања промењеног односа снага и конкретне стварне ситуације.¹ Међутим, већ на прелазу из шездесетих у седамдесете године постало је очигледно да је Америка све више губила свој хегемонистички положај у свету и да је била принуђена прихватити постојање биполарне констелације. Губитак доминантног положаја у односу на водеће војне и економске силе света комплетирао се и губитком утицаја на широки круг земаља у развоју и новоослобођених држава. Прелаз на ту нову позицију свакако није био безболан, већ напротив испуњен великим унутрашњим превирањима и променама у политичком животу. Конкретна дешавања на светској политичкој сцени (све мањи изгледи на успешно окончање рата у Вијетнаму, све веће осамостаљивање и отуђење савезника у Европи, афирмација покрета не-сврстаних и наступање земаља трећег света како самосталног фактора у решавању међународних односа) подстицала су владајуће кругове у САД да не оклевају са прелазом на нову политику преговарања.²

У таквим условима, 20. јануара 1969, демократску администрацију Линдона Џонсона (Lyndon Johnson) заменила је републиканска влада Ричарда Никсона (Richard Nixon). Пошто дотадашња америчка политичка доктрина (обуздавање) није успела да пронађе решење за трку у наоружању, а стратешка теорија (контрола наоружања) није нудила никакво решење за политички сукоб, суперсиле су се нашле у пат позицији. Новоизабрани председник Никсон залагао се за политику очувања мира и унапређења међународне сарадње, побољшање односа између Сједињених Држава и Совјетског Савеза, што је значило прелазак из дотадашње фазе међусобних сукоба у период преговарања.³ Основна, доминантна и најопштија одлика међународне концепције нове америчке администрације подразумевала је изградњу једног глобалног међународног си-

---

¹ Група аутора, „Globalna strategija SAD u interpretaciji sovjetskih vojnih pisaca“, *Savremeni strategijski problemi*, br. 3, (1979), 122–123.

² Исто, 124–125.

³ ДА МСП РС, ПА, 1969, Ф-1, без броја, Спољнополитичка оријентација и активност САД.

стема заснованог на активној, кооперативној, контролисаној и кондоминијумској равнотежи силе и утицаја са другом суперсилом Совјетским Савезом.⁴

Сједињене Државе од 1969. године настоје да спроводе политику тзв. lower profile (мање упадљивог присуства), која је подразумевала опрезније и мање америчко војно присуство у разним деловима света, а веће економско и научно.⁵

У складу са новим курсом америчке спољне политике председник Никсон је у јулу 1969. године прокламовао нову политичку линију тзв. Гуамску доктрину, која је с временом прерасла у Никсонову доктрину. Према тој доктрини САД су биле дужне да под претњом неке нуклеарне силе штите земље која су биле у савезу са њима или чији је опстанак био виталан за безбедност Сједињених Америчких Држава. У случајевима других врста агресије Американци су били у обавези да пружају војну и економску помоћ када би то било тражено од њих на одговарајући начин. Али од директно угрожене земље Американци су очекивали преузимање основне одговорности за прикупљање људства за сопствену одбрану. Новопрокламована Никсонова доктрина првенствено се односила на кризе у удаљеним подручјима која нису била обухваћена званичним савезништвима, али су их угрожавали совјетски експоненти.⁶

Важно је нагласити да Никсонова доктрина није била само спољнополитички курс кратког даха и домета, нити тренутни политички заокрет. Њено дејство на карактер и правце америчке спољне политике протезало се и касније. Она је и сама била израз и резултат промена у међународном положају и улози САД, али је исто тако наметала и потребу редефинисања те улоге и положаја, тј. глобалне међународне политике према свету и деловала на ка-

---

⁴ Dušan Nikoliš, *SAD. Strategija dominacije*, (Beograd: Radnička štampa, 1985), 15.

⁵ ДА МСП РС, ПА, 1969, Ф-164, бр. 41591, Политика САД у контексту троугла сила током 1969. године.

⁶ Henri Kisindžer, *Memoari I*, (Zagreb: Mladost 1981), 229–243. Више о томе видети код Robert Dallek, *Partners in Power Nixon and Kissinger*, (USA: Harper-Colins Publishers, 2007).

рактер односа са другом суперсилом и са два остала велика партнера – западним савезницима и Кином.⁷

Никсон је нову политику преговарања користио као стратегију која му је омогућавала да Америци поврати дипломатску иницијативу. Његова жеља била је да у односу на противнике нагласак стави на области у којима је сарадња са њима била могућа. Никсон је позивањем на сарадњу међу свим државама подвлачио америчку тежњу о неопходности преласка из фазе конфронтације са другом суперсилом у фазу преговарања. Управо та политика „повезивања“ (како је другачије називан детант, што значи и отопљавање, попуштање, смањивање међународних тензија) подразумевала је повезивање сарадње у једној области са напретком постигнутим у другој области. То је заправо било оно што је Никсонова администрација подразумевала под појмом „детант“.⁸

Међутим, нова кретања у међународним односима истицала су потребу и отворила могућност активизације несврстаних и других земаља, као и удруживање њихових напора у сврху јачег утицања на решавање битних проблема савременог света. И у социјалистичкој Југославији несврставање није више било само декларативан него је постало и суштински образац њеног понашања у међународним односима.⁹ За Југославију је несврстаност представљала политичку платформу за очување слободе и независности. Стога је политика несврставања изражавала југословенске битне националне интересе и настојања у борби за развијање равноправне међународне сарадње и очувања мира у свету.¹⁰

У време успона биполарног „кондоминијумског“ детанта америчка стратегија према несврстаном свету и покрету несврставања била је у функцији заштите америчких глобалних економских интереса, очувања темеља постојећег међународног

---

⁷ Dušan Nikoliš, *SAD. Strategija dominacije*, (Beograd: Radnička štampa, 1985), 18–19.

⁸ Henri Kisindžer, *Diplomatija II*, (Beograd: Verzal pres, 1999), 628–639.

⁹ Vladimir Petrović, *Titova lična diplomatija*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2010), 222.

¹⁰ ДА МСП РС, ПА, 1969, Ф-81, пов.бр.436509, *Консултативни састанак несврстаних земаља*.

економског поретка, карактера детанта, модела равнотеже силе, као и блоковске поделе Европе.¹¹

Војноекономска сарадња Југославије и САД

Амерички и југословенски политички естаблишмент изузетно је водио рачуна да у времену горућих хладноратовских криза у свему сачува меру и избегне нежељено заоштравање односа. Међутим, потпуна инкомпатибилност америчких и југословенских циљева у међународним односима током шездесетих година ипак је представљала трајно ограничавајући фактор билатералне сарадње. Југословенска политика мирољубиве коегзистенције била је у оштрој колизији са америчком политиком интервенционизма. Иако су југословенски званичници настојали да ублаже своју антиамеричку реторику, у томе нису успевали с обзиром на то да су и даље приликом својих званичних наступа оптуживали САД за главног кривца ескалације сукоба на Блиском истоку и Вијетнаму. Поред ограничавајућег дејства спољнополитичких циљева, велику препреку сарадњи између две земље представљала је и изражена идеолошка искључивост и узајамни политички анимозитети. Извор неспоразума и несугласица између две земље такође су представљала и готово идентична гледишта југословенског и совјетског политичког врха током решавања хладноратовских криза, која су резултовала наглим опадањем спољнополитичког угледа Југославије на Западу. Све наведене супротности свакако су утицале на колебање званичника из Вашингтона око питања сврсисходности пружања економске и политичке подршке Југославији која јој је у том периоду била неопходна. Међутим, радикалну промену у том погледу омогућила је совјетска интервенција у ЧССР 1968. године, коју је југословенски председник Тито најпре осудио, а затим и окарактерисао као акт насиља.¹²

---

¹¹ Velibor Gavranov, Momir Stojković, *Međunarodni odnosi i spoljna politika Jugoslavije*, (Beograd: Savremena administracija, 1972), 207.

¹² Радина Вучетић, *Кока кола и социјализам*. (Београд: Службени гласник, 2012), 67–78, Dragan Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2012), 248–249, 289.

Као и у свим претходним сукобима са Москвом, сукоб из 1968. године значио је да је побољшање односа са једном страном неминовно доводило до погоршања односа са другом великом силом. Страх од могућег понављања прашког сценарија у Југославији и пенетрације Совјета преко Балкана на просторе Западне Европе дефинитивно је Југославију приближио Сједињеним Државама. Истовремено „америчко руководство је на Југославију почело да гледа не само као на средство за остварење својих краткорочних и дугорочних циљева већ и као на партнера за продуктивне билатералне односе”.¹³ Југославији је обећана америчка економска и финансијска помоћ, без које није било могуће санирати тешку економску ситуацију у земљи која ју је озбиљно дестабилизovala споља и изнутра.¹⁴ Догађаји у ЧССР очито су усмерили југословенски политички естаблишмент на интензивирање сарадње са америчком страном у свим сегментима, а посебно у области економије, војне, научне и просветне сарадње.

Нова фаза у политичким односима две земље започела је посетом помоћника државног секретара Џозефа Сиска (Joseph Sisco)¹⁵ 5. августа 1969. Југославији.¹⁶ Потом је била настављена сусретом државног секретара за иностране послове Мирка Тепавца са америч-

---

¹³ Исто, 67–78. Dragan Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2012), 10, 286.

¹⁴ Dragan Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2012), 300.

¹⁵ Џозеф Сиско (1919–2004) започео је своју каријеру у Централној обавештајној агенцији. Потом је прешао у Стејт департмента 1951. године од када ради као службеник у Министарству иностраних послова, а 1965. године постаје помоћник државног секретара за међународне послове Дина Раска. Током 1969. године постављен је за помоћника државног секретара за Блиски исток. Владу је напустио 1976. године.

¹⁶ Сискова посета Југославији била је реализована у оквирима тзв. паралелног обавештавања земаља за које су САД биле посебно заинтересоване (Кисинџер је био упућен у Западну Европу, а Роџерс у Азију). До пријема помоћника америчког државног секретара дошло је због страха од најављене посете Југославији египатског председника Насера и совјетског министра иностраних послова Андреја Громика. Сискова посета представљала је прилику за југословенског председника да упуту председнику Никсону писмену поруку у којој ће изнети југословенске ставове и гледишта у вези са решавањем блискоисточне кризе.

ким државним секретаром Вилијемом Роџерсом (William Rogers)¹⁷ 27. септембра на редовном заседању Генералне скупштине Уједињених нација у Њујорку.¹⁸

Посебно велику важност имала је посета америчког секретара за трговину Мориса Станса (Maurice Stans)¹⁹ Југославији у периоду од 18. до 20. септембра 1969. године. Он је ту посету искористио да уручи југословенском председнику Титу поруку америчког председника Никсона којом је била предочена могућност јачања односа, унапређења трговине као и развоја тзв. виших облика индустријске сарадње између две земље. Такође се залагао за проширење сарадње не само у области трговинске размене већ и на подручју инвестиција и технологије. Америчка страна показала је интерес за што тешњом сарадњом са Југославијом у свим областима у којима је била могућа и обострано корисна. Сједињене Америчке Државе поздравиле су систем самоуправљања, мере југословенске привредне реформе и оријентацију на тржишну привреду. Амерички секретар је истовремено указао и на потребу сарадње између америчких и југословенских предузећа. Потврдио је постојање интереса америчких привредника за успостављање партнерских односа са југословенским предузећима, чему је поговорила све већа отвореност југословенске привреде према светском тржишту. Према виђењима југословенске стране заједничка улагања и коришћење америчке технологије требало је да представља сигуран и ефикасан допринос проширењу југословенског извоза у САД. Југословенски председник сматрао је да је привредна реформа захтевала од предузећа рентабилност, ефикасност и ослонац на сопствена средства. Све је упућивало на чињеницу да је америчка страна својом технологијом требало да допринесе снажнијем кретању неких савремених грана које

---

¹⁷ Вилем Роџерс (1913–2001) постављен је за америчког државног секретара 1969. године. Ту функцију обављао је до 1973. године када га је наследио саветник за националну безбедност Хенри Кисинџер. Један од циљева током мандата му је био успостављање коначног мира у арапско-израелском сукобу (Роџерсов план).

¹⁸ Ivo Visković, „Односи Југославије и САД”, *Jugoslovenski pregled*, br. 1, (1988), 33.

¹⁹ Морис Станс (1908–1998) био је амерички секретар за трговину од 1969. до 1972. После тога је био на челу Никсоновог комитета који се бавио реизбором америчког председника. Оптужен је за учешће у афери Вотергејт. Суђено му је 1973. године за кривоклетство и опструкцију правосудја. Међутим, 1974. године све оптужбе против њега су биле повучене.

су се већ успешно развијале попут петрохемије и електронске индустрије.²⁰

Међутим, поред економских тема, већи део састанка био је посвећен и актуелним политичким проблемима. Секретар Станс је том приликом изнео у први план жељу председника Никсона да остане забележен у историји као творац мира. Амерички председник се у складу с тим циљем залагао за окончање рата у Вијетнаму, политичко решење блискоисточне кризе, успостављање дијалога са СССР-ом, решавање питања од заједничког и општег интереса, као што је било оно о ограничењу употребе стратешког наоружања.²¹

После посете америчког секретара за спољну трговину Југославији економски односи две земље су се проширили, што је допринело стварању нове основе за интензивнију сарадњу. Обе стране су показале спремност и интерес за успостављањем партнерских односа привредних организација, пословно-финансијску сарадњу и заједничка улагања у производњу. Стансова посета имала је за последицу нагли пораст броја америчких фирми у Југославији које су се бавиле закључивањем послова везаних за увоз југословенске робе. Током 1969. године југословенска робна размена постала је прилично уравнотежена (извоз 93,5 милиона, а увоз 92,5 милиона долара). У оквиру производно-финансијске сарадње интересовање су показале крупне америчке фирме као што су Machinery Corporation (опрема за прехранбену индустрију), National Distillers (синтетичка гума), Kaiser Industries (алуминијум), Ford motor (пословна возила). Тадашњи југословенски дугови према САД износили су 450,4 милиона долара, од чега је на доларске кредите за увоз хране отпадало око 240 милиона долара, а на зајмове и кредите за опрему око 163 милиона долара. Истовремено све већу кооперативност према Југославији показују кључне међународне финансијске корпорације у којима пресудан утицај имају САД. Експорт-банка као владина агенција постаје кључна америчка институција за финансирање извоза. Помагала је извоз из САД путем одобравања кредита за куповину

---

²⁰ ДА МСП РС, ПА, 1969, Ф-3, 242, Забелешка о разговору председника Тита са америчким секретаром за трговину Морисом Стансом, 19. 12. 1969, Ђоко Tripković, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, (Београд: Institut za savremenu istoriju, 2013) 254.

²¹ АЈ, КРР, I-3-a/107-185, SAD.

америчких производа и истовремено је давала гаранције по извозним кредитима. Југословенским предузећима указала се прилика да почну са набавкама разне опреме (из Америке) на кредит уз гаранцију Ехит банке (Хемијска индустрија Панчево 24,7 милиона долара, југословенске железнице кредит 9,6 милиона долара). Југословенска инвестициона банка је као представник домаћих банака предлагала Ехит банци могућност за кредитирање више објеката (модернизација индустрије) у укупној вредности од 55 милиона долара. То су били пројекти: Хеминд Панчево, ОХИС Скопље, ПИК Београд, Фабрика каучука Зрењанин, „Руди Чајавец” Бања Лука. Узимање кредита код Ехит банке подразумевало се и при набавци транспортне опреме, авиона, дизел-локомотива, опреме за ПТТ, опреме за модернизацију пољопривредне производње, набавке опреме за петрохемијску индустрију.²²

У овом периоду економска сарадња са САД свакако је представљала важну област билатералних односа. После укидања продаје пољопривредних вишкова на дугорочни кредит из те сарадње су били укинати сви видови посебних повластица. Међутим, повољна политичка атмосфера, друштвено и привредно отварање Југославије, учесталост званичних и незваничних контаката, пораст југословенског извоза у САД и јасне развојне линије југословенског самоуправног друштва и привреде која је уважавала захтеве и законитости тржишта и пословала по нормалним економским резонима отворили су америчким привредницима могућности и перспективе пословних односа са југословенском привредом. Привредни односи између САД и СФРЈ ступили су на далеко ширу основу него ранијих година и ушли су у једну нову, развијенију фазу у којој су југословенска предузећа и амерички партнери тражили сарадњу засновану на дугорочној основи уз примену новије технологије и отварање нових тржишта. У низу примера пословне и финансијске сарадње биле су уочене могућности испорука југословенских бродова преко САД за рачун других земаља, изградња туристичких објеката на бази заједничког улагања, испоруке папира, разних алата, машина, опреме за цементару итд.²³

---

²² АЈ, 130-640-114, Економски односи са САД.

²³ АЈ, КРР, I-3-a/SAD, Економски односи са САД.

Даљи напредак у развоју привредних односа две земље био је омогућен захваљујући учешћу тридесет пет америчких фирми на пољопривредном сајму у Новом Саду, затим организовањем привредне изложбе у Лос Анђелесу и предлозима о оснивању Југословенско-америчке трговинске коморе. Завод „Црвена застава” из Крагујевца закључио је 4. априла 1969. године Уговор са америчком фирмом „International armament Corp” о продаји (за период од 1969. до 1974. године) 225.000 спортских пушака у вредности од око седам милиона долара. Фабрика „Иво Лола Рибар” развила је сарадњу са америчком фирмом „Клиринг” са којом је разматрала сарадњу на бази набавке одређених машина за америчко тржиште. Предузећа „Ђура Ђаковић” и „Ингра” била су у контакту са америчким фирмама у вези са пројектом око заједничке изградње фабрике цемента у Мексику. Југословенска инвестициона банка и хотел „Метропол” разматрали су могућност отварања ресторана у Њујорку.²⁴

Упоредо са економским сегментом текао је и развој билатералне сарадње у области науке, просвете и културе. Кретао се узлазном линијом и остваривао посредством разноврсних програма размене југословенских и америчких просветних, културних, научних институција и радника. У складу са потребама реформе и развоја Југославије максимално су коришћени, примењивани резултати и постигнућа америчке науке, као и технолошка достигнућа. Одржавањем и развијањем научних, просветних и културних односа са либералном интелектуалном елитом позитивно настројеном према Сједињеним Државама, Југославија је настојала да ојача и сачува вредну политичку позицију у јавном и политичком животу САД.²⁵

У оквиру сарадње две земље настављен је раније започет програм америчке владе тзв. Leaders Exchange, који је за циљ имао да о трошку америчке владе упознаје руководеће личности страних земаља са америчким новим достигнућима у разним областима. Круг лица која су користила овај програм био је ограничен првенствено на лидере функционере којима је упознавање иностраних искустава служило за обављање функција (функционери Савезне скупштине, чланови Савезног извршног већа, функционери друштвено-по-

²⁴ ДА МСП РС, ПА, 1969, Ф-8, 64, Развита економских односа са САД.

²⁵ Исто. Више о томе видети код Радина Вучетић, *Кока кола и социјализам*, (Београд: Службени гласник, 2012).

литичких организација). За време боравка у Сједињеним Државама корисници програма били су у обавези да сарађују са југословенским дипломатским и конзуларним представништвима у Америци.²⁶

Поред економског, увелико се радило и на оживљавању запостављеног сегмента војне сарадње између две државе. Од потписивања споразума и пријема америчке војне помоћи упућене Југославији 1951. прошло је осамнаест година.²⁷ Укупна вредност програма по којима је била дистрибуирана војна помоћ у раздобљу од 1951. до 1958. године је према југословенским проценама износила 890,7 милиона долара, од чега је било реализовано 746,5 милиона долара. Од тога је за јединице КоВ било планирано 58,5%, за ваздухопловне снаге 37%, док је за морнарицу било намењено свега 4,5%.²⁸

Међутим, ова бесплатна помоћ била је укинута Споразумом између југословенске и америчке владе 25. августа 1959. године.²⁹

Подаци говоре да је Југословенска народна армија (ЈНА) упркос дистрибуираној помоћи ипак била недовољно наоружана и лоше технички опремљена. Такво стање је нарочито било присутно у авијацији и противавионској одбрани. Неки од разлога који су довели до таквог стања у ЈНА били су непостојање перспективног плана потреба југословенских оружаних снага, затим економски разлози, потом претежно набавке из увоза (иностранства) и неверица у сопствене способности и развој домаће војне индустрије. Због тога је југословенска страна била принуђена да се након обуставе америчке војне помоћи почетком шездесетих година окрене куповини оружја из СССР-а и земаља Варшавског уговора. Совјети су Југославију видели као пожељног економског и војног партнера због њеног географског положаја. Међутим, тај изузетан геостратешки положај Југославије истовремено је представљао и претњу по њен

---

²⁶ AJ, 130-640-2244, Program Leaders exchange.

²⁷ Ivan Laković, *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951–1958*, (Podgorica: Istorijski institut Crne Gore, 2006), 288.

²⁸ I. Laković, *n. d.*, 179

²⁹ Више о војној помоћи видети код Ivan Laković, *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951–1958*, (Podgorica: Istorijski institut Crne Gore 2006), i Marjan Savišek, *Uloga vojne pomoći u spoljnoj politici SAD*, (Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 1963).

мир и стабилност с обзиром на то да је њен простор раздвајао планове суперсила на ширем подручју Средоземља.³⁰

Укупна вредност купљеног наоружања и опреме из СССР-а у периоду од 1961. до 1970. године износила је близу 530 милиона долара.³¹ Међутим, за Југославију је то било само реалистично и економично решење на кратке стазе које је имало далекосежне последице на развој војне индустрије и домаћу производњу тако што се рефлектовало на отказивање бројних истраживачких и развојних пројеката.³²

Иако су војна опрема и наоружање у овом периоду махом пристизали са Истока, неоспорно је споменути да су се у овом сегменту у много чему осећали и утицаји Запада. Крајем шездесетих година, сходно променама у међународним односима, америчка страна показује видан интерес за повећањем сарадње са југословенском владом у области продаје савременије војне опреме до степена докле јој је то дозвољавала национална безбедност. Таква иницијатива нове америчке политике према Југославији сматрана је важним кораком ка побољшању односа између влада двеју земаља и њихових војних заједница. На тај чин америчка страна се одлучила вођена страхом да совјетска страна, користећи просторе Југославије, не настави са даљим продором преко Балкана ка Западу после интервенције земаља Варшавског уговора у ЧССР 1968, чиме би утицала на измену „постојећег паралелограма моћи у Европи”. Могућа окупација Југославије и излазак СССР-а на Јадранско море могли су да доведу до поремећаја баланса снага на Медитерану и угрожавања ју-

---

³⁰ Đoko Tripković, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2013) 172.

³¹ Ненад Ж. Петровић, „Војна сарадња СФРЈ са СССР-ом 1965–1970”, *Војноисторијски гласник*, бр. 2, (2016), 187. Током шездесетих година у Југославију су из СССР-а били увожени авиони, хеликоптери, тенкови, радары, подморнице и торпедни чамци за потребе ЈНА. Почетком 1961. године почео је увоз комплетних авиона, техничке помоћи и лиценце за МиГ-21. Југословенска страна се залагала и за куповину око 150 ловачко-пресретачких авиона МиГ-21Ф-13 заједно са лиценцом за њихову производњу. Била је предвиђена и динамика испоруке тих авиона која је почела 1962. године са пет МиГ-21Ф13. До краја 1965. године била је предвиђена набавка укупно 40 таквих авиона. Истовремено је било наручено и 100 тенкова Т-54А.

³² Видети: Amadeo Watkins, *Development of the Yugoslav Military Industry 1918-1991*, PhD thesis, (London: Department of War Studies King's College, 1999), 193-194.

жног и југоисточног крила НАТО-а. Зато стабилност Југославије и њена армија постају брига западног блока држава, које постају све-сне великог стратешког добитка који могу остварити одвајањем Југославије од источног блока.³³ Према мишљењу америчког генерала Ерла Гилмора Вилера³⁴, шефа заједничких штабова свих родова америчке војске, совјетска инвазија на ЧССР представљала је разлог останка америчких снага у Европи. Стога је у интересу америчког естаблишмента било да војно, економски и политички задрже Југославију у својој интересној сфери. Остваривањем тог циља америчка страна створила би могућност да заштити Југославију од совјетског продора и утицаја и омогући јој да сачува независност.³⁵

Америчка подршка Југославији била је усклађена са прокламованим начелима нове америчке политике детанта, чији је један од циљева био разбијање представе о комунистичким земљама као монолитном непријатељу, јењавање агресивног антикомунизма у САД и развијање односа са појединим земљама без обзира на присутне разлике у њиховим друштвено-политичким структурама и приступима у решавању међународних проблема.³⁶

Последице совјетске агресије на ЧССР по југословенске оружане снаге биле су вишеструке. Првенствено су указивале на потребу модернизације ЈНА и процес преобликовања дотадашње југословенске спољнополитичке доктрине, стратегије и система општена-родне одбране у целини³⁷ У том смислу Југославија отпочиње са ра-

---

³³ Dragan Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2012), 265–266.

³⁴ Ерл Гилмор Вилер (Earl Gilmore Wheeler 1908–1975) био је амерички генерал и начелник Генералштаба од 1962. до 1964. године. За шефа Здружених штабова свих родова америчке војске био је постављен од 1964. до 1970. године.

³⁵ Татјана Милошевић, „Обнова војне сарадње САД и СФРЈ 1970–1974“, *Војноисторијски гласник*, бр. 2 (2017), 224–225, 280–281, Dragan Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2012), 10, 266.

³⁶ ДА МСП РС, ПА, 1969, Ф–158, 422732, Шифровани Телеграм из Вашингтона 17. 4. 1969.

³⁷ *Дрвар-2* (Drvar-2) подразумевао је, као план реорганизације, промене у организацији, формацији и дислокацији јединица. Према њему, употреба оклопних јединица требало је да буде прилагођена условима напада атомским наоружањем. *Дрвар-2* је у ствари имао за циљ знатно побољшање структуре родова и служби унутар оклопних јединица. Његова главна карактеристика била је

дом на изградњи имиџа војне моћи и одлучности да је употреби, што чини важну компоненту њене одбрамбене стратегије. У Београду се још од 1967. године разматрао план развоја значајних формација територијалне одбране и све више се инсистирало на герилском типу рата. Првобитно југословенско планирање се заснивало на чињеници да је одбрана требало да буде усмерена против могућег напада са Запада. Међутим, после совјетске инвазије на ЧССР 1968. године таква оријентација се изменила и утицала на промену перцепције будућег непријатеља. Искуство кризе створило је нови план који је укључивао могућност напада са Истока. Уследиле су припреме око израде Нацрта новог Закона о народној одбрани, који је већ 11. фебруара 1969. године ступио на снагу.³⁸

„Систем општенородне одбране се заснивао на организованом укључивању свих цивила окупљених у оквиру месних заједница, општина и република у територијалне оружане јединице, контролисане од локалних политичких функционера у тим заједницама.”³⁹ У ствари територијална одбрана постаје најшири облик организовања грађана за општенородни оружани отпор. Општенородна се од

враћање батаљона као степена командовања и нивоа организовања. Реализацијом плана *Дрвар-2* 1964/1965. реорганизације у ЈНА нису биле окончане. Реорганизовање у оквиру ЈНА и њеним оклопним јединицама било је настављено током 1966. године у оквиру новог плана *Снага*. План нове реорганизације и распоред оклопних јединица ЈНА пројектован је да буде ослоњен на преоруђавање совјетском техником. План је требало спровести до 1970. године. Паралелно са реорганизацијом оклопних јединица текла је и успешна реорганизација ваздухопловства. Из састава команде РВ и ПВО била је издвојена Управа ПВО у самосталну формацију. Такође су уследиле и формацијске промене у нижим јединицама. Основна промена било је укидање пет ваздухопловних команди и повратак на организацију у оквиру два ваздухопловна корпуса. Међутим, агресијом на Чехословачку, који су извршиле армије Варшавског уговора предвођене СССР-ом, јединице ЈНА а посебно РВ и ПВО биле су преведене у виши степен борбене готовости. Криза у ЧССР је у ствари донела нови талас редефиниције употребе јединица РВ и ПВО, поготово у домену нових ратних планова и елабората борбене готовости.

³⁸ Татјана Милошевић „Између Истока и Запада: Снабдевање ЈНА наоружањем и војном опремом 1965–1969”, *Војноисторијски гласник*, бр. 2 (2019), 226–227. Александар Радић, „Вежба Авала. Југословенска одбрана од Варшавског пакта 1968. године”, *Историја 20. века*, бр. 2 (2006), 104.

³⁹ Dragan Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–9171*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2012), 262.

1968. године одбрана изграђује не само као одбрамбено-заштитни и јединствени систем за одбрану земље и вођење рата већ и као снажно средство за одвраћање од агресије. Тако конципирана и организована Територијална одбрана постаје основ за даљи развој оружаних снага које су биле конституисане као две основне, по циљу јединствене, стратегијске компоненте оружаних снага ЈНА (Југословенска народна армија) и ТО (Територијална одбрана).⁴⁰ Истовремено се југословенски председник у једном од разговора са америчким државним подсекретаром Николасом Каценбахом⁴¹ држао става да ће поменути концепт општенородне одбране бити основа одбрамбене спремности Југославије и да захваљујући њему неће више бити потребе за истовременом мобилизацијом становништва. Према проценама југословенског председника, у Југославији се налазило под оружјем близу два милиона људи, од чега су 1.200.000 чинили припадници регуларне војске.⁴²

Иако је примена новог закона наилазила на бројне проблеме, Београд је ипак био одлучан у намери да га спроведе. У складу са новим Законом о народној одбрани дошло је до измена граница армијских области. Уследило је њихово веће поклапање са републич-

---

⁴⁰ Татјана Милошевић, „Обнова војне сарадње САД и СФРЈ 1970–1974”, *Војноисторијски гласник*, бр. 2 (2017), 257–282, Миле Бјелајац, „ЈНА на искушењима 60-их година прошлог века” У: *1968. Четрдесет година после*, Уредник: Радмила Радић, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2008), 379–414.

⁴¹ Николас Каценбах (1922–2012) био је од 1950. до 1952. године правни саветник у канцеларији генералног саветника у Секретаријату ваздухопловства. Потом бива постављен у Министарству правде за помоћника државног тужиоца током 1961–1962. године. У периоду од 1962. до 1965 постаје заменик државног тужиоца. Председник Џонсон именује га за државног тужиоца Сједињених Држава 1965. године. После тога постаје државни подсекретар од 1966. до 1969. године.

⁴² Dragan Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2012), 262–263. ДА МСП РС, стр. пов., ф-5, 144. Забелешка о разговору Председника Републике са државним подсекретаром САД Николасом Каценбахом, 18. октобра 1968. у Београду. Више о том видети: Татјана Милошевић, „Обнова војне сарадње САД и СФРЈ 1970–1974”, *Војноисторијски гласник*, бр. 2 (2017), 257–282, Миле Бјелајац, „ЈНА на искушењима 60-их година прошлог века” У: *1968. Четрдесет година после*, Уредник: Радмила Радић, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2008), 379–414, Драган Богетић, „Југословенско-совјетски односи у светлу војне интервенције у Чехословачкој 1968. године” У: *1968. Четрдесет година после*, 129–161.

ким границама. Армија је добила своју аутономну партијску организацију и отпочела је са појављивањем као самостални део у оквиру ЦК СКЈ.⁴³

У југословенским оружаним снагама су у том периоду у употреби била бројна америчка средства, опрема и техника која је већ била застарела или у таквом стању да је за њену даљу употребу и одржавање било неопходно улагати знатна материјална средства. То се посебно односило на разне врсте и калибре муниције која је била добијена по основи војне помоћи. Вредност те муниције износила је преко 100 милиона долара, али је био неопходан њен ремонт (замена каписли, упаљача, експлозива). Проблем је представљала чињеница што се после ремонта таква муниција више није сматрала оригиналном и произведеном по америчкој лиценци с обзиром на то да су на њој била вршена разна усавршавања и модификације. Трошкови ремонта износили су 30–50% вредности нове муниције. Зато је југословенска влада крајем шездесетих и почетком седамдесетих година покушала да од америчке владе издејствује одобрење којим би јој било омогућено отуђење и продаје тих средстава.⁴⁴

Слична ситуација била је и у Југословенском ратном ваздухопловству (ЈРВ), где се у употреби налазило чак 27 различитих типова авиона. Између осталих, од краја педесетих година југословенска борбена авијација је у наоружању користила млазне авионе америчке производње (F-86E, F-86G и F-86D). Међутим, због великог броја различитих типова, одржавање авиона стварало је приличне тешкоће. Пошто их је већина била израђена у иностранству, тешко се долазило до резервних делова. Посебно је тежак случај био код оних типова авиона чија је производња престала, а каквих је у југословенском ратном ваздухопловству било највише. Ситуацију је додатно компликована и чињеница да је у једном периоду (1963. го-

---

⁴³ Миле Бјелајац, *Војска и дипломатија. Србија и Југославија 1901–1999*, (Београд: Медија центар Одбрана, 2010), 279–280.

⁴⁴ ДА МСП РС, ПА, 1969, Ф-171, 71, Продаја средстава по Споразуму о војној помоћи из САД.

дине) америчка страна обуставила продају ратне ваздухопловне технике Југословенском ратном ваздухопловству (ЈРВ).⁴⁵

Упркос свим размирицама које су постојале између руководства Југославије и СССР-а након Прашког пролећа, војноекономска сарадња између две земље није била прекинута. Стога је у овом истом периоду Југославија наставила са раније започетом сарадњом са Совјетима, која се реализовала посредством набавки авиона на основу постојећих Уговора о међуармијској сарадњи и програма модернизације РВ и ПВО од 1966. године. Добијено наоружање стишло је у Југославију по далеко повољнијим кредитима и знатно нижим ценама у односу на Запад. Углавном се радило на увозу врхунске авијацијске технике (надзвучни авиони, средњи транспортни авиони и хеликоптери), ракетне технике и радарско-рачунарске технике. Захваљујући тој сарадњи током 1966. и 1967. године у Југославију су стигле велике количине совјетских авиона – 18 MIG 21PFM и 14 MIG-21U.⁴⁶

Међутим, југословенска страна ипак није одустајала ни од увоза већег броја половних америчких авиона посебно типа F-86D (извиђач) због поседовања опреме за дејства ноћу. Преобука на употребу тог типа авиона трајала је током читаве 1968. године. Истовремено се радило и на унапређењу југословенске извиђачке авијације увозом америчких дозвучних авиона (RF-84G). Међутим, како би се достигла пројектована бројка у ЈРВ која је подразумевала постојање око 400 борбених авиона, поред увоза почиње да се развија и домаћа војна индустрија. Долази до појаве првих генерација домаћих млазних школско-борбених и борбених авиона N-60 *галеб* и борбеног J-21 *јастреб*, који бивају намењени за јуришна и извиђачка дејства.⁴⁷

---

⁴⁵ *Razvoj oružanih snaga SFRJ*, knjiga 4 (RV и PVO), (Београд: Војноиздавачки и новински центар, 1989), 434.

⁴⁶ Ненад Ж. Петровић, „Набавка авиона из Совјетског Савеза за потребе југословенског ратног ваздухопловства 1961–1964. године”, У: *Сто година српског војног ваздухопловства*, (уредник: Драгана Марковић), (Београд: Медија центар „Одбрана”, 2014), 279–292.

⁴⁷ Bojan Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo i protivvazdušna odbrana*, (Београд: Institut za savremenu istoriju, 2017), 247.

У овом периоду југословенске оружане снаге такође не располажу ни довољним бројем тенкова. Углавном су се у употреби налазили тенкови (чак 65% расположивих) из Другог светског рата или они набављени кроз америчку војну помоћ током педесетих година (М4А3, тј. најсавршенији модел америчког тенка *шерман* – Sherman, и још два модела М48 и М47 патон – Patton). Од тога је због недостатка резервних делова чак 597 америчких тенкова *шерман* било прилично дотрајало и мале употребљивости. Међутим, у југословенским оружаним снагама и даље је постојао интерес за тим застарелим америчким возилима. Углавном их је користила Територијална одбрана. Упркос свим ограничењима *шерман* тенкови (369) ипак су током 1969. године још увек били у употреби у неким јединицама ЈНА.⁴⁸

Паралелно са америчким тенковима велику употребу у југословенским оружаним снагама имали су и совјетски тенкови који су стигли у Југославију по Уговору о набавкама за период од 1965. до 1975. године (око 1.500 тенкова из СССР-а и то 140 тенкова Т-54, 600 тенкова Т-34, 769 тенкова Т-55 у више верзија) с циљем модернизовања Југословенске народне армије новим моделима тенкова.⁴⁹ У овом периоду ЈНА је била једина армија у региону која је поседовала тенкове источног и западног порекла. У њеном саставу налазило се чак шест различитих типова тенкова.⁵⁰

Од америчких средстава противоклопне одбране у наоружању југословенске војске биле су у употреби америчке мине ВО-75mm (749 комада).⁵¹

Као и у целокупном наоружању југословенске армије, тако је и у Противваздушној одбрани (ПВО) основни проблем представљала застарелост средстава пошто је већина била трофејног порекла (око 50%). Зато су за потребе ПВО из увоза била набављана значај-

---

⁴⁸ *Razvoj oružanih snaga SFRJ*, knjiga 3-1 (Kopnena vojska JNA), (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1989), 125–126. *Razvoj oružanih snaga SFRJ, knjiga 17* (Opremanje naoružanjem), (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1989), 262.

⁴⁹ *Razvoj oružanih snaga SFRJ*, knjiga 3-2 (Kopnena vojska JNA), (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1989), 233.

⁵⁰ Bojan Dimitrijević, *Modernizacija i intervencija. Jugoslovenske oklopne jedinice 1945–2006*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2010), 147.

⁵¹ *Razvoj oružanih snaga SFRJ, knjiga 17* (Opremanje naoružanjem), (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1989), 231.

на средства како са Истока тако и са Запада, између осталих и противавионски ракетни систем. С обзиром на то да се до тада у употреби налазио амерички TPS-10D малог домета (само 18 км) долази до његове замене новим америчким радаром за мерење висине до 35 километара. Захваљујући све већим набавкама савременије радарско-рачунарске технике са Запада и успешној реализацији планова набавки ракетних дивизиона, осматрачких и висинских радара уследио је знатан пораст могућности праћења циљева на малим и великим висинама, а самим тим и пораст могућности ПВО.⁵²

Међутим, проблем лоше техничке опремљености, застарелим и дотрајалим средствима, био је присутан и код средстава везе и електронике. Стога је и овде била извршена набавка и попуна савременијим средствима везе из увоза, првенствено са Запада (RRU-800, радио-пријемник VF и VVF, телеграфски вишеканални уређај, радио-телепринтерски пријемник итд.), који је тада износио од 1,9% до 86%.⁵³

Међутим, војна сарадња између две државе манифестовала се, поред набавке наоружања, војне опреме и технике за потребе ЈНА, и кроз друге видове. Већ почетком јануара 1969. године југословенска влада била је обавештена о намери припадника Националног ратног колеџа (National War College) из Вашингтона да посети Југославију. Група је била сачињена од 31 слушаоца и шест професора, а боравак у Београду био је предвиђен за период од 23. до 25. априла 1969. године. Америчка страна показала је интерес за упознавањем привредног и друштвеног развоја Југославије и њене спољне политике. Пошто су то били припадници високе политичке школе у Вашингтону, све је упућивало на чињеницу да су се међу њима налазили и функционери Стејт департмента.⁵⁴

У духу даље сарадње америчка амбасада наставила је са упућивањем многобројних захтева Државном секретаријату иностраних послова Југославије којима је тражено одобрење за разне незванич-

---

⁵² *Razvoj oružanih snaga SFRJ, knjiga 17* (Опреманје наоружањем), (Београд: Војноиздавачки и новински центар, 1989), 245-247.

⁵³ *Razvoj oružanih snaga SFRJ, knjiga 17* (Опреманје наоружањем), (Београд: Војноиздавачки и новински центар, 1989), 347.

⁵⁴ ДА МСП РС, ПА, 1969, Ф- 162, 4921, Забелешка о разговору Р. Брзића са Б. Мортонем другим секретаром амбасаде САД 10. 01. 1969.

не посете Југославији. Један од њих односио се на посету крстарице „Литл рок“ (*Little Rock* – из састава Шесте флоте) Дубровнику у периоду од 20. до 24. маја 1969. године. Истовремено је и представник америчке амбасаде у Београду информисао југословенску страну о жељи команданта Шесте флоте да посети Београд. Крстарицу *Литл рок* сачињавала је посада од 120 официра и 1.200 морнара, којом је командовао вицеадмирал Дејвид Ричардсон (David Richardson)⁵⁵. Међутим, југословенска влада није могла изаћи у сусрет америчким захтевима због ситуације у земљи.⁵⁶

То је био само разлог више да се америчка амбасада 18. јуна 1969. поново обрати југословенској влади са захтевом да одобри посету Дубровнику америчком разарачу „USS. Domato”.⁵⁷ Његов боравак у југословенским територијалним водама био је планиран од 31. јула до 4. августа. На њему се налазило око 20 официра и 260 морнара, али без авиона.⁵⁸ Полазећи од закључка Комисије Савезног извршног већа (СИВ) за односе са иностранством, дошло се до закључка да број посета једне стране државе није могао да буде већи од три на годишњем нивоу. Сходно наведеном, југословенска страна констатовала је да САД већ дуже времена нису злоупотребљавале југословенско гостопримство, нити остајале дуже од законски прописаних термина боравка. Пошто југословенска страна није имала никакве ваљане разлоге за одлагање, посета је одобрена у трајању од четири дана.⁵⁹

---

⁵⁵ Дејвид Ричардсон (1914–2005) био је вицеадмирал морнарице Сједињених Држава. Дипломирао је на Морнаричкој академији САД 1936. године. Био је у служби од 1936. до 1970. године. Такође је био постављен за главнокомандујућег Шесте америчке флоте у Средоземљу у периоду од 1968. до 1970. године.

⁵⁶ ДА МСП РС, ПА, 1969, Ф-162, 410553, Информација у вези посете америчког ратног брода.

⁵⁷ United States Ship-USS

⁵⁸ ДА МСП РС, ПА, 1969, Ф-162, 422192, Забелешка о разговору Ц. Јоба са Р. Мудом саветником америчке амбасаде 18.06.1969.

⁵⁹ ДА МСП РС, ПА, 1969, Ф-162, 410 553, Информација у вези са предстојећом посетом америчког ратног брода Југославији. Татјана Милошевић, „Између Истока и Запада: Снабдевање ЈНА наоружањем и војном опремом 1965–1969”, *Војноисторијски гласник*, бр. 2 (2019), 228–229.

Међутим, поред примера успешне војне сарадње, често је долазило и до конфликтних тзв. инцидентних ситуација за које су углавном били одговорни амерички официри. Највише инцидента забележено је у близини југословенских војних аеродрома, где су амерички официри имали задатак да прикупљају обавештајне податке за потребе америчке владе. Једном приликом Управа безбедности СФРЈ саопштила је да су органи Секретаријата унутрашњих послова (СУП) и војна полиција 29. јула зауставили аутомобил у коме су се налазили пуковник Марвин Бородкин и његов помоћник Џејсон Карлајл због недозвољеног кретања у непосредној близини аеродрома Тузла у забрањеној зони. Пуковник Бородкин је иначе био врло активан у опсервацији војних објеката, често правио прекршаје и кретао се у забрањеним зонама. Од 24. августа 1968. учествовао је у обавештајној делатности као амерички ваздухопловни изасланик и војни изасланик Министарства одбране САД у Југославији. Према подацима југословенске Управе безбедности, само је током септембра извршио пет опсервација објеката ЈНА, при чему је начинио неколико озбиљних прекршаја. Овакви поступци појединих америчких официра су се свакако негативно рефлектовали на југословенско-америчке односе.⁶⁰

С циљем превазилажења југословенско-америчких неспоразума била је донета одлука о повлачењу америчког пуковника Бородкина из Југославије. Ради очувања даље добре међудржавне сарадње било је прецизирано на којим местима и путевима није било дозвољено кретање америчким војницима, грађанима и туристима. Због могућих нових инцидента у перспективи се чак размишљало о евентуалном бројчаном смањењу америчких војних представника у Југославији.⁶¹

---

⁶⁰ ДА МСП РС, ПА, 1969, Ф-162, 428336, *Информација у вези са инцидентом код Тузле 29. 7. 1969.* Татјана Милошевић „Између Истока и Запада: Снабдевање ЈНА наоружањем и војном опремом 1965–1969”, *Војноисторијски гласник*, бр. 2 (2019), 230.

⁶¹ АЈ, КРР, I-5- b/SAD

ЗАКЉУЧАК

После совјетске интервенције у ЧССР-у 1968. године у Југославији је постојао реалан страх од совјетских претњи у виду могућих експанзија на њене просторе. Да би се успешно супротставила потенцијалним совјетским претњама, Југославији је била неопходна унутарполитичка и економска стабилност. Истовремено јој била потребна и америчка подршка. Доласком новог америчког председника и његове администрације на власт 1969. године започиње нови правац америчке спољне политике (детант), чији је циљ био очување мира и унапређење међународне сарадње у свету. Један од постулата нове политике детанта био је свакако и разбијање представе о комунистичким земљама као монолитном непријатељу. Сходно томе Југославија је после Прашког пролећа 1968. у очима Американаца израсла у најпрогресивнију независну земљу у социјалистичком свету. У склопу нове америчке политике крећу први сигнали подршке Југославији у напорима да очува националну независност и безбедност. Међутим, важан услов за пружање подршке југословенским властима подразумевао је кориговање дотадашњег југословенског спољнополитичког курса и југословенског програма одбране. С друге стране југословенски естаблишмент је посебно инсистирао на чињеници да америчка страна, уколико заиста жели да подржи очување југословенске независности, то треба да реализује јачањем билатералне сарадње (спровођење привредне реформе у Југославији, проширење обима трговинске размене са Југославијом, обнову војне сарадње две земље компензацијом ванредних југословенских војних трошкова за одбрану земље од евентуалног напада просовјетских сателита.).

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Архив Југославије (АЈ), фонд: Кабинет председника Републике (КПР) 837.

Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДАМСП), Политичка архива (ПА), Југославија 1969–1974.

Литература

Бјелајац, Миле. *Дипломатија и војска. Србија и Југославија 1901–1999*. Београд: Медија центар „Одбрана“, 2010.

Bogetić, Dragan. *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971*. Београд: Institut za savremenu istoriju, 2012.

Bogetić, Dragan. *Jugoslovensko-američki odnosi u vreme bipolarnog detanta 1972–1975*. Београд: Institut za savremenu istoriju, 2015.

Gavranov Velibor, Momir Stojković. *Međunarodni odnosi i spoljna politika Jugoslavije*. Београд: Savremena administracija, 1972.

Dallek, Robert. *Partners in Power Nixon and Kissinger*. USA: Harper-Colins Publishers, 2007.

Dimitrijević, Bojan. *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo 1942–1992*. Београд: Institut za savremenu istoriju, 2006.

Dimitrijević, Bojan. *Modernizacija i intervencija. Jugoslovenske oklopne jedinice 1945–2006*. Београд: Institut za savremenu istoriju, 2010.

Dimitrijević, Bojan. *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo i protivvazдушna odbrana*. Београд: Institut za savremenu istoriju, 2017.

Kisindzer, Henri. *Memoari I*. Zagreb: Mladost, 1981.

Kisindzer, Henri. *Diplomatija II*. Београд: Verzal pres, 1999.

Laković, Ivan. *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951–1958*. Podgorica: Istorijski institut Crne Gore, 2006.

Mates, Leo. *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*. Београд: Nolit, 1976.

Nikoliš, Dušan. *SAD Strategija dominacije*. Београд: Radnička štampa, 1985.

Petković, Ranko. *Jedan vek odnosa Jugoslavije sa SAD*. Београд: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.

Petrović, Vladimir. *Titova lična diplomatija*. Београд: Institut za savremenu istoriju, 2010.

Razvoj oružanih snaga SFRJ, knjiga 3-1 (Kopnena vojska JNA). Београд: Vojnoizdavački i novinski centar, 1989.

Razvoj oružanih snaga SFRJ, knjiga 3-2 (Kopnena vojska JNA). Београд: Vojnoizdavački i novinski centar, 1989.

Razvoj oružanih snaga SFRJ, knjiga 4 (RV и PVO). Београд: Vojnoizdavački i novinski centar, 1989.

Razvoj oružanih snaga SFRJ, knjiga 17 (Opremanje naoružanjem). Београд: Vojnoizdavački i novinski centar, 1989.

Savišek, Marjan. *Uloga vojne pomoći u spoljnoj politici SAD*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 1963.

Stojanović, Dubravka. *Rađanje globalnog sveta 1880–2015. Vanevropski svet u savremenom dobu*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 2015.

Šulcinger, Robert. *Američka diplomatija od 1900. godine*. Beograd: Udruženje za studije SAD u Srbiji, 2011.

Tripković, Đoko. *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2013.

Вучетић, Радина. *Кока кола и социјализам*. Београд: Службени гласник, 2012.

Чланци

Бјелајац, Миле. „ЈНА на искушењима 60-их година прошлог века” У: *1968. Четрдесет година после*, Уредник: Радмила Радић, 379–414, Београд: Институт за новију историју Србије, 2008.

Богетић, Драган. „Југословенско-совјетски односи у светлу војне интервенције у Чехословачкој 1968. године” У: *1968. Четрдесет година после*, Уредник: Радмила Радић, 129–161, Београд: Институт за новију историју Србије, 2008.

Група аутора, „Globalna strategija SAD u interpretaciji sovjetskih vojnih pisaca”, *Savremeni strategijski problemi br. 3* (1979), 120–135.

Милошевић, Татјана. „Између Истока и Запада: Снабдевање ЈНА наоружањем и војном опремом 1965–1969.”, *Војноисторијски гласник*, бр. 2 (2019), 206–234.

Милошевић, Татјана. „Обнова војне сарадње САД и СФРЈ 1970–1974”, *Војноисторијски гласник*, бр. 2 (2017), 257–282.

Петровић Ж., Ненад. „Набавка авиона из Совјетског Савеза за потребе југословенског ратног ваздухопловства 1961–1964. године”, У: *Сто година српског војног ваздухопловства*, Уредник: Драгана Марковић, 279–292, Београд: Медија центар „Одбрана”, 2014.

Петровић, Ж. Ненад. „Војна сарадња СФРЈ са СССР-ом 1965–1970”, *Војноисторијски гласник* бр. 2, (2016), 182–197.

Радић, Александар. „Вежба Авала. Југословенска одбрана од Варшавског пакта 1968. године”, *Историја 20. века*, бр. 2 (2006), 87–104.

Visković, Ivo. „Односи Југославије и САД”, *Jugoslavenski pregled*, XXXII, br. 1, (1988), 23–45.

Dr. Tatjana Milošević, Research Fellow
Strategic Research Institute, Belgrade
e-mail: tatjana74.milosevic@gmail.com

MILITARY-ECONOMIC COOPERATION BETWEEN YUGOSLAVIA AND USA AT THE BEGINNING OF THE DÉTENTE

(Summary)

By the end of 1960s due to the changed international relations worldwide newly elected American administration strive to implement world peace policy and to enhance international cooperation. This new constellation of powers, regardless on all existing disagreements between two countries as a result of a collision of Yugoslav peaceful coexistence policy versus American interventionism policy, led to their cooperation. Brezhnev's doctrine of "limited sovereignty" and fear of possible Soviet intervention in Yugoslavia definitively turned Yugoslavia towards Washington. Yugoslavia became economically dependent on USA while the Americans showed readiness to continue military aspect of cooperation, providing Yugoslavia usage of spear parts of ammunition and armament. USA in detante period accepted Yugoslavia as a partner in productive bilateral relations but also as a mean for accomplishing its own long term interests.

KEY WORDS: *Yugoslavia, USA, Non-aligned countries, detante, cooperation, doctrine, economic, trade, armament, Yugoslav people army.*

355.21(497.1)"197"
331.556.4(=163.3/.6)(4)"197"
COBISS.SR-ID 34911241

Оригиналан научни рад
Примљен: 30. септембар 2020.
Прихваћен: 27. новембар 2020.

Др Петар Драгишић, научни саветник
Институт за новију историју Србије, Београд
e-mail: petar.dragisic@gmail.com

ЈУГОСЛОВЕНСКА НАРОДНА АРМИЈА И ЕКОНОМСКО ЕМИГРИРАЊЕ ИЗ ЈУГОСЛАВИЈЕ ПОЧЕТКОМ СЕДАМДЕСЕТИХ ГОДИНА

АПСТРАКТ: У чланку се испитују последице масовне економске емиграције из социјалистичке Југославије на Југословенску народну армију, односно оружане снаге Југославије. Анализирано је у којој се мери емигрирање стотина хиљада гастарбајера – војних обвезника у иностранство одразило на попуњеност јединица југословенских оружаних снага и безбедност Југославије. Истраживање је засновано на релевантној литератури, необјављеним архивским изворима и ондашњој периодици.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Југославија, гастарбајтери, ЈНА, војни обвезници, емиграција

Економски мотивисано емигрирање из социјалистичке Југославије представљало је један од највидљивијих феномена њене историје. Значајан удео у подстицању овог процеса имала је привредна реформа која је, између осталих последица, прилично оптеретила југословенско тржиште рада. Тешкоће у проналажењу посла, као и покушај остваривања виших зарада у односу на југословенске могућности, мотивисали су стотине хиљада југословенских грађана да шездесетих и раних седамдесетих година напусте Југо-

славију и запослење потраже на Западу, пре свега у Западној Европи. Дејство ових фактора поклопило се са потребама западноевропских економија за додатним изворима радне снаге.¹

Према југословенским статистичким подацима у државама Западне Европе је 1973. године, када је процес гастарбајтерске емиграције из Југославије достигао свој врхунац, било запослено чак око 900.000 југословенских грађана. Највећи део југословенских гастарбајтера те године радио је у Савезној Републици Немачкој (око 530.000), док су велике заједнице југословенских радника формиране и у Аустрији (где је 1973. године радило готово 200.000 југословенских грађана), Француској, Швајцарској и Шведској.²

Одлазак великог броја Југословена из земље носио је по југословенски систем опипљиве бенефите, али је суочавао власти у Београду и са озбиљним изазовима. Одливом стотина хиљада радника предупређено је ескалирање озбиљнијих социјалних напетости услед отежаног запошљавања. Осим тога, Југославија је значајно профитирала и од све већих гастарбајтерских дознака. Са друге стране, власти у Југославији бринуо је прилично значајан удео квалификованих и висококвалификованих емиграната у југословенској гастарбајтерској популацији. Поред тога, безбедносне последице масовног одлива радне снаге из социјалистичке Југославије у, пре свега, капиталистичке центре Западне Европе биле су вишеструке. Југословенске власти страховале су од могућих политичко-идеолошких девијација Југословена на привременом раду у иностранству, пре свега у контактима са југословенском политичком емиграцијом и страним обавештајним службама. Суочен са

---

¹ Опширније о процесу гастарбајтерског емигрирања из Југославије шездесетих и седамдесетих година видети у: Vladimir Ivanović, *Geburtstag pišeš normalno. Jugoslovenski gastarbajteri u Austriji i SR Nemačkoj 1965–1973*, Beograd 2012; Ivo Baučić, *The Effects of Emigration from Yugoslavia and the Problems of Returning Emigrant Workers*, The Hague 1972; Ivana Dobrivojević, „U potrazi za blagostanjem. Odlazak jugoslovenskih radnika na rad u zemlje Zapadne Evrope 1960–1976”, *Istorija 20. veka*, 1 (2008), 89–100; Slobodan Selinić, „Ekonomska emigracija iz Jugoslavije šezdesetih godina XX veka”, *1968 – četrdeset godina posle*, Radmila Radić (ur.), Beograd, 2008, 549–573.

² Архив Југославије (АЈ), Социјалистички савез радног народа Југославије (142), ф-740, Савезни комитет за рад и запошљавање, Извештај о остваривању политике запошљавања, запошљавања у иностранству и постепеног враћања југословенских грађана са привременог рада у иностранству у 1977. години, март 1978.

овим изазовом југословенски режим настојао је да политичку и идеолошку оријентацију југословенских гастарбајтера контролише различитим видовима пропагандних активности међу економским мигрантима из Југославије, које су, поред осталог, биле спровођене у клубовима југословенских радника у иностранству. Осим тога, покушаји идејног утицања на најмлађе југословенске мигранте у иностранству – школску децу – вршени су у оквиру допунске наставе на матерњем језику, коју су југословенск власти организовале у земљама у којима су биле оформљене велике југословенске заједнице.³

Посебно деликатан безбедносни изазов југословенском систему представљала је чињеница да су велики део југословенских радника у иностранству чинили војни обвезници, па је, посматрано из те перспективе, социјалистичка Југославија шездесетих и почетком седамдесетих година извозила не само радни снагу већ и своју војску. Страховања од кобних последица одлива „живе силе” из Југославије на одбрамбени капацитет СФРЈ представљала су предмет честих анализа у Београду, пре чему се трагало за административним, односно нормативним начинима конфронтирања са овом непријатном чињеницом.

Према документу Председништва Социјалистичке Федеративне Републике Југославије из децембра 1972. године, којег у својој књизи наводи Владимир Ивановић, чак 57 процената Југословена на раду у иностранству чинили су војни обвезници. То је значило да је изван Југославије боравило потенцијалних пет до шест југословенских армија.⁴

Конкретно, у документу Савезног секретаријата за народну одбрану с краја 1972. године, изнет је податак да је у иностранству боравило нешто преко пола милиона војних обвезника (511 703).

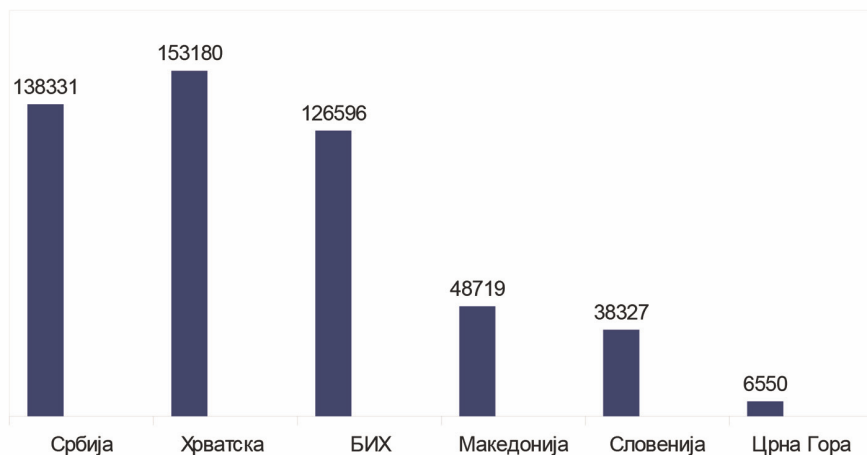
---

³ О овим видовима пропагандних активности видети у: Nikola Baković, "Tending the "oasis of socialism." Transnational political mobilization of Yugoslav economic emigrants in the FR Germany in the late 1960s and 1970s", *Nationalities Papers*, 4 (2014), 674-690; Nikola Baković, Socialist „Oasis” in a Capitalist „Desert”. Yugoslav State Propaganda for Economic Emigrants in FR Germany (1966–1975), Budapest 2012 (master teza); Petar Dragišić, „Klubovi jugoslovenskih radnika u zapadnoj Evropi sedamdesetih godina”, *Tokovi istorije*, 1 (2010), 128–138; Petar Dragišić, „Mother Tongue Tuition for Yugoslav Children in German-Speaking Countries in the 1970s”, *Tokovi istorije*, 3 (2016), 145–159.

⁴ Vladimir Ivanović, *Geburtstag pišeš normalno*, 76.

Лавовски део југословенских војних обвезника на раду у иностранству боравио је у Европи – око 90 процената.⁵ Те, 1972. године највише војних обвезника у иностранству потицало је из Социјалистичке Републике Хрватске – око 153.000. На другом месту по броју војних обвезника у емиграцији налазила се СР Србија са покрајинама (око 138.000), док је десетак хиљада мање војних обвезника емигрирало из СР Босне и Херцеговине.⁶

Војни обвезници из Југославије по републикама (јануар 1972)⁷

Од укупног броја југословенских војних обвезника у иностранству регистрованих 1. јануара 1972. највише је, разуме се, било војних обвезника који су одслужили војни рок (око 435.000), док је регрута – војних обвезника у иностранству регистровано нешто мање од 40.000. Према подацима Савезног секретаријата за народну одбрану, у том периоду се у иностранству, осим ове две поменуте категорије војних обвезника, налазило близу 37.000 резервних официра и подофицира. У старосној структури југословенских војних

⁵ Архив Југославије (АЈ), Председништво СФРЈ (803), 1868, Савезни секретаријат за народну одбрану, Војни обвезници на раду у иностранству, Први део, децембар 1972.

⁶ АЈ, 803–1868, Савезни секретаријат за народну одбрану, Војни обвезници на раду у иностранству, Други део, децембар 1972.

⁷ Исто.

обвезника у иностранству доминирали су обвезници млађи од 30 година, док је у квалификационој структури групација неквалификованих радника чинила око две трећине укупног броја војних обвезника – миграната. Број војних обвезника из Југославије у иностранству са високом стручном спремом био је занемарљив и чинио је тек око 1,6% укупног броја војних обвезника – гастарбајтера. Када је реч о родовима војних обвезника који су живели изван Југославије, била је приметна доминација пешадијанаца, везиста, артиљераца и инжињераца.⁸

Старосна структура југословенских војних обвезника у иностранству (јануар 1972. године)⁹

До 30 година	226.457	44.30%
31–35 година	114.022	22.30%
36–40 година	85.933	16.80%
Преко 40 година	85.291	16.70%
Укупно	511.703	100.00%

Квалификациона структура југословенских војних обвезника у иностранству (јануар 1972. године)¹⁰

Неквалификовани радници	338.646	66.10%
Квалификовани радници	139.443	27.30%
Висококвалификовани радници	6.415	1.30%
Средња стручна спрема	19.087	3.70%
Виша стручна спрема	8.112	1.60%
Укупно	511.703	100.00%

Бројност војних обвезника – гастарбајтера у земљама западне Европе одговарао је величини југословенске гастарбајтерске попу-

⁸ Исто.

⁹ Исто.

¹⁰ Исто.

лације у тим државама. Отуда је и број војних обвезника у Европи био убедљиво највећи у Савезној Републици Немачкој, земљи која је угостила највише гастарбајтера из Југославије. Значајнији број војних обвезника из социјалистичке Југославије живео је почетком седамдесетих година и у Аустрији и Француској.¹¹

Војни обвезници из Југославије у Европи (јануар 1972. године)¹²

Савезна Република Немачка	300.844	65.00%
Аустрија	69.608	15.00%
Француска	30.028	6.50%
Швајцарска	14.427	3.10%
Скандинавске земље	12.776	2.80%
Остале европске земље	35.346	7.60%

* * *

Почетком седамдесетих година југословенске власти су, како нам сугеришу доступни извори, постале свесне безбедносних изазова које је масовно економско емигрирање из Југославије са собом носило. Томе је свакако допринела ескалација субверзивних активности емиграције (пре свега хрватске), што је кулминирало упадом 19 припадника хрватске емигрантске организације – Хрватско револуционарно братство – у Југославију у лето 1972. године. Иако је оружана акција ХРБ-а доживела неуспех, жртве операције „Феникс” опомињале су југословенски режим на растућу емигрантску претњу стабилности југословенског система. Отуда је после ове акције ХРБ у Југославији учестало анализиран комплекс безбедносних последица економског емигрирања из Југославије.¹³

---

¹¹ Исто.

¹² Исто.

¹³ Више о томе видети у: Петар Драгишић, *Ко је пуцао у Југославију? Југословенска политичка емиграција на Западу од краја шездесетих година до смрти Јосипа Броза Тита према југословенским изворима*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2019.; Petar Dragišić, „Operation Phoenix in Yugoslavia in the Summer of 1972 and Yugoslav-Austrian Relations”, *Tokovi istorije*, 3 (2018), 87–106.

Не треба да чуди да је децембра 1972. године, само неколико месеци по окончању акције ХРБ-а у Југославији, Служба за питања државне безбедности Председништва СФРЈ закључила да бројност и структура југословенских радника у иностранству пружа „невиђене могућности оном који организовано и плански ради међу нашом радном снагом”. Истицало се и да је око милион Југословена на раду у иностранству било изложено „једном негативном непријатељском утицају, а у добром делу и организованој непријатељској делатности разних врста, укључујући и обавештајну”. Ова делатност је, према оценама изнетим у документу Службе за питања државне безбедности, била генерисана из два центра – страних обавештајних служби и „организованих штабова екстремне политичке емиграције”. Истицало се да југословенским гастарбајтерима политичка емиграција и стране обавештајне службе приступају било нудећи одређени вид подршке, било различитим формама притиска.¹⁴

Стране обавештајне службе су, према тумачењу Службе за питања државне безбедности, у великим заједницама југословенских гастарбајтера виделе „неисцрпан резервоар потенцијала за најразноврсније обавештајно-субверзивне, диверзантско-терористичке, пропагандно-психолошке, па и чисто војне активности” према Југославији. Примећено је и да су југословенски радници боравили пре свега у земљама чланицама Северноатлантског пакта, односно у државама које су овој војној групацији политички и идеолошки инклинирале, па је из тога изведен закључак да према југословенским радницима обавештајне службе држава-домаћина наступају „на једној јединственој и разрађеној платформи”, односно да њихово деловање има и „национални и блоковски печат”.¹⁵

У документу Службе за питања државне безбедности наведено је да су стране обавештајне службе југословенске раднике користиле за прикупљање најразличитијих информација о Југославији. Као посебно забрињавајућа оцењена је чињеница да су, како смо већ напоменули, велики удео у укупној гастарбајтерској популацији из Југославије имали војни обвезници, што је страним службама

---

¹⁴ АЈ, 803–1868, Председништво СФРЈ, Служба за питања државне безбедности, Безбедносни аспект запошљавања и боравка наших грађана у иностранству, 12. децембар 1972.

¹⁵ Исто.

олакшавало приступ поверљивим информацијама везаним за систем југословенске одбране: „Материјали Савета за народну одбрану конкретније указују на могућност отицања војних података – ако се узму у обзир приказана стања о броју виших и осталих резервних старешина на раду у иностранству, па и војних обвезника који такорећи одмах после одслужења војног рока одлазе на рад, али и оних који су служили нешто раније, а још увек располажу са довољним и за страну обавештајну организацију интересантним сазнањима”.¹⁶

Осим прикупљања обавештајних информација од Југословена на раду у иностранству, иностране обавештајне службе су, према југословенским сазнањима, и на друге начине приступале југословенским гастарбајтерима. Међу југословенским радницима стварана је агентура „која треба да буде активирана у датом моменту, зависно од унутарње политичке ситуације у Југославији, или њене међународне позиције”. Осим тога, у Југославији се располагало сазнањима да су стране обавештајне службе на директан начин, или преко организација политичких емиграната, југословенске гастарбајтере укључивале у одређене „субверзивне активности против СФРЈ”, у склопу, како се тврдило, „специјалног рата” против Југославије.¹⁷

Гастарбајтере је, према југословенским сазнањима, настојала да искористи и политичка емиграција из Југославије. У поменутом документу Службе за питања државне безбедности Председништва СФРЈ истакнуто је да је гигантска популација Југословена на раду у иностранству за политичку емиграцију представљала „неисцрпан извор кадрова за подмлађивање”, односно да је политичка емиграција, радом међу југословенским гастарбајтерима, „успела да придобије изванредан број млађих лица, од којих су неки добили истакнуте улоге у емигрантским организацијама”.¹⁸

Према анализи Савезног секретаријата за народну одбрану из 1972. године, војни обвезници – гастарбајтери могли су да располажу различитим категоријама података везаних за југословенске оружане снаге и безбедност Југославије, попут информација о наоружању и опреми, мобилизацијским збориштима, локацијом важних војних објеката. Стране обавештајне службе су, наводи се да-

---

¹⁶ Исто.

¹⁷ Исто.

¹⁸ Исто.

ље у овој анализи, прикупљале ове податке од југословенских војних обвезника на раду у иностранству, али су радиле и на њиховом врбовању и убацивању у југословенске војне јединице. Изнет је податак да је сваке године око две хиљаде Југословена из иностранства долазило на одслужење војног рока у Југославији, да би већи део њих по истеку војног рока опет одлазио у иностранство. Тврдило се да су неки од њих „укључени у обавештајни рад и добијају конкретне задатке”. Према истом документу, врбовање је укључивало агресивне методе – „уцене, претње, притиске, насиље”.¹⁹

Ове тврдње у документу ССНО-а из децембра 1972. године биле су допуњене одређеним квантитативним подацима. Наведено је, наиме, да је 1971. године емигрантским организацијама приступило 546 југословенских војних обвезника, да је њих 146 завршило диверзантске курсеве, да је 110 војних обвезника из Југославије било у контакту са иностраним полицијама, те да је 980 војних обвезника „непријатељски наступило” против Југославије.²⁰

Податке о повезаности војних обвезника – гастарбајтера са емигрантским организацијама и иностраним обавештајним службама проналазимо и у стенограму са седнице Савета за послове државне безбедности, одржане 13. јула 1972, у вези са упадом групе ХРБ-а у Југославију. У својој дискусији на поменутој седници генерал Стјепан Доманкушић навео је да у ЈНА на одслужење војног рока долази две до две и по хиљаде војних обвезника који су били на раду у иностранству. Међу њима је, тврдио је Доманкушић, било идентификовано 13 војника повезаних са Хрватским револуционарним братством, док су тројица били припадници њихове омладинске организације. Генерал Доманкушић је додао и да је установљено да је 26 војника припадало емигрантским организацијама на Западу, да су четири војника били блиски рођаци убачених припадника Хрватског револуционарног братства, као и да је 107 војника „служило у полувојним јединицама НАТО или имају на одређени на-

---

¹⁹ АЈ, 803–1868, Савезни секретаријат за народну одбрану, Војни обвезници на раду у иностранству, Први део, децембар 1972; Vladimir Ivanović, *Geburtstag pišeš normalno*, 76.

²⁰ АЈ, 803–1868, Савезни секретаријат за народну одбрану, Војни обвезници на раду у иностранству, Први део, децембар 1972.

чин везе са страним обавештавајним службама и армијама и емигрантским организацијама”.²¹

Проблем антијугословенске оријентације војника који су пре одслужења војног рока боравили у иностранству дотакла је и Политичка управа Савезног секретаријата за народну одбрану у документу „Анализа морално-политичког стања у ЈНА за 1972. годину с освртом на стање у првом тромесечју 1973. године”. За разлику од поменуте Доманкушићеве тврдње о две до две и по хиљаде војних обвезника који су годишње долазили на одслужење војног рока у Југославији, а који су били на раду у иностранству, у овом документу је тај број процењен на око четири хиљаде. Наведено је међу њима око 200 војника „политички на линији антисамоуправних снага”, што „изискује посебну пажњу и бригу”.²² Неколико месеци после састављања ове анализе генерал Доманкушић је поново проговорио о безбедносним изазовима који су проистицали из чињенице да је у иностранству радило неколико стотина хиљада југословенских војних обвезника. На проширеној седници Комитета Конференције организације СКЈ у ЈНА, одржаној у згради Генералштаба 6. септембра 1973, Доманкушић је напоменуо да су југословенски војни обвезници „и даље објекат непријатељског и обавештајног деловања”.²³

Суочене са овим безбедносним претњама које су проистицале из масовног емигрирања југословенских војних обвезника шездесетих и почетком седамдесетих година југословенске војне власти су трагале за модалитетима редуковања ових изазова. ССНО је у анализи проблема емигрирања војних обвезника из земље из децембра 1972. године указао на потребу да „васпитно-политички рад” са војницима ЈНА обухвати и такве теме које би војнике који по одслужењу војног рока одлазе у иностранство упознале са изазовима који их тамо чекају. У оквиру таквих припрема војницима би се говорило о „правима и обавезама војних обвезника док су на привремене-

---

²¹ АЈ, 803–1868, Магнетофонски снимак са седнице Савета за послове државне безбедности, одржане 13. јула 1972. године на Брионима

²² АЈ, Савез комуниста Југославије – СКЈ (507), Опунмоћство ЦК СКЈ за Организацију СКЈ у ЈНА, ХХ-К.12/3, Политичка управа Савезног секретаријата за народну одбрану, Анализа морално-политичког стања у ЈНА за 1972. годину с освртом на стање у првом тромесечју 1973. године, мај 1973.

²³ АЈ, СКЈ, ХХ-К.12/5, Записник са проширене седнице Комитета Конференције организације СКЈ у ЈНА, одржане у згради Генералштаба 6. септембра 1973.

ном раду у иностранству, начину и потреби сталне информисаности о положају и спољној политици наше земље, о могућим ситуацијама угрожености земље и начину њиховог ангажовања и понашања у таквим ситуацијама”.²⁴

Сличне сугестије дате су и на заједничкој седници Савета за послове народне одбране и Савета за послове државне безбедности Председништва СФРЈ, одржаној 19. децембра 1972. у југословенској престоници. У дискусији је, између осталог, наглашена потреба посебних припрема Југословена који одлазе на рад у иностранство с циљем њиховог одупирања притисцима иностраних обавештајних система и југословенске политичке емиграције: „Са свим радницима који се упућују на рад у иностранство морају се обавити одговарајуће идеолошко-политичке и војнобезбедносне припреме, како не би наседали непријатељској пропаганди и постајали плен непријатељске емиграције, обавештајних служби страних земаља и других органа и институција непријатељски расположених према нашој земљи”.²⁵

О овом проблему, као и о могућностима његовом супротстављању, говорило се у Југославији и јавно. Крајем маја 1973. године, у интервјуу београдској „Политици” генерал-пуковник Иван Долничар, тада у функцији помоћника савезног секретара за народну одбрану и секретара Савета за послове народне одбране Председништва СФРЈ, подвукао је потребу припреме војника на одслужењу војног рока за изложеност иностраном обавештајном фактору, у случају њиховог одласка на рад у иностранству. На констатацију новинара „Политике” да у иностранству радници из Југославије постају „мета интересовања разних служби непријатељски настројених према Југославији”, Долничар је реплицирао истичући неопходност активније „васпитне” улоге Југословенске народне армије: „Постојање снага које би желеле да подривају наш друштвени самоуправни систем прихватамо као чињеницу, са тим морамо рачунати, па би тако требало и упућивати наше људе. Морамо им о томе

---

²⁴ АЈ, 803–1868, Савезни секретаријат за народну одбрану, Војни обвезници на раду у иностранству, Први део, децембар 1972.

²⁵ АЈ, 803–1868, Записник са прве заједничке седнице Савета за послове народне одбране и Савета за послове државне безбедности Председништва СФРЈ, одржане 19. децембра 1972. године у Београду

отворено говорити, упозоравати их на облике непријатељског деловања, објашњавати начине и методе њиховог рада како би умели да се снађу. То заиста не би више смела да буде табу тема. И у јединицама ЈНА мораћемо о томе јасније да говоримо како бисмо сваког нашег младог човека који пролази кроз Армију припремили, упутили, упознали. Не само због тога што би се једног дана могли наћи на раду у иностранству”.²⁶

* * *

Масовно економски мотивисано емигрирање из социјалистичке Југославије шездесетих и почетком седамдесетих година, при чему је више од половине гастарбајтера имало статус војних обвезника, имало је и значајне квантитативне последице по југословенске оружане снаге. Одлив из земље, како смо већ напоменули, потенцијалних пет до шест армија није могао а да се не одрази на попуњеност јединица ратног састава Југословенске народне армије. Иако седамдесетих година социјалистичка Југославија није била суочена с претњом непосредне ратне опасности, у југословенским војним круговима уочен је проблем попуњености ратних јединица југословенских оружаних снага и анализиране су опције повратка војних обвезника – гастарбајтера из иностранства у случају ратног сценарија на југословенском простору.

У већ поменутој анализи Савезног секретаријата за народну одбрану с краја 1972. године подвучено је да „велики број војних обвезника у иностранству има вишеструки утицај на мобилизацијски развој и попуњу ратних јединица оружаних снага”. Као илустрација овог проблема наведени су јасни примери. Тако у овом документу ССНО-а налазимо оцену о незадовољавајућој попуни ратних јединица Југословенске народне армије у појединим регијама Југославије, због чега је долазило до укључивања у јединице старијих годишта, као и до замена неких специјалности другима. Наведено је и да се попуна јединица Територијалне одбране у неким деловима Југославије врши и војним обвезницима до 50 година старости, те да се на формацијска места официра и подофицира у појединим случајевима постављају десетари и војници. Изнето је и да су поједине јединице Територијалне одбране и ЈНА морале да се попуњава-

---

²⁶ „Армија и рад ван земље”, *Политика*, 27. мај 1973.

ју на „екстериторијалним принципу”, као и да би у појединим регијама у СР Хрватској и СР Босни и Херцеговини у ратним околностима попуна јединица услед губитака, због емиграције војних обвезника, била „доведена у питање”.²⁷ Посебан проблем проистицао је из чињенице да је највећи део војних обвезника – гастарбајтера чинила популација од 20 до 45 година, односно војници првог позива.²⁸

С обзиром на велики број југословенских војних обвезника у иностранству, југословенске војне власти анализирале су и могућности њиховог повратка у земљу у случају ратних догађања у Југославији. У врху југословенске државе процењивано је да би у случају ратних збивања на тлу Југославије у најбољем случају тек око 50 до 60 процената војних обвезника успело да се правовремено врати у земљу.²⁹ Према сазнањима ССНО-а, власти Савезне Републике Немачке, у којој је боравило највише војних обвезника из Југославије, биле су спремне да у случају сукоба Југославије са неком од држава Варшавског уговора дозволе, па и охрабре повратак југословенских радника у Југославију. То се, међутим, не би односило на део висококвалификованих кадрова из Југославије на раду у Савезној Републици Немачкој. У случају да у ратном сукобу буде угрожена и сама Западна Немачка, не би био дозвољен повратак југословенских војних обвезника – гастарбајтера у Југославију.³⁰

У истом документу наведен је и став Аустрије према питању повратка југословенских радника у земљу у случају оружаних сукоба на југословенском простору. Изнета је процена да у случају ратних збивања у Југославији, под претпоставком да она задржи неутралност, Аустрија не би дозволила одлазак страних радника, као ни транзит преко њене територије. Осим тога, у Југославији су постојала сазнања да би Аустрија у случају сукоба у Југослави-

---

²⁷ АЈ, 803–1868, Савезни секретаријат за народну одбрану, Војни обвезници на раду у иностранству, Први део, децембар 1972.

²⁸ АЈ, СКЈ, XXX-К.1/1-5, Председништво СКЈ/Опуномоћство за делатност СК у вези са одласком и привременим радом наших радника у иностранству, Записник са друге седнице опуномоћства, одржане 6. октобра 1971. године

²⁹ Nikola Baković, *Socialist „Oasis” in a Capitalist „Desert”*, 56.

³⁰ Vladimir Ivanović, *Geburtstag pišeš normalno*, 77.

ји настојала да југословенске раднике оријентише у функцији западних интереса.³¹

Чињеница да се, у случају оружаних сукоба на југословенском простору, у Београду рачунало са активном опструкцијом западних земаља повратку југословенских војних обвезника у земљу³² навела је југословенске власти на прављење планова којима би се контрирало таквим намерама земаља које су угостиле југословенске гастарбајтере. У документу „Преглед мишљења, оцена и предлога изнетих на заједничкој седници Савета за послове народне одбране и Савета за послове државне безбедности”, из децембра 1972. године, проналазимо доказ да се у врху југословенског војнобезбедносног система није одустајало од ангажовања југословенских војних обвезника у иностранству у случају ратног сценарија у Југославији. На поменутој седници истицала се, наиме, потреба припреме илегалних канала за повратак југословенске радне снаге из иностранства у случају војног напада на Југославију, али се говорило и о потреби одговарајућег ангажовања радника у иностранству у случају да се не успе у реализацији њиховог повратка у земљу: „Самозаштиту и општенародну одбрану треба тако организовати да она у миру буде брана непријатељској делатности према радној снази и према земљи, а у случају ратне опасности и рата да непријатељ мора рачунати са тим да наши радници неће остати пасивни него да ће пружити организован отпор. У случају агресије на нашу земљу требало би да имамо припремљене и илегалне канале за повратак радне снаге. Ако радници не могу никако да се врате, требало би да имају прецизне задатке какав отпор да пружају у иностранству”.³³

* * *

За обуздавање неконтролисаног одлива војних обвезника из земље, који је, како смо показали, представљао комплексан војнобе-

---

³¹ Исто; АЈ, 803–1868, Савезни секретаријат за народну одбрану, Војни обвезници на раду у иностранству, Први део, децембар 1972.

³² АЈ, 803–1868, Записник са прве заједничке седнице Савета за послове народне одбране и Савета за послове државне безбедности Председништва СФРЈ, одржане 19. децембра 1972. године у Београду

³³ АЈ, 803–1868, Преглед мишљења, оцена и предлога изнетих на заједничкој седници Савета за послове народне одбране и Савета за послове државне безбедности, 19. децембар 1972.

збедносни проблем, у оквиру гастарбајтерског емигрирања из Југославије решење је тражено и у нормативној сфери. Фебруара 1973. године, на заједничкој седници Председништва СФРЈ и СКЈ констатовано је да је законски потребно дефинисати читав комплекс питања везаних за запошљавање Југословена у иностранству, укључујући и „обавезе војних обвезника” на раду изван Југославије.³⁴ Неколико недеља касније ова проблематика разматрана је и у југословенском парламенту, односно на заједничкој седници одбора Већа народа и Друштвено-политичког већа Савезне скупштине за народну одбрану, приликом расправе о Нацрту закона о условима за запошљавање Југословена у иностранству. Посланици су, стоји у извештају „Политике”, чињеницу да су половину југословенске гастарбајтерске популације чинили војни обвезници „оценили као забрињавајућу са становишта одбране земље”, па је у расправи дискутовано о могућностима редуковања емигрирања ове групације. С тим у вези, наглашено је противљење емигрирању резервних војних старешина и војних обвезника појединих специјалности. Посланици су поздравили и допуну нацрта закона, у којој је стајало да „организација за запошљавање не може посредовати при запошљавању у иностранству југословенском грађанину који није одслужио војни рок или на други начин регулисао обавезу служења војног рока”.³⁵

У већ поменутом интервјуу за „Политику”, маја 1973. године, генерал-пуковник Иван Долничар је посебно фокусирао проблем емигрирања резервних војних старешина. Он се сагласио са ставом Савеза резервних војних старешина Југославије о потреби задржавања резервних војних старешина у земљи тиме што би им био дат приоритет приликом запошљавања у Југославији. Долничар је нагласио да је емигрирање резервних војних старешина непожељно, али се није изјаснио у прилог административних ограничења ове појаве.³⁶

Конкретна нормативна мера редуковања емигрирања дела војних обвезника донета је јуна 1973. године – Закон о основним

---

³⁴ „Заједничка седница Председништва СФРЈ и Председништва СКЈ – Успорити одлазак и омогућити бржи повратак квалификованих радника и стручњака у земљу”, *Политика*, 6. фебруар 1973.

³⁵ „Прво у војску па тек онда на рад у иностранство”, *Политика*, 28. фебруар 1973.

³⁶ „Армија и рад ван земље”, *Политика*, 27. мај 1973.

условима за привремено запошљавање и заштити југословенских грађана на раду у иностранству у чији је текст уврштена већ поменута ставка којом је прописано да организација за запошљавање није могла да посредује у запошљавању у иностранству лица која нису регулисала војни рок.³⁷ Закон је, закључујемо, дошао прекасно, будући да је, како смо већ напоменули у уводном делу чланка, у години када је донет епоха масовног емигрирања већ била окончана, после чега је уследила стабилизација броја југословенских економских миграната. Тако је снажан талас неконтролисаног емигрирања војних обвезника успорен не захваљујући овом закону, већ пре свега услед промена на тржишту рада у Западној Европи. Радило се о еху велике нафтне кризе, која је после арапско-израелског рата 1973. године уздрмала европску привреду и тиме умањила потребе за додатним ресурсима радне снаге. Одредба закона која је могућност одласка у иностранство везала за регулисање војне обавезе показала је међутим свест југословенског естаблишмента о негативним реперкусијама неконтролисане економске емиграције по безбедност југословенског система и, са тим повезано, опредељење да се такви трендови бар делимично редукују.

Војне власти у Београду су, како смо у чланку приказали, с пуно резерви посматрале одлазак стотина хиљада војних обвезника из Југославије, при чему се страховало од могућег масовнијег укључивања војних обвезника – гастарбајтера у различите видове антијугословенских активности, док је истовремено указивано на проблеме у попуни јединица југословенских оружаних снага услед емигрирања великог броја Југословена шездесетих и почетком седамдесетих година. Доступни извори, тако, показују да је из угла Југословенске народне армије, као и осталих безбедносних структура Југославије, масовно економско емигрирање имало не само позитивно економско лице већ и мање позитивно, безбедносно, наличје.

---

³⁷ Vladimir Ivanović, *Geburtstag pišeš normalno*, 80.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Архив Југославије (АЈ)

Штампа

Политика

Литература

Baković, Nikola. „Tending the “oasis of socialism.” Transnational political mobilization of Yugoslav economic emigrants in the FR Germany in the late 1960s and 1970s”, *Nationalities Papers*, 4 (2014), 674-690.

Baković, Nikola. *Socialist „Oasis” in a Capitalist „Desert”. Yugoslav State Propaganda for Economic Emigrants in FR Germany (1966–1975)*, Budapest, 2012. (master teza).

Baučić, Ivo. *The Effects of Emigration from Yugoslavia and the Problems of Returning Emigrant Workers*. The Hague: Springer, 1972.

Dobrivojević, Ivana. „U potrazi za blagostanjem. Odlazak jugoslovenskih radnika na rad u zemlje Zapadne Evrope 1960–1976”, *Istorija 20. veka*, 1 (2008), 89–100

Dragišić, Petar. „Klubovi jugoslovenskih radnika u zapadnoj Evropi sedamdesetih godina”, *Tokovi istorije*, 1 (2010), 128–138.

Dragišić, Petar. „Mother Tongue Tuition for Yugoslav Children in German-Speaking Countries in the 1970s”, *Tokovi istorije*, 3 (2016), 145–159.

Dragišić, Petar. „Operation Phoenix in Yugoslavia in the Summer of 1972 and Yugoslav-Austrian Relations”, *Tokovi istorije*, 3 (2018), 87–106.

Драгишић, Петар. *Ко је пуцао у Југославију? Југословенска политичка емиграција на Западу од краја шездесетих година до смрти Јосипа Броза Тита према југословенским изворима*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2019.

Ivanović, Vladimir. *Geburtstag pišeš normalno. Jugoslovenski gastarbajteri u Austriji i SR Nemačkoj 1965–1973*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2012.

Selinić, Slobodan. „Ekonomska emigracija iz Jugoslavije šezdesetih godina XX veka”, U: *1968 – četrdeset godina posle*, ur. Radmila Radić, 549–573. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2008.

Dr. Petar Dragišić, Principal Research Fellow
Institute for Recent History of Serbia, Belgrade
E-mail: petar.dragisic@gmail.com

YUGOSLAV PEOPLE'S ARMY AND LABOR MIGRATION FROM YUGOSLAVIA IN THE EARLY 1970S

(Summary)

The mass migration from socialist Yugoslavia, which reached its peak in the late 1960s and early 1970s, was triggered by both internal and external factors. The key internal factor that generated the phenomenon of mass emigration from socialist Yugoslavia was the enormous pressure on the domestic labor market, which was a collateral consequence of the economic reform implemented in the mid-1960s. On the other hand, the most developed Western European countries were in desperate need of additional sources of labor force. The emigration of hundreds of thousands of Yugoslavs to the West (primarily to Western Europe) brought significant benefits to Yugoslavia (departure of redundant workers, remittances from guest workers), but it also posed considerable challenges to Belgrade. The Yugoslav regime was particularly concerned about negative consequences of this mass migration for the security of the Yugoslav system. The Yugoslav People's Army feared, above all, the influence of political emigration and foreign intelligence services on conscripts from Yugoslavia working abroad, as well as the impossibility of conducting full mobilization in extraordinary circumstances. In fact, the Yugoslav regime was provided with the information on possible obstructions of the return of Yugoslav conscripts to Yugoslavia in the case of Yugoslavia's entry into the war by the governments of Western European countries. Being aware of this potential risk, the Yugoslav regime contemplated measures to limit these effects of the mass labor migration from Yugoslavia.

KEY WORDS: *Yugoslavia, guest workers, , Yugoslav people' s Army, conscripts, emigration.*

Документа

355.44(497.11 Београд)"1717"(093.2)
930.25:94(460)
COBISS.SR-ID 34915337

Критичко издање научне грађе
Примљен: 09. јул 2020.
Прихваћен: 27. новембра 2020.

МА Жарко Панић, докторанд
e-mail: zarezabalj@yahoo.com

ИЗВЕШТАЈ О ОПСАДИ БЕОГРАДА 1717. ГОДИНЕ ИЗ ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПЛЕМСТВА У ШПАНИЈИ*

АПСТРАКТ: У Историјском архиву племства у Толеду чува се извештај непознатог аутора о догађајима приликом опсаде Београда у августу 1717. године. У извештају се налазе подаци о војном поретку, ратним сукобима, експлозији једног великог складишта муниције, као и о броју мртвих и рањених у бици. Документ се налазио у породичном архиву куће Осуна, док га није преузео Национални историјски архив Шпаније, а потом је предат на чување поменутом архиву у Толеду. У раду се приказује овај документ, објављује његов интегрални текст и превод на српски језик.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Опсада Београда 1717, Шпанија, војводство Осуна, Архив племства у Толеду, извештај

О бици за Београд 1717. постоје бројни историјски извори од којих су већина на немачком, а неки и на латинском, француском, руском итд.¹ На шпанском језику постоји извештај који се чува у

---

* Захвалност за стручну помоћ око превода документа из Историјског архива племства у Толеду дугујемо проф. Ксенији Шуловић са Одсека за романистику на Филозофском факултету у Новом Саду.

¹ Више о опсади Београда 1717. године: *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen nach den Feldakten nach den Feldakten und anderen authentischen Quellen hrg. von der Abteilung für Kriegsgeschichte des k.k. Kriegsarchivs Wien. Serie*

Историјском архиву племства (*Archivo Histórico de la Nobleza*) у Толеду. На српском језику до сада није објављен ниједан шпански извештај о опсади Београда 1717, те би овај документ могао бити значајан за даља истраживања пошто улога Шпанаца на југоистоку Европе од XVI до XVIII века није довољно расветљена. Његовим објављивањем досадашња знања би пре свега могла бити допуњена тиме што се у тексту наглашава улога одређеног шпанског официра у најважнијим тренуцима битке, што би могла бити још једна перспектива из које би се ови важни историјски догађаји могли посматрати.

Документ се чува у Историјском архиву племства (*Archivo Histórico de la Nobleza*) у Толеду који је основан 1993. године, а до 2007. је функционисао као секција Националног историјског архива Шпаније (*Archivo Histórico Nacional*). Овај архив је јединствена институција ове врсте, посвећена у потпуности племићким архивама које су настале захваљујући шпанском племству. Тренутно у Архиву племства има око 260 породичних архива различитих карактеристика, обима, географског порекла, што га чини центром породичних шпанских племићких архива, чуваром и конзерватором културног богатства ове врсте у тој земљи.²

Документ из Архива племства у Толеду у коме се говори о опсади Београда 1717. године настао је 16. августа 1717. у Београду, на њему нема ни потписа ни примаоца, а заведен је под сигнатуром: OSUNA, CT.198, D.53. Група фондова у којој се налази овај документ зове се *Архив војвода од Осуне*, а конкретан фонд *Војводство од Осу-*

II, Band 17 (Wien: Verlag des k. und k. Generalstabs, 1891). URL: <https://diglib.uibk.ac.at/ulbtirol/content/titleinfo/2962670> (приступљено 7. 10. 2019); Jean-Martin de La Colonie, *The Chronicles of an Old Campaigner M. De La Colonie 1692/1717*, (London: John Murray, 1904); URL: <https://archive.org/details/chroniclesofoldc00lacouoft?q=The+Chronicles+of+an+Old+Campaigner+M.+De+La+Colonie> (приступљено 21. 10. 2019); Бранко Бешлин, *Евгеније Савојски и његово доба* (Нови Сад: Матица српска, 2017); Милорад П. Радусиновић, „Руска вијест о паду Београда 1717. године”, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 42, (1990), 129–131; Владо Драшковић, „Један француски извештај о борби за Београд 1717. године”, *Годишњак града Београда*, књ. VII, (1960), 67–89; Коста Протић, „Одломци из историје Београда”, *Годишњица Николе Чупића*, књ. 7, (1885), 237–322.

² <https://www.culturaydeporte.gob.es/cultura/areas/archivos/mc/archivos/nhn/presentacion/historia.html> (приступљено 31. 8. 2019)

не.³ Архив куће Осуна је скуп седам племићких архива обједињених с циљем да се прикупе све титуле у породици Телез Хирон. Кућа Осуна се најпре јавља кроз личност Педра Хирона, који је у XV веку добио за посед Осуну, место у Андалузији удаљено око 90 километара од Севиље. Први војвода од Осуне био је Педро Хирон де ла Кueva, који је ту титулу стекао 1562. године.⁴ У тренутку настанка документа о коме говоримо титулу војвода од Осуне носио је Хозе Телез Хирон, који је био високо позициониран на двору Филипа V.⁵

Извештај о опсади Београда 1717. године састоји се од текста написаног на три стране. Документ је оштећен на више места, а присутне су и грешке у навођењу имена историјских личности. Међутим, њихова имена се због историјског контекста углавном могу без већих потешкоћа препознати. У тексту се користе и скраћенице, али се уз одговарајуће приручнике може протумачити њихово значење. Документ је дигитализован и доступан је у електронској форми на страници <http://pares.mcu.es/>, која представља обједињени портал за шпанске архиве.⁶

---

³ <http://pares.mcu.es/ParesBusquedas20/catalogo/description/4309224?nm> (приступљено 31. 8. 2019)

⁴ У наредним вековима војводе од Осуне стекле су још неколико значајних племићких титула, али кућа Осуна је банкротирала крајем XIX века, те им је одузета сва имовина укључујући и архиву. Коначно, 1927. године, да би се спречило пропадање, њихова архива је прешла у власништво државе <http://pares.mcu.es/ParesBusquedas20/catalogo/description/3907726> (приступљено 31. 8. 2019)

⁵ Хозе Телез Хирон (1685–1733), генерал-лајтнант краљевске војске, изванредни посланик Филипа V у Француској када је ишао да тражи руку Лујзе Елизабете Орлеанске за његовог наследника Луиса. Augusto de Búrgos, *Blasón de España: libro de oro de su nobleza: reseña genealógica y descriptiva de la Casa Real, la grandeza de España y los títulos de Castilla*, tomo IV (Madrid: Imprenta de Don Pedro Montero, 1859), 312. Више о кући Осуна: Francisco Piferrer, *Nobiliario de los reinos y señoríos de España*, revisado por A. Rujula y Busel, (Madrid: Imprenta de Manuel Minulesa, 1858), 166–179.

⁶ У тренутку настанка историјског извора о коме говоримо шпански језик се већ налазио у својој модерној фази, која је почела у XVII веку, а подељена је на неколико фаза развоја кроз које је тај језик пролазио од тада до данас. Конкретно у XVIII веку трајала је тзв. предмодерна фаза. Културне активности у Шпанији су после завршетка Рата за шпанско наслеђе обновљене у духу рационализма. Основана је Шпанска краљевска академија 1713. године, а у наредним деценијама она је израдила речник (1726–1739), правопис (1741) и граматику (1771). Академија је потпуно потврдила принцип фонетског система изговора. Bohumil Zavřil, *Historia de la lengua española: Introduccion a la etimología* (Prague: Karolinum

У документу се истиче улога грофа Пинеса у борбама приликом заузимања Београда 1717. године. По свему судећи, у питању је Хуан Хасинто Васкез Варгас, гроф Пинос (1681–1754), шпански официр који је 1711. године са царем Карлом VI дошао у Аустрију. Титулу грофа од Пиноспуентеа добио је 1712. године од цара Карла VI као заслугу за учешће у Рату за шпанско наслеђе на страни Хабзбурга. Учествовао је у ратовима против Османског царства од 1715. до 1718. године и у ратовима на Сицилији, у време када је имао чин пуковника, како се и наводи у документу (*coronel Pines*). До чина фелдмаршала дошао је 1741. године.⁷

Треба поменути да је заједно са Карлом VI у Беч дошао и знатан број шпанских племића који су били врло утицајни на двору и представљали су тзв. шпанску странку. Један од пет племића на Карловом двору био је из Шпаније или Италије, што је било дво-струко више него у време Јозефа I.⁸ У бици за Београд учествовао је и 44. коњички пук Ахумада у коме је било много шпанских војника и официра чији је заповедник био пуковник Хуан Ахумада и Карденас који је стекао и чин фелдмаршала. То би могао бити разлог више да настане један овакав документ.⁹

Press, 2015), 19; Rafael Lapesa, *Historia de la Lengua Española* (Madrid: Gredos, 1981), 418. URL: <https://filologiaunlp.wordpress.com/> (приступљено 1. 9. 2019); Christopher J. Pountain, *A History of The Spanish Language through Texts* (London-New York: Routledge, 2001), 167; David A. Pharies, *A Brief History of the Spanish Language* (Chicago: University of Chicago Press, 2007), 149-150. Речник скраћеница: Ángel Riesco Terrero, *Diccionario de abreviaturas hispanas de los siglo XIII al XVIII :con un apéndice de expresiones y fórmulas jurídico-diplomáticas de uso corriente* (Salamanca: Ángel Riesco Terrero, 1983). URL: <https://archive.org/details/diccionariodeabr0000ries> (приступљено 6. 10. 2019)

⁷ Constantin von Wurzbach, *Biographische Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, Band 49 (Wien: Druck und Verlag der k.k. Hof und Staatsdruckerei, 1884) 305. URL: <http://www.literature.at/collection.alo?from=1&to=50&orderby=author&sortorder=a&objid=11104&page=> (приступљено 3. 11. 2019) Rafael de Fantoni y Benedí, *La milicia, fuente de nobleza: títulos y grandezas de España concedidos al estamento militar por Felipe V y Fernando VI*, *Emblemata: Revista aragonesa de emblemática*, num. 12, (2006), 143-155. URL: https://ifc.dpz.es/recursos/publicaciones/26/47/ebook2682_05.pdf (приступљено 24. 3. 2020).

⁸ William O'Reilly, „A Life in Exile: Charles VI (1685–1740) between Spain and Austria”, in: *Monarchy and Exile: The Politics of Legitimacy from Marie de Médicis to Wilhelm II*, ed. by Philip Mansel and Torsten Rott (London: Palgrave Macmillan, 2011), 79-80.

⁹ *Feldzüge des Prinzen Eugen*, 85, 144; Antonio Schmidt-Brentano, *Kaiserliche und k.k. Generale 1618-1815*, (Wien: Österreichisches Staatsarchiv, 2006), 3. URL: 218

Шпанија је на другој страни аустро-турски рат искористила да заузме Сардинију која је по Утрехтском миру припала Карлу VI. Из тог разлога је против ње формирана коалиција Светог римског царства немачког народа, Велике Британије, Француске и Холандије, па је 1718. године почео је Рат четворног савеза. Тај рат завршен је Хашким миром 1720. године, којим је између осталог Сардинију добило Војводство Савоја.¹⁰

Документ о опсади Београда који се налази у Историјском архиву племства у Толеду представљао је важну информацију за Шпанију у том тренутку с обзиром на то да је она била у лошим односима са царством Карла VI, а наредне године је започео и рат између њих. Извор информација је био извесни шпански официр који се налазио у аустријској служби, па су подаци о аустријском заузимању Београда преко Антверпена стигли у Шпанију. Војвода од Осуне, у чијој породичној архиви се налазио овај извештај, био је добро позициониран на двору Филипа V, те је вероватно тим путем шпански двор обавештен о догађајима који су се одиграли приликом освајања Београда у августу 1717. године.

Оригиналан текст на шпанском језику гласи:

„Campo de Belgrado a 16 de Agosto de 1717 a m

El dia 14 a las 7 de la mañana se obseruo en la plaza yn tan gran estruendo que ayn en nño campo temblo la tierra, y fue el haberse les bolado yno de sus mayores almagazeño a ruinando les grandisima cantidad de casas, y parte de las murallas hacia el sauo, y segun noticias muerto les y estropeado mas de 3000 personas. Este mismo dia a las sinco de la tarde en peso de los trauajos del ejercito turco, un fuego de focileria tan continuado, y fuerte que apenas hauia persona en nrās lineas que pudiese dispararles, y esto lo continuaron hasta esta noche como todo el dia 15 que amanezieron Con sus ramales por diferentes

---

<https://www.oesta.gv.at/benutzung/forschungshinweise/hinweise-fur-forschungsarbeit-in-den-bestaenden-des-oesterreichischen-staatsarchivs.html>
(приступљено 23. 10. 2019)

¹⁰ Фе Бахо Алварес, Хулио Хил Пењароман, *Историја Шпаније* (Београд: Clio, 2003), 162; Philippe-Paul comte de Ségur, *Historia moderna: Historia de España*, Vol. 29 (Madrid: Imprenta de la Real Compañía, 1838), 289-291.

partes a menos de 50 pasos de nr̃os fosos esto y otras circunstancias juntas a la del gran daño que rreciuiua toda ñra Armada la tenia poco satisfha, y hasta al mas pobre de corazon deseoso de pelear antes de sufrir mas t̃po semejantes y tan continuadas ympertinencias. Este mismo dia de rresulta' de un gran conzejo de Guerra, que ybo en ñro ejercito se dispuso este para salir a atacar el enemigo, y la misma noche a las nueve todo el ñro se puso en marcha y fue saliendo por los boquetes de nr̃as lineas y quedandose sobre las armas hasta esperar el dia al mismo tpo salieron a la mosque a las tropas destinadas para de tener qualquiera tentatiua que pudiesen hazerles de la plaza y esta mañana luego que rrompio el dia, que fue mas tarde que otras vezes a causa de yna niebla muy deenza /mas fauorable que dañosa a nosotros/ se empeso la batalla atacando por el zentro y costados a todo el ejercito turco encontrando bastante rrecistencia, en su ynfanteria que a poca distancia ynes de otre guarnecian sus ynfinitos trabajos y baterias rretirandose de ynes en otre, y bendiendo mucho mas caras que a lo hordinario sus yidas; pero nr̃a infanteria y Caualleria ayudada del Gr̃al de les ejercitos fue su diuina Mag seruido que arrostrase todo peligro, y que a las 10 de la mañana, ciento y ochenta mill Barbaros, se sepusiesen en yna total y precipitosa fuga, quedando les nr̃es no solo duenes del campo de Batalla y de toda la Arrtileria cansilleria pero tambien de todo /su hermoso/ campamento y bagaje todo lo qual que son las 7 de la tarde lo tienen, y a nr̃es soldados en el suyo, no quedando en el del enemigos de hauer hally estado, entre tanto y hasta aora no ha auido la menor apariencia de que les de la plaza y tentasen hazer salido siendo muy natural que lo pesaran en adelante y que a no pedir desde muy luego la capitulacion se les recitara la mas fauorable y para les que quedaren bivos las Galeras por quartel de inbierno el rejimiento del conde de Pines fue yno de les hombrados para contra la plaza pero hauiendo benido auiso a la Gr̃al que mandaua todo este cuerpo, de yn otro Gr̃al que guardaua la caueza de puentes al sabo, que les tartares habian bajado y hacia aquella parte y que si no le socorrian no podria subsistir; fue mandado dho Coronel Pines siendo las sinco de la mañana, con su rejimiento y dos esquadrones mas a su horden para este socorro y tomando la marcha como pedia el caso le suzedio yno bien particular, y no de poco honor, y fue que al pasar, por el zentro de ñra linea por la parte de adentro, y que esta estaua con toda la ynfanteria que antes la guarnecia, peleando con los enemigos y por

consecuencia no habia ni yn solo hombre de Armas en ella, mas de 2000 Jenizaros que benian a rollades de nuestra Caualleria de la derecha, en lugar de rretirarse emprendieron montar nña linea/ muy bien pesado/ a fin de rompernos la comunicacion de ella hazer un grande daño y confucion y de malas consecuencias en nño campo abista de esta ymportancia el mencionado regim^{to} justan^{de} de con les dos esquadrones abandonando, con la mayor precipitacion les cauallos y metiendose a la linea, lograron el contener a les Jenizaros, y a poco tpo la yista deber les hazer pedazos, y la muy grande satisfacion de que llegando su Alteza, ser^{ma}, al mismo tpo la mostraze de lo ejecutado y obseruando el dho Conde Pines que su rejimiento no salia fuera, pidio lizencia para ejecutarlo y abiendola conzedido que ayn no heran las 8 de la mañana lo ejecuto entrando en la Batalla, y auiendo salido bien de ella: se contento por despojo de hauer sido yna de les primeros que llegaron el campamento turco; yo aunque fatigado no he querido dejar de hazer esta breue relacion Concluyendo que lo que mucho bale cuenta algo pero es cierto que nuestro ejercito a derramado sangre como que nuestra ynfanteria a obrado balerosisimamente como tambien la caualleria forzando trincheras increyible huiendo padecido mucho algunos rrecogim^{dos}, pero carisimo amigo que gran dia a sido el de oy para la aygustima Casa y para toda la Cristianinad.

Esta relacion se escriuió donde y en el tpo que recita por yn oficial español del Conde de Pines que se hallo en toda la funcion, su discrecion manifiesta en todo lo que dize. Llego en Amberes a manos de Amigo en su carta de 3 de Sep^{se} dize=

En quanto a novedades por la adjunta vera lo que se (*печ нејасна*) a que deuo añadir que el dia 19 ynmediato al de la Batalla se rrindio Belgrado con las mismas Capitulaciones que Temsibra, ezepto los rebeldes.

Y los que se vyeron, de nño ejercito a la plaza dejaron en ella, 450 piezas de Artilleria, y toda la flota que tenian en la rriuera que seran hasta 60 embarcazion, entre galeras y saycas; aguardase la rrelazion de todo por mas este noche y luego que llegue la rremittire=

Por la relacion que lleuo del campo a Biena el⁸ Sarjento Grål conde conde de Hamilton del dia de la Batalla sufha en Viena de 21 de Agosto se saue que el ejercito Otomana se componia de 2000 hombreo de les quales murieron en el Campo Zerca de 400. La mayor parte

Jenizaros con el Haga y de nra parte ayn que se dizen de dos a tres mill son muchos mas=

Las personas de distinction que se saue murieron de nra parte el teniente Mariscal Grāl del campo Conde Hayben el Grāl de Batalla el Baron Dalberg el teniente coronel Conde de Palfi=el theniente coronel Principe de taris=el Marq de Clerezi=

Heridos el ser^{mo}, señor theniente Grāl Zesareo Principe Evjenio de Saboya que asistio a todo el fuego herido lijeramente en el Braso de Bala de Mosquete=el Mariscal Grāl Conde de Palfi,-el Grāl de Caualleria Conde de Montecoculi=el theniente Mariscal de campo Principe de Lobcobiz=el theniente Mariscal de Campo Principe Frederico de Bitenberga=el Grāl de Batalla Conde de Uuallis=el Grāl de Batalla, conde de ek=el Grāl de Batalla Principe de Hacia Cazal”

Превод текста са шпанског језика на српски гласи:

„Београдско бојно поље дана 16. августа 1717. године ујутру

Дана 14. августа 1717. године, у седам часова ујутро, на тврђави је одјекнула стравична бука од које је задрхтала земља и на нашем пољу. Десило се, заправо, да је њихова највећа убојита справа уништила велики број кућа, део бедема према Сави и да је, како са знајемо, убила и ранила преко 3.000 људи¹¹. Истог дана, у пет поподне, турска војска је кренула у силовит артиљеријски напад који је трајао читаву ноћ, онемогућивши да било ко из наших редова запуца. У освит наредног дана, 15. августа, њихови одреди били су на све стране и то на мање од 50 корака од наших ровова. Упркос великим губицима и незадовољству наше Армаде, чак и они најмалодушнији су више желели да се боре него да још дуго трпе овакву срамоту.

Истог дана, након одлуке Великог ратног савета наше војске, у девет сати увече, наши одреди су кренули у напад на непријатеља

---

¹¹ Аустријски топови су погодили магацин са муницијом. Експлозија се догодила између шест и седам ујутро, а била је толико јака да су минарети са цамија као и кровови суседних кућа одлетели у ваздух. Жан Мартин де ла Колон у својим мемоарима помиње да је погинуло више од 4.000 људи. Бранко Бешлин, н.д., 509; *Feldzüge des Prinzen Eugen*, 134; Дејан Микавица и др, *Срби у Хабзбуршкој монархији од 1526. до 1918*, књ.1 (Нови Сад: Прометеј, 2016), 188; Jean Martin de La Colonie, *op. cit.*, 429.

кроз пролазе наших редова, с подигнутим оружјем чекајући јутро.¹² У исто време из тврђаве су незаустављиво кренуле и трупе које су до тада мировале. То јутро свануло је касније него уобичајено, због густе магле која нам је ишла у прилог¹³. Битка је започела нападом на централне и бочне делове турске војске, чија је пешадија давала жесток отпор уз непрекидна и снажна дејства са мале удаљености, померајући батерије с једне на другу страну, штитећи више своја лица него своје животе; међутим, суочивши се са опасном ситуацијом, наша пешадија и коњица су уз помоћ генерала величанствене војске успеле у 10 ујутро да приморају на повлачење и потпуни бег стотину осамдесет хиљада варвара, остављајући нашим до 7 часова поподне не само власт над бојним пољем и читавом артиљеријом него и над њиховим величанственим логором и преносивом војном опремом. У међувремену, све до сада није било ни најмањег наговештаја да ће предати тврђаву и да ће покушати да оду и било је сасвим разумљиво да се очекује њихово напредовање. Нико није очекивао да ће капитулација за њих бити најповољнија. Међу онима који су остали живи на галијама као и у зимским склоништима¹⁴, пук грофа Пиноса био је један од најхрабријих приликом напада на тврђаву, међутим, посредством генерала који је командовао целим овим корпусом¹⁵ стигло је обавештење од другог генерала који је

---

¹² Сви генерали једне армије образовали су Велики генералштаб. Његови чланови узимали су учешћа у ратном савету који је командант армије обавезно сазивао по важним питањима, али за чија мишљења није био везан. Petar Томас, *Vojna istorija* (Beograd: Vojno delo, 1959), 688.

¹³ У Колоновим мемоарима један део текста о опсади Београда је насловљен са *Пријатељска магла*. Jean Martin de La Colonie, *op. cit.*, 443.

¹⁴ Зимска склоништа или бараке која се користе зими када нема војних операција у шпанској војној терминологији зову се *cuarteles de invierno*. Juan de Mariana, *Historia de general de España (Aumentada hasta el pronunciamiento de setiembre de 1840)*, tomo XV (Madrid: Imprenta de Don Leonardo Nuñez de Vargas, 1841), 182.

¹⁵ За чување шанца и осигурање против изласка из тврђаве команда је поверена командантима коњице подмаршалу Виару и двојици генерал-мајора, грофу Лантиерију и Орсетију. Под њиховом командом налазили су се одреди Монтекукулија, Гравена, Галвеса, Васкеза, идр. *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen*, 139. B. Драшковић, н.д., 70. Franz von Kausler, *Atlas des plus mémorables batailles, combats et sièges des temps anciens du moyen age et de l' age moderne, en 200 feuilles* (Karlsruhe et Fribourg: Librairie et etablissement lithographique de B. Herder, 1831), 46-50.

чувао мостобран на Сави да су се до тог дела спустили Татари¹⁶ и да неће моћи да опстане уколико му се не помогне¹⁷. У пет часова ујутро пуковнику Пиносу је наређено да са његовим пуком и са још два ескадрона под његовом командом крене у помоћ. Поневши се часно у тој ситуацији, прошао је кроз централни део наше линије с унутрашње стране пешадије која ју је раније бранила, борећи се против непријатеља, након чега није остао ниједан наоружани човек. Више од 2.000 јаничара које је потукла наша коњица здесна¹⁸, уместо да се повуку, кренули су да се пењу према нашој линији /веома добро утврђеној/ с циљем да нам прекину комуникацију са њом и да нам нанесу велику штету и конфузију, што би нанело штету нашем бојишту. Спознавши значај тога, поменути пук је, заједно са два ескадрона, убрзано напустио коњицу и ступио у линију, успевши да обузда јаничаре и да их за кратко времена покоси, а на огромно задовољство његовог пресветлог Величанства који је, посматрајући шта се догађа, приметио да наш гроф Пинос тражи дозволу за излазак свог пука. Пошто је добио дозволу, ушао је у битку иако још није било ни осам ујутро и из ње успешно изашао: задовољан што је био један од првих који су стигли у турски логор. Упркос умору који осећам, нисам желео да престанем да пишем овај кратки извештај сматрајући да он много вреди будући да је наша војска истински лила крв и да су се наша пешадија и коњица понеле веома храбро док су пробијале шанчеве, невероватно подносећи неколико повлачења, али, најдражи пријатељу, овај дан је велик за божанствену царску кућу и за читаво хришћанство.

Овај извештај је написао један шпански официр грофа Пиноса који је лично био на месту и у време самог догађаја. Његова дискреција се огледа у свему што каже. Стигло у Антверпен у руке пријатеља у чијем извештају од 3. септембра, каже:

---

¹⁶ Дванаестог августа 1717. дојахало је 30.000 Татара који су се улогорили на Дедињу. Б. Бешлин, *н.д.*, 509.

¹⁷ Подмаршал Виар је у критичном моменту позвао у помоћ коњанике грофа Пиноса (Васкеза). *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen*, 170.

¹⁸ Турска војска је била одбачена аустријском левокрилном коњицом, али се прибрала и повезала са другим већим јединицама с циљем да неке од њих нападну чело коњице, а друге да је нападну са леђа или бар са бока. В. Драшковић, *н.д.*, 72.

Што се тиче новости које ће ваша висост видети у прилогу (вас), обавештавам да је Београд капитулирао одмах након битке, деветнаестог дана, под истим условима као и Темишвар¹⁹ изузев побуњеника²⁰.

Према ономе што је виђено, наша војска је у тврђави оставила 450 комада артиљерије, читаву флоту која је била на обали, до 60 бродова, међу галијама и шајкама; сачекај целокупни извештај који ћу чим стигнем вечерас послати=

Према извештају о одиграној бици, који је 21. августа у Беч донео сјајни наредник, генерал гроф Хамилтон²¹, познато је да је османску војску чинило 2.000 људи од којих је на бојишту погинуло близу 400, као и највећи део јаничара заједно са агом. Иако се говори да је на нашој страни било две до три хиљаде људи, било их је много више²²=

Међу лицима за која се зна да су погинула били су: подмаршал гроф Хаубен²³, генерал поручник барон Далберг²⁴, потпуковник Палфи²⁵= потпуковник војвода Таксис²⁶= маркиз де Клеричи²⁷=

---

¹⁹ По дозволи Савојског, предаја Темишвара требало је да послужи као основа за преузимање града. *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen*, 176.

²⁰ Условe под којима ће бити извршена капитулација Београда диктирао је Савојски 18. августа 1717. године. У првом члану се каже да ће одмах престати свако непријатељство, изузев ако се мимо очекивања догоди неки неред. В. Драшковић, *н. д.*, 74.

²¹ Гроф Јохан Андреас фон Хамилтон (1679–1738), преко њега је Евгеније Савојски послао у Беч вест о победи, где је Хамилтон стигао 19. августа 1717. године, што значи да је од Београда до Беча стигао за три дана. Хамилтон је 1723. године добио чин генерала коњице, служио је у Банату, а 1734. премештен је у Италију. С. Wurzbach, *op.cit.*, Band 7 (Wien: Aus der kaiserlich-königlichen Hof und Staatsdruckerei, 1861), 265; М. Радусиновић, *н. д.*, 130.

²² Извор је добро проценио да су аустријски губици много већи. У литератури се наводи да они су заправо били око 6.000 људи. Турски губици су били око 10.000 погинулих, 5.000 рањених и исто толико заробљених. *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen*, 171; Virginia H. Aksan, *Ottoman Wars 1700-1870: An Empire Besieged* (London, New York: Routledge, 2014), 102.

²³ Гроф Јохан Георг Хаубен (1657–1717).

²⁴ Дамиан Казимир фон Далберг (1675–1717), припадао је немачкој племићкој породици Далберг из Рајнске области.

²⁵ Јанош Палфи (1696–1717), најстарији син палатина Угарске.

²⁶ Феликс Турн-Таксис (1686–1717), учествовао у бици код Петроварадина 1716. године, где је његова јединица показала необичну храброст. С. Wurzbach, *op.cit.*, Band 45 (Wien: Druck und Verlag der k.k Hof und Staatsdruckerei, 1882), 71.

²⁷ Карло Ђорђо Клеричи (1696–1717), у оригиналном тексту неправилно пише Де Клерези. Чланови ове ломбардијске породице су били официри у шпан-

Међу рањеницима су пресветли господин генерал-потпуковник царски војвода Евгеније Савојски, који је током читаве борбе био присутан и који је од метка мускете лакше рањен у руку генерал фелдмаршал барон Палфи²⁸, – коњички генерал барон Монтекокули²⁹, подмаршал војвода Лобковиц³⁰, подмаршал војвода Фридрих Виртембершки³¹, генерал мајор барон Валис³², генерал мајор барон Ек³³, генерал мајор војвода Хесен Касел.”

ској војсци. Claudio Donati, „*The Profession of Arms and the Nobility in Spanish Italy: Some Considerations*”, in: *Spain in Italy: Politics, Society, and Religion 1500-1700*, ed. by Thomas James Dandeleit, John A. Marino, vol. 32 (Brill: Leiden-Boston, 2007), 317–318.

²⁸ Јанош Палфи (1659–1751), палатин Угарске од 1741. до 1751. године.

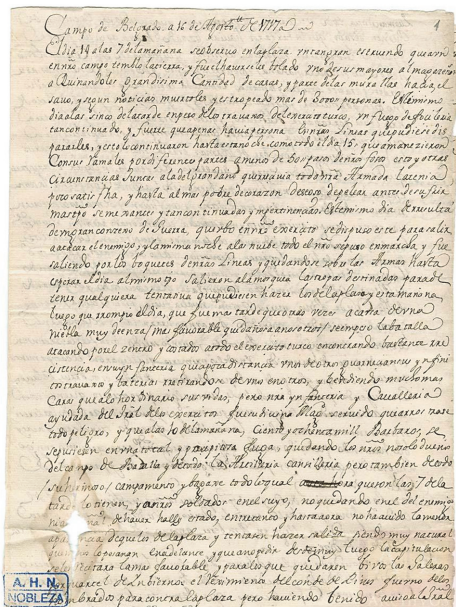
²⁹ Гроф Херкулес Пиус Монтекуколи-Ладерки (1664–1729), чин коњичког генерала стекао је 7. маја 1716, а фелдмаршала 10. октобра 1723. године. A. Schmidt-Brentano, *op.cit.*, 66. Породица Монтекуколи је била једна од најстаријих и најпознатијих племићких породица из северне Италије, односно Војводства Модене. Херкулес Пиус се борио на страни Хабзбурга против Ракоцијевих устаника, као и против Француза. C. von Wurzbach, *op.cit.*, Band 19 (Wien: Druck und Verlag der k.k Hof und Staatsdruckerei, 1868), 43–45.

³⁰ Јозеф Антон Аугуст Лобковиц (1681–1717).

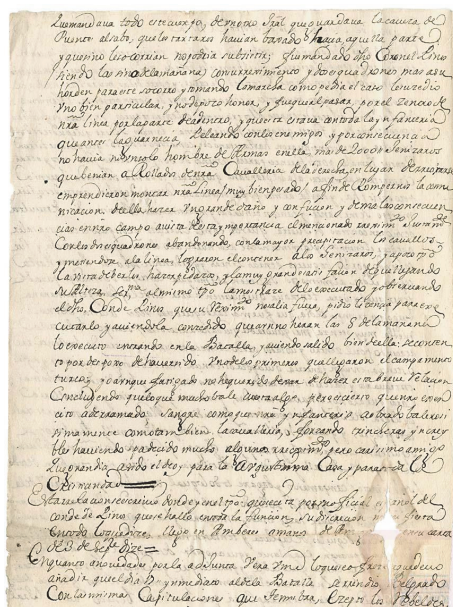
³¹ Принц Фридрих Лудвиг Виртембершки (1690–1734), учествовао је у Рату за шпанско наслеђе, а у опсади Београда 1717. године се истакао својом храброшћу. C. Wurzbach, *op.cit.*, Band 58 (Wien: Druck und Verlag der k.k Hof und Staatsdruckerei, 1889), 239.

³² Гроф Франц Паул Валис (1677–1737). Он је био први командант Београда после успешно завршене опсаде и на том месту је остао до 1727. године. C. Wurzbach, *op.cit.*, Band 52 (Wien: Druck und Verlag der k.k Hof und Staatsdruckerei 1885), 258; *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen*, 170.

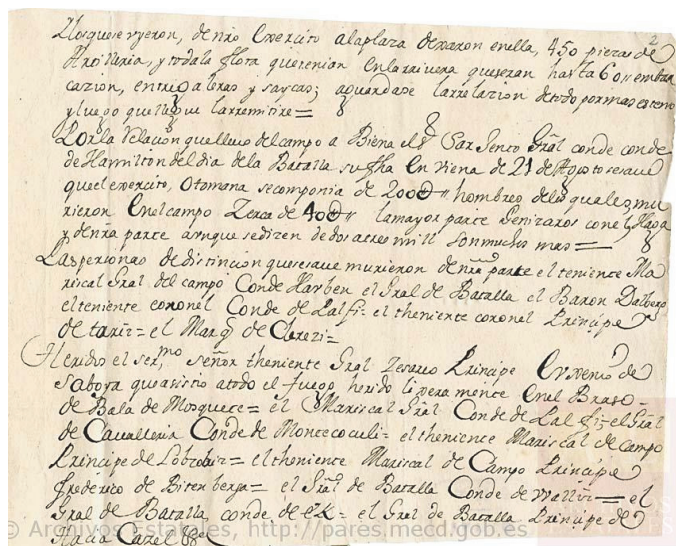
³³ Јохан Карл фон Ек, један од команданата друге коњичке линије на левом крилу аустријске војске. В. Драшковић, *н.д.*, 68–69.

1. Прва страна документа

2. Друга страна

3. Трећа страна

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Archivo Histórico de la Nobleza –Toledo

Grupo de Fondos- 1. Archivo de los Duques de Osuna

Fondo-1.1. Ducado de Osuna

Објављени извори

Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen nach den Feldakten nach den Feldakten und anderen authentischen Quellen hrg. von der Abteilung für Kriegsgeschichte des k.k. Kriegsarchivs Wien. Serie II (Bd. 17), Wien: Verlag des k.k. Generalstabs, 1891.

La Colonie, Jean-Martin de, *The Chronicles of an Old Campaigner M. De La Colonie 1692/1717*. London: John Murray, 1904.

Литература

Aksan, Virginia. *Ottoman Wars, 1700-1870: An Empire Besieged*. London, New York: Routledge, 2014.

Алварес Фе Бахо и Пећароман Хулио Хил. *Историја Шпаније*. Београд: Clio, 2003.

Бешлин, Бранко. *Евгеније Савојски и његово доба*. Нови Сад: Матица српска, 2017.

Búrgos, Augusto. *Blasón de España: libro de oro de su nobleza: reseña genealógica y descriptiva de la Casa Real, la grandeza de España y los títulos de Castilla*, tomo IV. Madrid: Imprenta de Don Pedro Montero, 1859.

Donati, Claudio. „*The Profession of Arms and the Nobility in Spanish Italy: Some Considerations*”, in: *Spain in Italy: Politics, Society, and Religion 1500-1700*, ed. by Thomas James Dandeleit, John A. Marino, vol. 32, 299-325. Brill: Leiden-Boston, 2007.

Драшковић, Владо. „Један француски извештај о борби за Београд 1717. године”. *Годишњак града Београда*, књ. VII, (1960), 67–89.

Fantoni y Benedí, Rafael. *La milicia, fuente de nobleza: títulos y grandezas de España concedidos al estamento militar por Felipe V y Fernando VI*, Emblemata: Revista aragonesa de emblemática, num. 12, (2006), 143-156.

Hagard, Juan Villasana. *Handbook for Translators of Spanish Historical Documents*. Austin: University of Texas, 1941.

Kausler, Franz. *Atlas des plus mémorables batailles, combats et sièges des temps anciens du moyen age et de l' age moderne, en 200 feuilles*. Karlsruhe et Fr-ibourg: Librairie et etablissement lithographique de B. Herder, 1831.

Lapesa, Rafael, *Historia de la Lengua Española*, Madrid: Gredos, 1981.

Mariana, Juan. *Historia de general de España (Aumentada hasta el pronunciamiento de setiembre de 1840)*, tomo XV. Madrid: Imprenta de Don Leonardo Nuñez de Vargas, 1841.

Микавица Д., Лемајић Н., Васин Г., Нинковић Н. *Срби у Хабзбуршкој монархији од 1526. до 1918*, књ.1. Нови Сад: Прометеј, 2016.

O'Reilly, William. „A Life in Exile: Charles VI (1685–1740) between Spain and Austria”. In: *Monarchy and Exile: The Politics of Legitimacy from Marie de Médicis to Wilhelm II*. Ed by Philip Mansel and Torsten Riotte, 66-90. London: Palgrave Macmillan, 2011.

Pharies, David. *A Brief History of the Spanish Language*. Chicago: University of Chicago Press, 2007.

Piferrer, Francisco. *Nobiliario de los reinos y señorios de España*, revisado por A. Rujula y Busel, Madrid: Imprenta de Manuel Minulesa, 1858.

Pountain, Christopher. *A History of The Spanish Language through Texts*. London-New York: Routledge, 2001.

Радусиновић, Милорад. „Руска вијест о паду Београда 1717. године”. *Зборник Матице српске за историју*, бр. 42, (1990), 129–131.

Schmidt-Brentano, Antonio. *Kaiserliche und k.k.Generale 1618-1815*. Wien: Österreichisches Staatsarchiv, 2006.

Séгур, Philippe-Paul. *Historia moderna: Historia de España*, Vol. 29. Madrid: Imprenta de la Real Compañía, 1838, 289-291.

Terrero, Ángel Riesco. *Diccionario de abreviaturas hispanas de los siglo XIII al XVIII: con un apéndice de expresiones y fórmulas jurídico-diplomáticas de uso corriente*. Salamanca: Ángel Riesco Terrero, 1983.

Tomac, Petar. *Vojna istorija*. Beograd: Vojno delo, 1959.

Wurzbach, Constantin. *Biographische Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. Wien: Druck und Verlag der k.k Hof und Staatsdruckerei, 1861, 1868, 1884, 1885, 1882, 1889.

Zavadil, Bohumil, *Historia de la lengua española: Introduccion a la etimología*. Prague: Karolinum Press, 2015.

Електронски извори

<https://archive.org>

<https://www.culturaydeporte.gob.es>

<http://diglib.uibk.ac.at>

<https://dle.rae.es/>

<https://filologiaunlp.wordpress.com>

<https://ifc.dpz.es>

<http://www.literature.at>

<https://www.oesta.gv.at/>

<http://pares.mcu.es>

MA Žarko Panić,

e-mail: zarezabalj@yahoo.com

**REPORT ABOUT THE SIEGE OF BELGRADE
IN 1717 FROM THE HISTORICAL ARCHIVE
OF THE NOBILITY IN SPAIN**

(Summary)

During the Siege of Belgrade in August 1717, a report was written by an anonymous Spanish officer about the events which had happened during the conquest of the city by the Austrian army. The report was written in Spanish and has been preserved in the Historical Archive of the Nobility in Toledo. The report told about military order, battle operations, and also about names of dead and wounded in the battle. This report presented an important piece of information for Spanish Empire in that moment, because Spain was in hostile relations with the Empire of Charles VI, with which it would go in war the following year. By this report, the Spanish court was informed about the Austrian victory, because the Duke of Osuna, whose family archive this report belonged to, was a well positioned person in the court of Spanish king Philip V.

KEY WORDS: *Siege of Belgrade 1717, Spain, Duke of Osuna, Nobility Archive in Toledo, report.*

94(497.11)"1914/1918":77.03
77-051 Стојадиновић Д.
77-051 Валић Љ.
COBISS.SR-ID 34918409

Оригиналан научни рад
Примљен: 07. октобар 2020.
Прихваћен: 27. новембар 2020.

Др Горан Гаврић, ванредни професор
Факултет драмских уметности, Београд
e-mail: gavricgoran8@gmail.com

РАТНА ФОТОГРАФИЈА КАО ФОТО-ДОКУМЕНТ: ДРАГИША СТОЈАДИНОВИЋ И ЉУБИША ВАЛИЋ

АПСТРАКТ: Српска фотографија је захваљујући, пре свега, Анастасу Јовановићу ишла у корак с развојем фотографије у свету и то почев од њеног открића. Међутим, на настанак ратне фотографије у Србији се чекало више од пола века, до балканских ратова и затим Првог светског рата, где су се српски ратни сликари и фотографи у потпуности изразили и допринели у великој мери ширењу истине. Фотографије Драгише Стојадиновића и Љубише Валића из Великог рата представљају својеврсни фотодокумент. Валићева књига „Доживљаји наредника Миладина“ представља веома интересантан и користан пример за разматрање односа између фотографије и књижевности (текста) у контексту фото-књижевности.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: српска ратна фотографија, фото-документ, фото-књижевност, Први светски рат, Драгиша Стојадиновић, Љубиша Валић

Увод

Иако су прве ратне фотографије (неколико дагеротипија) направљене у америчко-мексичком рату (1846–1848), тек је у Кримском рату (1854–1856) британски фотограф Роџер Фентон (Roger) успео да уобличи систематичну фотографску репортажу. Међутим, како су у то време, недуго након открића фотографије 19. августа 1839, још увек биле веома дугачке експозиције, он није био у могућности да прикаже реалну слику страдања на кримском бојишту. Овде би требало напоменути и то да је Србија ишла у корак са открићем и развојем фотографије, јер је познати српски фотограф, литограф и дворски сликар Анастас Јовановић после непуне две године од Дагеровог открића фотографије купио у Бечу *Пецвал–Волгтландерову* фото-камеру са редним бројем три и постао званично трећи фотограф у свету. Ипак, у Србији се жанр ратне репортажне фотографије појављује тек за време балканских ратова (1912–1913), са Ристом Марјановићем и Драгишом Стојадиновићем (сл. 1). Они су били учесници и Првог светског рата, а међу значајнијим српским фотографима из овог рата су и Драгомир Глишић, Драгољуб Павловић и Љубиша Валић. Без обзира на то што код Драгише Стојадиновића војници често позирају као модели независно од борби, његове фотографије представљају својеврсни документ, сведочанство о рату. При том, целокупни утисак у његовом случају употпуњују и уоквирују и фотографије настале у међуратном периоду. Када је, пак, реч о Љубиши Валићу, књига „Доживљаји наредника Миладина” (1917) илустрована његовим фотографијама из Великог рата представља врло користан предлог за разматрање односа између фотографије и књижевности. Али не само то, повезивањем фотографије и језика кроз тзв. фото-књижевност можемо стећи дубљи увид у значење Валићевих фотографија и околности у којима су оне настале.

1. Драгиша Стојадиновић у поречком белом оделу и са пушком, 1917.

Фотографије Драгише Стојадиновића као фото-документ

Српска ратна фотографија заживела је тек за време Првог балканског рата са Ристом Марјановићем, који је на захтев Драгутина Димитријевића Аписа дошао из париског *Њујорк хералда* (New York Herald) у Београд и постао званични фото-репортер при Врховној команди.¹ Он је фотографисао мобилизацију и одлазак у рат, као и ослобођење појединих градова и заробљене турске војнике 1912. године. Марјановић је снимао масовне сцене код којих је бирао најподеснији угао и тачку, мало издигнуту у односу на ниво збивања, са које је на најбољи начин могао да сагледа кретање великих људ-

---

¹ Ипак, требало би напоменути да је фотограф (и трговац фотографијама) руског порекла Иван В. Громан највероватније пратио Черњајева у српско-турском рату 1876. године и направио одређен број фотографија које су углавном статичне. На њима су приказани официри и војници удаљени од ратних попришта (једино је на неколико фотографија рањеника постигнута извесна драма), па се тако може направити паралела са Роџером Фентоном који је у овом погледу поступао на истоветан начин. Громан је, такође, и први који је на територији Србије седамдесетих година 19. века снимао пределе, градове (нпр. тргове, улице и јавне зграде у Београду) и живот људи. Branibor Debeljković, *Stara srpska fotografija* (Beograd: Muzej primenjene umetnosti, Muzej grada Beograda, 1977).

ских маса.² У периоду балканских ратова фотографска техника и технологија је већ напредовала, па су тако до изражаја могли да дођу неки други аспекти који се тичу фотографског језика. Српски фотографи су сада могли да се усредсреде и на акције које би дале ширу слику рата, ону која се не ограничава само на позирање учесника рата, или у најбољем случају бележење статичних ситуација између ратних дејстава.³ Миланка Тодић напомиње како су фотографи, иако су имали могућност да бележе цео ток операције, снимали појединачне, издвојене слике којима су хтели да представе радњу и акције (сл. 3). Из тог разлога су фотографска дела о балканским ратовима најчешће компонована као панорамски, статични кадрови који су лишени динамике и драматичних акцената.⁴

2. Војници српске коњице са командантом Костом Вучевићем, 1854.

3. Драгиша Стојадиновић, Збег, 1916.

² Милојко Гордић, *Збирка фото-негатива Ристе Марјановића* (Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, 1973), 6, 147. Чувени француски фотограф Анри Картје-Бресон (Henri Cartier-Bresson) мајсторски је фотографисао велике масе људи, као нпр. на Гандијевој сахрани (1948), у Кини за време Маоиста (1949) и Совјетском Савезу (1954).

³ Прва српска фотографија на којој су приказани војници, и то српске коњице, са командантом Костом Вучевићем (1854, сл. 2), настала је у мирнодопским условима. На овој фотографији непознатог српског аутора неки војници гледају у правцу фотографа и фото-апарата, док други скрећу мање или више поглед на леву страну где се налази командант Вучевић. Занимљиво је и то да је ова српска фотографија настала највероватније 1854, дакле исте године када је започео и Кримски рат. У том периоду Србија је била неутрална, односно није учествовала у Кримском али ни у једном другом рату.

⁴ Миланка Тодић, *Историја српске фотографије* (Београд: Просвета, Музеј примењене уметности, 1993), 61.

У Првом светском рату, након Церске битке 1914. године, фотографи су од Врховне команде српске војске добили задатак да фотографишу зверства над недужним српским цивилима која су починили бесни и фрустрирани припадници поражене аустроугарске војске. Требало је снимити злочине, насиље и, пре свега, мртва унакажена тела цивила како би светска јавност била обавештена о ситуацији и размерама тих недела. Фотографија је била најпогоднији медијум за то,⁵ јер су због могућности да се брзо сниме и недуго након тога и умноже, слике злочина биле потпуно визуелно јасно и ефикасно средство за ширење истине.⁶ Драгиша Стојадиновић је као и Риста Марјановић, који је својим фото-апаратом овековечио победу српске војске, био учесник у Церској бици, али као водник чете, потом је постао командир чете и онда је све до краја 1916. године био командир митраљеског одељења.⁷ Све време рата, као учесник у великим биткама од Цера, Чеврнтије, Колубаре и Београда

---

⁵ На осамдесет графика под називом „Катастрофе рата“ (1810–1815) Франсиска Гоје (Francisco Goya) приказана су зверства, силовања, свуда распрострањени и обешени лешеве, злочини које су над шпанским цивилним становништвом починили француски војници под вођством Наполеона Бонапарте (Napoléon Bonaparte). Иако је овим графикама Гоја можда још снажније успео да нам дочара сав ужас масовног покоља, њихова заступљеност и доступност широј јавности је неупоредиво била мања у односу на фотографије (графика такође може да се умножава, али у далеко мањем обиму, и нема медијску моћ изузев ако није пласирана кроз медије).

⁶ Супротно томе, британска влада је преко Роџера Фентона и његових фотографи покушавала да умањи број жртава и прикривајући истину о погибијама својих војника заправо је прикривала своју, али и неспособност и неорганизованост британске војске.

⁷ Стојадиновић је био учесник и балканских ратова, а у Прагу је издао „Албум фотографија о балканским ратовима и Арнаутској борби“. Такође је био и ветеран српског филма и један од најзначајнијих филмских сниматеља, иницијатор да се направи први српски авион и првак Србије и Југославије у стрељаштву. Занимљиво је то да га је као прослављеног стрелца ангажовао мајор Војислав Танкосић да обучи два младића из Босне да пуцају из пиштоља. После атентата на аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда (Franz) у Сарајеву, он је схватио да је научио Гаврила Принципа да добро гађа. У вези са његовим стрељачким способностима постоји анегдота, када је један рођак на породичном скупу у шали рекао да Драгиша више није тако добар стрелац као што је некад био. Драгишина супруга Олга је на то устала, одмакла се, ставила јабуку на шешир и рекла му да гађа, а он је потегао револвер и погодио јабуку. Стеван Јовичић, *Витез с камером и пушком: Драгиша М. Стојадиновић* (Београд: Југословенска кинотека, 2017), 49–50, 53.

до повлачења кроз Србију, Црну Гору и Албанију, он је снимао али нажалост није могао да сачува све јер су му ствари у којима су били снимци при прелазу албанских река падале у воду, па су му тако плоче и филмови већим делом пропали или били искварени.⁸ Стојадиновић је са посебном пажњом снимао сцене опустелог бојишта, на коме су још растргнути људски и животињски лешеве, разбацани шлемови и оружје. У најуспелијим фотографијама он је врло пажљиво трагао по напуштеном бојишту за оним детаљима који ће најбоље пренети поруку о страхотама рата.⁹ Овакво Драгишино поступање, које је постепено градило и његов фотографски стил, али и снимање Јована Пешића и Драгомира Глишића кретања српске војске, живота у логору и живота деце и цивилног становништва у местима кроз која су пролазили, те снимање Милоја П. Игрутиновића исцрпљених војника и лешева на острву Видо, открива часне и нескривене намере српских фотографа у Првом светском рату, које су заправо биле одраз истих таквих намера српског народа и његовог слободарског духа (сл. 4).¹⁰

---

⁸ Ипак је успео да сачува приличан број добрих снимака из тих времена и предао их Фотографској секцији при њеном оснивању у Солуну. Стојадиновић је иначе био заслужан за организовање фотографске и кинематографске службе на Солунском фронту. Будући да је француска војска у својој формацији поред борацких јединица имала и своје секције за фотографију, кинематографију, а за уметничке радове ратне академске сликаре и вајаре – а Врховна команда је морала да се саобрази формацијама француске војске, јер је ушла у њен састав – одмах по доласку српске војске на Крф наређено је да се набави потребан материјал за оснивање фотографско-кинематографске секције при Врховној команди. Исто. И фотографије Роберта Капе (Сара) из битке за Нормандију, тачније операције *Оверлорд* или *Дана Д*, пропале су, али не током саме борбе. Наиме, развијач филмова часописа *Лајф (Life)* грешком је осветлио негативе у мрачној комори тако да је од укупно 106 израђено само 11 фотографија, познатих под називом „Невероватних једанаест”. Robert Capa, *Slightly Out of Focus: The Legendary Photojournalist's Illustrated Memoir of World War II* (New York: Modern Library, 2001).

⁹ Миланка Тодић, н. д., 63.

¹⁰ У Кримском рату није постојао слободарски дух британског народа, јер је тај освајачки рат Уједињено Краљевство водило из интереса, приклонивши се Османском царству и осталим члановима алијансе, Француској и италијанској краљевини Пијемонт, у борби против Русије. Иначе, повод за избијање рата је заправо био религијски спор између Француске, која је била заштитник римокато-

4. Драгиша Стојадиновић, уметничка фотографија
из Првог светског рата

Стојадиновић је, рецимо, фотографисао мртве српске војнике-регруте које су зверски убили Бугари. Такође дуж граничне области и границе где је извршен упад снимио је све оно што је пронашао несахрањено, али није избегао да усними ни лешеве бугарских војника.¹¹ Дакле он је настојао, иако је природно морао бити у одређеној мери и субјективан, да у својим фотографијама уобличи једну слику најближу реалности, живи израз бесмисла којег доноси рат, а који он није желео да одбаци како би могао да испуни свој часни задатак. Иако је Стојадиновићев приступ ослобођен инсценација и не прикрива грубу стварност, на појединим његовим фотографијама провејава помало идилична атмосфера испуњена романтичним акцентом. То се првенствено односи на његове појединачне и групне портрете учесника рата са различитим чиновима, као и истакнутих личности попут Арчибалда Рајса (Archibald Reiss) и страних фотографа Самсона Чернова, Аријела Варџеса (Ariel Varges) и др., који су

лика и Русије као заштитника православних верника на територији Османског царства.

¹¹ Стога се Фентоново искључивање лешева из фотографија – ако изузмемо утицај британске владе; мада би требало истаћи да његов колега Џејмс Робертсон (James) није слепо следио упутства владе, између осталог и због других извора прихода – не може оправдати техничким недостацима, јер за фотографисање непокретних тела мртвих војника није представљала препреку и ограничење дугачка експозиција као што би то био случај са динамичним сценама пуним акције.

пored српских фотографа допринели ширењу истините слике ратних догађаја у свету.¹²

Његов целокупни фотографски опус може се поделити у пет стилски и хронолошки различитих целина, које се ипак не могу најбоље сагледати као издвојене. Прву чине ратне фотографије, пре свега оне из Првог светског рата, на којима су приказане војне активности и мртва тела; друга се састоји од појединачних и групних портрета са великим бројем војника насталих у међуратним или пасивним периодима рата; у трећој се појављују фотографије истакнутих цивилних личности; четврта и пета целина, које су стилски најудаљеније од осталих, јесу породичне фотографије настале после рата, али и предратне, ратне и послератне фотографије чији аутор није Стојадиновић, а на којима је он лично приказан у војној униформи, са породицом или непосредно након хапшења у „Главњачи” и на робији у Сремској Митровици.¹³ Иако и свака целина понаособ може да представља фото-документ, тек се њиховим повезивањем добија валидна фото-документација која потпуно осветљава читав Драгишин опус, поготово ако се узме у обзир чињеница да су то тематски различите целине. Фото-документ је пре валидан него што је случајан и неочекиван, а појединачна фотографија не може да испуни критеријум рефлексивне и интерне валидности за истражива-

---

¹² Стојадиновић је урадио и портрет свог колеге Љубише Валића, кога је, као и све друге своје пријатеље и познанике који су га изневерили, због своје преке нарави потпуно заборавио. О Валићу, са којим је сарађивао у комисији која је требало да набави сав потребан материјал за фотографско-кинематографску секцију при Врховној команди, тако он каже следеће: „Поред мене у комисији је био одређен и један академски сликар, чијег се имена не сећам, али он је чим смо стигли у Рим, продужио пут за Швајцарску да се никада не врати.” Стеван Јовичић, *н. д.*, 61.

¹³ Марсел Пруст (Marcel Proust) је чувао фотографију своје мајке у собама и након њене смрти 1905. године могао је тако да разговара са њом. Graham Smith, *‘Light that Dances in the Mind’: Photographs and Memory in the Writings of E. M. Forster and his Contemporaries* (Pieterien and Bern: Peter Lang, 2007), 129. Породична или кућна, афективна фотографија има информативну улогу, али не доживљава исти пријем код особе која на њој гледа неког блиског и особе која ту види само човека без својстава; овде већ налазимо зачетак вишесмислености; уосталом, мења се чак и рецепција исте фотографије наших блиских, а зависно од протока времена, нашег старења итд.; укратко, с близином смрти. Fransoa Sulaž, *Estetika fotografije* (Beograd: Kulturni centar Beograda, 2008), 232–233.

ча фото-документаристу.¹⁴ Стојадиновићеве фотографије не пружају превише података када су издвојене, на основу једног појединачног или групног портрета не можемо стећи дубљи увид у ауторов уметнички израз и тематику.

Стојадиновић је фотографисао лешеве, али се лица најчешће не виде и тела су снимљена с леђа. Дакле, он је имао извесну дистанцу у односу на мртва тела, односно лични идентитет особа прикривен у том облику који је само лице могло да делимично разоткрије, али и да га својом физички проузрокованом деформисаношћу упрља. Разлози за то су највероватније психолошке природе, а не пропагандног карактера. Сузан Зонтаг (Susan Sontag) сматра да људи вероватно не желе да буду ужаснути: „Ипак, постоје слике чија се моћ не смањује, делимично зато што човек не може да у њих често гледа.” Она, при том, узима у обзир слике упропашћених лица које ће увек сведочити о великој преживљеној опасности, као што су лица ужасно изобличених ветерана из Првог светског рата који су преживели пакао ровова.¹⁵ Послератне фотографије на којима се појављује само Стојадиновић можда су и најзагонетније, пре свега, због свог спиритуалног карактера.¹⁶ Као да се на његовом лицу у

---

¹⁴ Clem Adelman, „Photocontext” (London and New York: Routledge Falmer, 2003), 153-154.

¹⁵ Susan Sontag, *Regarding the Pain of Others* (New York: Picador, 2003), 65. Зонтагова даје и неке друге примере: „Лица растопљена и згушњена са ожиљачним ткивом преживелих од атомске бомбе бачене на Хирошиму и Нагасаки; лица расцепљена ударцима мачете Тутса који су преживели геноцидно дивљање које су починили Хути у Руанди – да ли је исправно рећи да су људи навикнути на ово?” Исто.

¹⁶ Спиритуална фотографија је настала сасвим случајно, када је фотограф Вилијам Х. Мамлер (William Mumler) ухватио пролазни траг (стварних) жена на својој фотографској плочи, али су други мислили да је то био пут у спиритуални свет. Из Америке је прешла у Француску, па потом и у Велику Британију, где су је практиковали Ричард Бурснел (Richard Boursnell) и шкотска браћа Крег (Craig) и Џорџ Фалконер (George Falconer). Губитак живота у необјашњивим катастрофама као што су Париска комуна, Амерички грађански рат и Први светски рат подстакао је дослук са медијима, као и експериментисање са медијумом. Louis Kaplan, *The Strange Case of William Mumler, Spirit Photographer* (Minneapolis, London: University of Minnesota Press, 2008). Ектоплазмичка спиритуална фотографија упућивала је на светлост духа у форми луминозне супстанце која искрсава из тела медија и била је популарна

овим портретима скупила сва трагика рефлектована са лица погинулих војника која је видео, али са којима није желео да се сусретне ни посредством објектива свог фото-апарата.

Нарочито је занимљива фотографија са робије у Сремској Митровици која – иако је на њој Драгиша са затворским бројем на плочици, пред само спровођење у затвор – делује помало инсценирано и као аутопортрет, због одраза у огледалу које се налази иза његове главе са десне стране (сл. 5). Али он овде није попут Нарциса загладан у огледало, његов поглед је упрт у објектив фото-апарата;¹⁷ објектив у извесном смислу постаје огледало, у њему се рефлектује слика Стојадиновићевог портрета и његовог одраза у огледалу. Ролан Барт (Roland Barthes) напомиње како се све мења када он осети да га неко гледа кроз објектив: „Почињем да 'позирам', тренутно створим себи друго тело, унапред се преобратим у слику. Тај преображај је активан: осећам како Фотографија, по својој вољи, ствара моје тело или га умртвљује.”¹⁸ У објективу се субјект огледа, али не види директно свој одраз у њему; он је ипак свестан тога да ће се посредством фотографског медијума посредовано мултипликовати његов лик.¹⁹ На фотографијама Стојадиновић делује самоуверено, у

крајем 19. века и за време Првог светског рата. Annette Hill, *Paranormal Media: Audiences, Spirits and Magic in Popular Culture* (London and New York: Routledge, 2011), 45.

¹⁷ Шарл Бодлер (Charles Baudelaire) је 23 године након објаве дагеротипије у Паризу 1839. године славно коментаришао да је идолопоклоничко мноштво пожурило, као Нарцис, да посматра њену тривијалну слику на металној плочи. Graham Smith, *н. д.*, 43.

¹⁸ Rolan Bart, *Svetla komora: Beleška o fotografiji* (Beograd: Kulturni centar Beograda, 2011), 17. Барт наводи један занимљив пример везан за ту моћ умртвљивања, када су неки комунари животом платили задовољство да позирају на барикадама – после пораза Париске комуне, полицајци француског политичара и историчара Адолфа Тијера (Adolphe Thiers) су их препознали и готово све стрељали. Исто. Стојадиновић је ухапшен због неуспешног атентата који је у Народној скупштини Краљевине Југославије на председника владе Милана Стојадиновића пуцњима из пиштоља извршио опозициони посланик Арнаутовић. Председник владе је то искористио да се реши Драгише који је проглашен иницијатором атентата и осуђен по Закону о заштити државе на три године затвора у Сремској Митровици, а са њим су робијали и други посланици који су се супротстављали пронемачкој политици Владе Милана Стојадиновића. Стеван Јовичић, *н. д.*, 82.

¹⁹ Описујући холограм као фантазам да се стварност ухвати у живо, који траје – откако се Нарцис нагнуо над својим извором, Жан Бодријар (Jean Baudrillard) траје –

војничком ставу наслеђеном из рата, помало и самозаљубљено. Али, он је супротно Нарцису постављен у уздигнутом положају, очију праволинијски упртих према фото-апарату, делимично крутог, без изражајног лица које не одаје његова осећања у том тренутку, односно изненађеност и усхићење.²⁰ Ратна фотографија у извесном смислу представља идеал праксе фото-журнализма, обезбеђујући полигон за фото-журналистичку репутацију и на крају националне симболе патриотизма, солидарности, смрти и жртвовања.²¹ Она такође обезбеђује највиши степен фотографског реализма уколико приказује борбу или ратне активности. У Првом светском рату су имена званичних ратних дописника и уметника постала позната, али су званични фотографи остали више или мање анонимни.²² Драгиша Стојадиновић је био крајње пожртвован у својим напорима да достигне тај фотографски реализам. Он се, срећом, не сврстава у онај већи број анонимних фотографа Великог рата, можда једним делом и због тога што је био двоструко наоружан. Његова репутација као врсног стрелца готово да је пала у сенку од тренутка када је узео фото-апарат и камеру у своје руке да би снимио ратне призоре. Ово друго оружје се на крају показало као убојитије, прецизније и ефикасније средство у борби за истину.

---

lard) износи следеће мишљење: „После фантазма о виђењу себе (огледало, фотографије) долази фантазам о могућности обилажења око себе, а нарочито могућности пролажења кроз себе, пролажења кроз сопствено спектрално тело – а било који холографисани објект је пре свега луминозни ектоплазм вашег сопственог тела. Али то је на неки начин крај естетике и победа медијума...” Žan Bodrijar, *Simulakrumi i simulacija* (Novi Sad: IP Svetovi, 1991), 107–108.

²⁰ На сликама познатих сликара Нарцис је најчешће у повијеном, готово хоризонталном положају, очију упртих надоле у свој одраз у води и са израженом фацијалном експресијом.

²¹ Michael Griffin, *The Great War Photographs: Constructing Myths of History and Photojournalism* (Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 1999), 122–123.

²² Jane Carmichael, *First World War Photographers* (New York and London: Routledge, 2003), 148.

5. Стојадиновић на робији у Сремској Митровици

Фотографије Љубише Валића у књизи „Доживљаји наредника Миладина”

Фотографије Љубише Валића којима је илустрована књига „Доживљаји наредника Миладина” (неке фотографије направили су и Славко Грујић и Милутин Копша), никако нису само додатак тексту. Такође, књига „Нађа” (1928) Андреа Бретона (André) наговештава преображај целокупне књижевности, јер аутор и сам напомиње да је књизи богато илустрованој фотографијама циљ да одстрани све описе.²³ Љубиша Валић је пошао од репортаже, тачније ратне фото-репортаже, али су његове фотографије на којима су приказане ратне голготе српских војника и цивила током повлачења кроз Албанију 1915–1916. године добиле један нови квалитет повезивањем са текстом. Пред уметником који је и фотограф и писац је тежак задатак да оствари јединство фотографије и текста, а Валић је морао да прилагоди своје фотографије књизи коју је исто он писао, али на основу причања наредника Миладина. У овом случају текст и фотографија нису произашли једно из другог, они су настајали паралелно на истом подручју. Оно што је заједничко за књиге „Доживљаји наредника Миладина” и „Нађа” јесте то да она нису књижевна

---

²³ André Breton, *Nadja* (New York: Grove Press, 1960). С друге стране, Марсел Пруст у првом тому своје књиге „У потрази за минулим временом”, У „Свановом крају” (1913), уверљиво описује фотографије портрета, ремек-дела из Италије, споменика, катедрала и др., али супротно „Нађи” која је илустрована великим бројем фотографија (пored цртежа, слика и др.), не постоји визуализација тих описа.

дела него документ узет из живота, што је за свој роман истицао и Бретон, при чему је напоменуо да је то исказ о догађајима који нису ни маскирали нити транспоновили стварне људе који су приказани.²⁴ У Валићевој књизи се помињу стварне личности, међу којима су наредник Миладин (повремено се обраћа у првом лицу из позиције приповедача), генерал Гојковић, мајор Љуба, мајор Аца, мајор Војин, мајор Миливој, потпуковник Мирко, породица Деглоар, као и Петар I и Александар I Карађорђевић, док се у „Нађи”, иако је у питању фикција, такође приказују познате личности из Бретоновог окружења, попут Пола Елијара (Paul Éluard), Бењамина Переа (Benjamin Péret), Бланш Дервал (Blanche) и др.²⁵ Иако је Валић био на свим местима на којима је био и наредник Миладин, фотографије приказују углавном сцене приликом повлачења српске војске са коњском и воловском запрегом, догађаје након завршетка борби као што је обилазак албанског вође и српског савезника Есад-паше уништених бродова у Драчу након бомбардовања, посету престолонаследника Александра рањенима на острву Виду итд. Изостале су при том акције које су описане у књизи, као што су борбе са Арнаутима који су често нападали српске војнике из заседе,²⁶ уски и те-

²⁴ André Breton, *н. д.* Нађа је стварни лик који је Бретон сретао у периоду између 4. и 12. октобра 1926, али и „лутајућа душа”, фантом у срцу књиге који открива присуство друге димензије, подсвесни свет свакодневног живота. Karen L. Taylor, *The Facts on File Companion to the French Novel* (New York: Infobase Publishing, 2007), 279.

²⁵ Фотографије фиктивних ликова су ретке у фикцији из очигледног разлога што измишљени ликови – без обзира на то колико су извучени из живота – заправо не постоје; стога, сваки фотограф који жели да представи фиктивни лик мора сам неминовно бити измишљен. Timothy D. Adams, *Light Writing & Life Writing: Photography in Autobiography* (Chapel Hill & London: The University of North Carolina Press, 2000), 2.

²⁶ Најраније познато фотографско сведочанство о непосредно сниманом насиљу – чиме је у историји српске фотографије отворен морални проблем о коме ће се размишљати тек поводом савременог фото-новинарства – јесте фотографија *Арнат убија српског калуђера на Косову у манастиру Девич* (1912, сл. 6) непознатог аутора, објављена у *Илустрованој ратној хроници*. Миланка Тодић, *н. д.*, 61. Ако пратимо Сузан Зонтаг, овде је фотограф заменио оружје за фото-апарат и уместо да одреагује, практично је још једном усмртио жртву: „Као што је камера сублимација пиштоља, тако фотографисати некога представља сублимирано убиство – меко убиство, које одговара тужном, застрашеном времену.” Susan Sontag, *O fotografiji* (Beograd: Kulturni centar Beograda, 2009), 23.

шко проходни путеви на опасним литицама са којих су пропадали коњи и војници, аустроугарски аероплани који су бомбардовали луку у Драчу, војници и народ у најтежим тренуцима, на ивици смрти, док се смрзавају и гладни посежу за иструлелим месом цркнутих коња итд.²⁷

Наредник Миладин описује ситуацију када је стигао генерала Рашића на самом челу колоне, на месту на коме је престајала стаза и губила се у једну стрму раван дугачку око сто педесет до двеста метара која је била покривена снегом и углачана од стотине и хиљаде ногу, слична санти леда: „Чим би који од војника, ма како паљиво, ступио на њу, већ је после трећег корака тоциљао се и котрљао, док не би сав крвав и изубијан и изгребен зауставио се на дну. Коњ који би наишао на то страшно место, изгубио би равнотежу, те тоциљајући се а повучен товаром, сурвао би се у падину.“²⁸ Дакле, у Валићевим фотографијама су изостале кључне сцене самих борби и страдања српске војске и народа (сл. 7). Али зато је Валић навео детаљно у књизи такве ситуације чији је сведок био и наредник Миладин: „Све чешће смо наилазили на мртве војнике и заробљенике, али оно што нам је душу тиштало, беше што наши војници беху младићи, готово деца, то беху наши регрути. Они млади, неиздржљиви и неискусни, лако су се одвајали и заостајали иза својих јединица и тако појединачно пропадали и умирали.“²⁹ Чак постоји и одређен број, додуше мањи, фотографија групних портрета војника који позирају. У овом случају недостатак визуелних описа је надомештен детаљним текстуалним описима. Валић је фотографијама окончања одређених акција, сцена које су потом уследиле и које означавају њихов крај, заправо поентирао и заокружио све оно што је томе претходило, ускраћујући при том читаоце за њихове визуел-

---

²⁷ На почетку наредник Миладин није хтео да једе месо угинулих коња, па је тако опоменуо војнике који су пекли месо коња који је био смрзнут петнаест дана: „Па то је цркнут коњ, месо је већ кварно, па ћете се потровати!“ Љубиша Валић, *Доживљаји наредника Миладина* (Женева: Штампарија „Југославенске Културе“, 1917), 61.

²⁸ *Исто*, 56–57. „Тешко се ишло по смрзнутом и клизавом путу. На низбрдици падали су и стока и људи. Коњи, који већином немаху зимски ков, с муком су се кретали, под теретом, који су носили... Уморни коњи, клизали су се и падали под теретом, на смрзнутом и углачаном путу.“ *Исто*, 45.

²⁹ *Исто*, 61–62.

не референце. Бретон је у „Нађи” поред 44 фотографије (портрети Мана Реја [Ray] и различитих снимака Париза Жака Андреа Боифара [Jacques-André Boiffard] и Анрија Мануела [Henri]), користио и слике познатих уметника као што су *Гитариста* Жоржа Брака (Georges Braque), *Болно путовање и енигма фаталности* Ђорђа де Кирика (Giorgio Chirico) и *Људи о томе неће знати ништа* Макса Ернста (Max), али и проспекте, делове манифеста, књига итд. Фотографије се при том могу поделити на портрете познатих личности, архитектонску фотографију, фотографије урбаног окружења, као и фотографије маске из Нове Британије од трске и старог црвеног влакна, те статуе са Ускршњег острва коју је Бретон поседовао.³⁰

6. „Арнаут убија српског калуђера на Косову у манастиру Девич”, непознат аутор, 1912.

7. Љубиша Валић,
„Последњи поздрав”, 1912.

Валић поред фотографија употребљава само још тзв. вињете, мале илустрације између пасуса на којима су приказани догађаји изостали на фотографијама – међу којима су углавном куће и утврђења, затим угинули коњ, глава рањеног војника у завојима, као и Везиров мост, али недостају акције, драматични догађаји, тела мр-

³⁰ Када је Нађа видела ову скулптуру са Ускршњег острва у Бретоновој колекцији, била је уверена да статуа изговара „Волим те”. И знала је да ће Бретон написати књигу о њој. Wayne Andrews, *The Surrealist Parade* (New York City: New Directions Publishing, 1990), 58–59.

твих војника итд. - и на тај начин је само делимично обogaћена и проширена слика догађаја текстуално описаних у књизи. Међутим, димензије, али и форма ових малих цртежа не допуштају да ове драматичне сцене изазову исто толико снажан ефекат као што би то учиниле да су приказане на фотографијама. Те сцене су овде додатно линеарно уоквирене у неку врсту логотипа, знака који упућује на даље тумачење догађаја помоћу текста као додатка.³¹ На фотографијама у књизи „Доживљаји наредника Миладина” нема ниједне грађевине, чак ни кућа у којима су током повлачења кроз Метохију и завејане планине Црне Горе и Албаније обитавали српски војници и цивили како би се угрејали и окрепили. Франсоа Сулаж (Francois Sulage) сматра како фотографије мењају наше виђење архитектуре и да ми више на снимку не видимо непосредно саму грађевину – уосталом, да ли је она икад виђена непосредно? – него грађевину посредовану погледом уметника: „За Европљанина, америчка архитектура првенствено је фотографија; чак и ако отпутује тамо, на лице места, да би је сам видео уживо, прекасно је за то: фотографије су му заувек остале у очима.”³² Наредник Миладин и српски војници су били у једној земуници, али и у арнаутској кући, о чему се пише у књизи: „Ноћ се је већ спустила, када тешко и лагано корачајући,

---

³¹ И у Јунговој књизи „Сећања, снови, размишљања” појављују се слични мали цртежи на почетку и крају делова које је аутор цртао паралелно са својим истраживањима. На њима се најчешће појављује камен, као и кула у Болингену коју је Јунг својеручно градио. Занимљиво је то да је књига илустрована и породичним фотографијама, деловима рукописа и књига, као и фотографијама поменуте куле, споменика и замка, слично као у Бретоновој књизи. К. G. Jung, *Sećanja, snovi, razmišljanja* (Budva: Mediteran, 1989). И у Валићевој књизи се помиње Љум-кула, на путу од Призрена ка Скадру, под којом се одмарала или претоваривала коње маса војника и избеглица. Љубиша Валић, *н. д.*, 47. Такође, може се успоставити веза између „Нађе” и Јунгових психолошких теорија, које су иначе инспирисале и утицале на надреалисте.

³² Franois Sulaž, *н. д.*, 298. Током путовања у Венецију 1900. године, док је стајао на тргу и посматрао Цркву Светог Марка, Пруст је имао утисак да ниједна репродукција не би могла да пренесе осећај јединствености који је у том тренутку доживео. Док било која особа која је видела фотографије Св. Марка може да верује да има идеју о цркви, Пруст је схватио да гледање у базилику посредством фотографије јесте као читање класика у антологији „одабраних одломака”, где је интимна структура њиховог језика прикривена лепотом скоро универзалног карактера, фрагмента. Elena Gualtieri, *Bored By Photographs: Proust in Venice* (Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2009), 27.

стигосмо пред једну велику арнаутску кућу, ограђену великим зидом. На бандери, која беше учвршћена на кући, вила се застава. Кроз ноћ познадосмо нашу тробојку. То беше Васјат.”³³ Природа, односно сурови пејзаж, као да надвладава човека, чак и на фотографијама где се појављују веће групе војника.³⁴

За разлику од „Нађе” која је илустрована и фотографијама урбаног пејзажа, на Валићевим фотографијама је пејзаж потпуно огољен, сав у камену и кршу, ни налик већини других пејзажа. Управо то сивило у које се утапају недефинисане и једноличне форме стена повезује фотографије у један континуирани ток, у којем мањи број ремети и излази из овог оквира, а то су оне фотографије које су настале изван тог суровог планинског подручја. У књизи „У Свановом крају” дечак који је у улози наратора описује како је његова мајка помоћу породичног пријатеља Шарла Свана настојала да пронађе и поклони му фотографије слика познатих грађевина (не фотографије тих грађевина), као што је катедрала у Шартру Камија Короа (Camille Corot), јер је у томе било за степен више уметности.³⁵ А у „Нађи” се захваљујући фотографијама Андреа Боифара Париз појављује као произвољна колекција која има мало везе са званичним градом споменика.³⁶ Сулаж сматра како фотографије уметничких дела и сама постају уметничка дела, те да је то уметност о уметности.³⁷

³³ Љубиша Валић, н. д., 63.

³⁴ И на сликама Питера Бројгела Старијег (Pieter Bruegel the Elder) пејзаж повремено надвладава делатност људи, а то је нарочито видљиво на сликама *Самоубиство Саулово* (1562) и *Преображење Св. Павла* (1567), где је приказан велики број људских фигура.

³⁵ Марсел Пруст, н. д. Наратор закључује да, иако је ту фотограф био потиснут од непосредног приказивања самог мајсторског дела или природе и надомештен каквим великим уметником, он је опет побеђивао дајући репродукцију те уметникове интерпретације. *Исто*.

³⁶ Richard J. Williams, *Surreal city: the case of Brasília* (London and New York: Routledge, 2005), 235.

³⁷ уп. Fransa Sulaž, н. д., 301. У „Нађи” се појављује и фотографија статуе Етјена Долеа (Étienne Dolet) на Place Maubert-у у Паризу (1889), коју је урадио непознат аутор у 19. веку. Овде је приказана позната личност која је мртва, француски научник и штампар, а која је представљена у бронзи. Ова статуа изгледа као оживљена, док, обрнуто, фотографисане живе личности из ове књиге изгледају окамењене. *Исто*, 302.

Валић се сусрео са огољеним пејзажом, али се чини да Љубишу није ограничавао метод рада који је претходно примењивао у својим фотографијама. Томе је делимично допринело и његово сликарско искуство, које му је донело извесну слободу и у фотографском изразу. Валић није био строго зависан од одређеног фотографског жанра, а није имао на располагању ни мање или више познате грађевине, и то је његовим фотографијама донело извесну непосредност, неусиљеност и транспарентност без намерних прикривања. Код њега се, као и код Стојадиновића, могу видети искрене намере и ослобођеност од сваке врсте инсинуације и притисака са стране. Оба ова фотографа, као уосталом и велика већина српских фотографа из Првог светског рата, настојала су да креирају што је могуће реалнију слику, онолико колико су им то могућности и знање у том тренутку дозвољавали. Иако на фотографијама Љубише Валића недостају многе кључне сцене, нарочито из борби, оне представљају веома важан фотодокумент и сведочанство о страдањима српске војске и народа током Албанске голготе. Али, ове фотографије су такође значајне и у контексту разматрања односа између фотографије и књижевности, проширивањем утицаја фото-књижевности на веома значајно раздобље у српској историји.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Литература:

Adams, Timothy D. *Light Writing & Life Writing: Photography in Autobiography*. Chapel Hill & London: The University of North Carolina Press, 2000.

Adelman, Clem. „Photocontext”. in: Jon Prosser (ed.), *Image-based Research: A Sourcebook for Qualitative Researchers*, 148-162, London and New York: Routledge Falmer, 2003.

Andrews, Wayne. *The Surrealist Parade*. New York City: New Directions Publishing, 1990.

Bart, Rolan. *Svetla komora: Beleška o fotografiji*. Beograd: Kulturni centar Beograda, 2011.

Bodrijar, Žan. *Simulakrumi i simulacija*. Novi Sad: IP Svetovi, 1991.

Breton, André. *Nadja*. New York: Grove Press, 1960.

Capa, Robert. *Slightly Out of Focus: The Legendary Photojournalist's Illustrated Memoir of World War II*. New York: Modern Library, 2001.

Carmichael, Jane. *First World War Photographers*. London and New York: Routledge, 2003.

Conn, Peter. *Literature in America: An Illustrated History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

Debeljković, Branibor. *Stara srpska fotografija*. Beograd: Muzej primenjene umetnosti, Muzej grada Beograda, 1977.

Гордић, Милојко. *Збирка фото-негатива Ристе Марјановића*. Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, 1973.

Griffin, Michael. „The Great War Photographs: Constructing Myths of History and Photojournalism”. in: Bonnie Brennen and Hanno Hardt (eds.), *Picturing the Past: Media, History, and Photography*, 122-158, Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 1999.

Gualtieri, Elena. „Bored By Photographs: Proust in Venice”. in: David Cunningham, Andrew Fisher and Sas Mays (eds.), *Photography and Literature in the Twentieth Century*, 25-42, Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2009.

Hannavy, John (ed.). *Encyclopedia of Nineteenth-Century Photography*, Volume 1, A-I. London and New York: Routledge, 2008.

Hill, Annette. *Paranormal Media: Audiences, Spirits and Magic in Popular Culture*. London and New York: Routledge, 2011.

Humm, Maggie. „Memory and Photography: The Photo Albums of Virginia Woolf”. in: David Cunningham, Andrew Fisher and Sas Mays (eds.), *Photography and Literature in the Twentieth Century*, 42-52, Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2009.

Јовичић, Стеван. *Витез с камером и пушком: Драгиша М. Стојадиновић*. Београд: Југословенска кинотека, 2017.

Jung, Karl G. *Sećanja, snovi, razmišljanja*. Budva: Mediteran, 1989.

Kaplan, Louis. *The Strange Case of William Mumler, Spirit Photographer*. Minneapolis, London: University of Minnesota Press, 2008.

Mosse, George L. *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars*. New York, Oxford: Oxford University Press, 1990.

Пруст, Марсел. *У Свановом крају*. Београд: Paideia, 2007.

Smith, Graham. *'Light that Dances in the Mind': Photographs and Memory in the Writings of E. M. Forster and his Contemporaries*. Pieterien and Bern: Peter Lang, 2007.

Smyth, Lindsay. „Play[ing] Narcissus to a Photograph’: Oscar Wilde and the Image of the Child”. in: Joseph Bristow (ed.), *Oscar Wilde and the Cultures of Childhood*, 41-69, London: Palgrave Macmillan, 2017.

Sontag, Susan. *O fotografiji*. Beograd: Kulturni centar Beograda, 2009.

Sontag, Susan. *Regarding the Pain of Others*. New York: Picador, 2003.

Sulaž, Fransoa. *Estetika fotografije*. Beograd: Kulturni centar Beograda, 2008.

Taylor, Karen L. *The Facts on File Companion to the French Novel*. New York City, New York: Infobase Publishing, 2007.

Тодић, Миланка. *Историја српске фотографије*. Београд: Просвета, Музеј примењене уметности, 1993.

Tugendhat, Ernst. *O smrti*. Beograd: Karpos, 2010.

Валић, Љубиша. *Доживљаји наредника Миладина*. Женева: Штампарија „Југославенске Културе”, 1917.

Williams, Richard J. „Surreal city: the case of Brasília”. in: Thomas Mical (ed.), *Surrealism and Architecture*, 234-249, London and New York: Routledge, 2005.

Doc. Dr. Goran Gavrić

Faculty of Dramatic Arts, Belgrade

e-mail: gavricgoran8@gmail.com

WAR PHOTOGRAPHY AS A PHOTODOCUMENT: DRAGIŠA STOJADINOVIĆ AND LJUBIŠA VALIĆ

(Summary)

Serbian war photography came to life only during the First Balkan War, with Risto Marjanović, who came to Belgrade from the New York Herald in Paris at the request of Dragutin Dimitrijević Apis and became an official photo reporter at the Supreme Command. The entire photographic opus of Dragiša Stojadinović can be divided into five stylistically and chronologically different units, which, however, cannot be best seen as separate. The first consists of war photographs, primarily those from the First World War, which show military activities and dead bodies; the second consists of individual and group portraits with a large number of soldiers created in the interwar or passive periods of the war; in the third, photographs of prominent civilians

appear; the fourth and fifth units, which are stylistically the furthest from the others, are family photographs taken after the war, but also pre-war, war and post-war photographs of which Stojadinović is not the author, in which he is personally depicted in military uniform, with his family or immediately after his arrest in "Glavnjača" and in prison in Sremska Mitrovica. Although each unit can be a photodocument, only by connecting them is a valid photo documentation obtained that fully illuminates Dragiša's entire oeuvre, especially if we take into account the fact that they are thematically different units. The photographs of Ljubiša Valić illustrating the book "Experiences of Sergeant Miladin" (1917) are by no means just an addition to the text. Valić started from a report, more precisely a war photo report, but his photographs show the war Golgotha of Serbian soldiers and civilians during the retreat through Albania in 1915-16. years gained a new quality by connecting with the text. The artist, who is both a photographer and a writer, has a difficult task to achieve the unity of photography and text, and Valić had to adapt his photographs to the book he also wrote, but based on the story of Sergeant Miladin. In this case, the text and the photo did not come from each other, they were created in parallel in the same area. With him, as with Stojadinović, one can see sincere intentions and freedom from any kind of insinuation and pressure from the side. Both of these photographers, as well as the vast majority of Serbian photographers from the First World War, tried to create as realistic a picture as possible, as much as their abilities and knowledge allowed at that time.

KEY WORDS: serbian war photography, photodocument, photoliterature, First World War, Dragiša Stojadinović, Ljubiša Valić

Огледѣ

32:929 Ђано Г.(049.32)
COBISS.SR-ID 34919689

Осврт
Примљен: 16. децембар 2019.
Прихваћен: 02. октобар 2020.

Др Фабрицио Руди

Универзитет „Фридрих II”, Напуљ (Италија)

e-mail: fabrizio_rudi@hotmail.it

**О КЊИЗИ ЕУЋЕНИЈА ДИ РИЈЕНЦА ЂАНО.
ПРИВАТНИ И ЈАВНИ ЖИВОТ ЗЕТА РЕЖИМА
(EUGENIO DI RIENZO, CIANO. VITA PUBBLICA
E PRIVATA DEL GENERO DEL REGIME
(ROMA: SALERNO EDITRICE, 2018, 696 PAGINE))**

Нова импозантна биографија Галеаца Ђана, коју је приредио Еуђенио ди Ријенцо, представља одличну синтезу три аналитичка правца, што је веома захтевно када је реч о монографији. То је анализа приватног и политичког живота „зета режима”, „станара палате Венеција”, приказаног огољено и без икаквих идеолошких примеса; затим анализа дипломатских и међународних односа историјског периода, који се обично изузима из контекста његовог природног тока, као наставка прошлости и претходнице будућности; и на крају снажног профила Италије у историјском периоду пуном супротстављених страсти и често пристрасних реконструкција.

У том маниру Ди Ријенцо је допринео препознавању праве улоге и моћи италијанске дипломатије у Европи и свету са позиције силе коју је имала Италији тога доба и са којом су друге силе, пре или касније, морале да се суочавају. Насупрот томе, нема ничег сличног у приступу профили личности Галеаца Ђана, којој аутор приступа строго и са пуно прекора. Читав младалачки период Галеаца Ђана је немиран, проживљен у сенци престижа и моралне снаге његовог оца Костанца, хероја из Бакара. Ди Ријенцо се не задржава на психолошким разматрањима односа оца са сином, али признаје

да су они врло брзо довели „до опасности да буде проћердана [од стране Галеаца] сва његова предност у изнурујућој игри, вођеној по правилима које су други наметнули, у намери да се достигне, па чак и превазиђе очева личност, циљ који је још као дечак себи наметнуо”. (стр. 25)

Галеацу Ђану аутор приписује читав низ моралних мана, мање или више видљивих. Скоро све те мане види као резултат његове неспособности да се отворено суочи са улогом коју му је отац наменио (иако није ни на који начин интервенисао у синову корист на конкурс за место секретара посланства), понекад склоном мањкавостима протканим немаром и прохтевима типичним за извесне декадентне слојеве европске буржоазије. Несумњиво је да одатле потиче двосмисленост којом је проткан *Дневник* који је Галеацо водио од 1939. до 1943. године и који Ди Ријенцо студиозно преиспитује, практично страницу по страницу.

Исто тако, кроз анализу дипломатске каријере Галеаца Ђана аутор пружа и конкретну слику балансирања Италије тога времена у европској и светској политици. Галеацо је започео своју дипломатску каријеру када је Мусолини 22. маја 1929. подржао улазак у службу у министарство спољних послова изданке познатих италијанских породица попут Помпеа Алоисија, Фулвија Сувића, Рената Прунаса, Аугуста Роса и Пјетра Куаронија (стр. 74–75). Галеацо је отпочео свој *cursus honorum* у Буенос Ајресу и стекао позиције и лични престиж женидбом са Мусолинијевом ћерком Едом. Следило је намештење у Сантјагу у Чилеу, па премештај у Шангај и унапређење за генералног конзула у Кини, где је учинио свој први велики корак у каријери тридесетих година. Кина је била изложена снажном војном притиску Јапана и претила је опасност да му подлегне. Била је то ситуација која би неминовно тешко угрозила економске интересе Запада на Далеком истоку, међу којима су биле и инвестиције италијанске банке у Кини (Italian Bank for China). Ђано је тада већ успео да заштити потенцијалне позиције Италије везане за експлоатацију бескрајних ресурса „великог азијског болесника” након завршетка битке за Шангај. (стр. 114)

Због тога је унапређен у опуномоћеног министра Италије у Пекингу. Ди Ријенцо подсећа да је пословни успех започео на програму италијанске владе из 1927, која је зацртала „започињање снажне

и одговорне интервентистичке стратегије, способне да уведе Италију у авангарду светских сила непосредно заинтересованих за проблеме Источне Азије” (стр. 114–115), чији је циљ био једновременно заустављање јапанског експанзионизма и ширење комунизма. У том контексту је започело захладњење италијанско-јапанских односа, нарочито након што је априла 1934. јапанско министарство спољних послова објавило документ који се чврсто противио сваком покушају економске и финансијске експанзије усмерене на слабење позиција Јапана у Кини. Уследио је заједнички одговор Сједињених Држава и европских сила против такозване јапанске Монрове доктрине. Требало је да Ћано буде особа која би допринела формирању једне „антијапанске Кине”, макар и путем њене „фашистизације” (стр. 119), а његов одлучујући допринос добио је конкретан облик захваљујући подједнаком угледа који је његова породица имала међу експонентима италијанске индустрије и финансија. (стр. 117)

На овом месту Ди Ријенцо исправно подвлачи да су Ћанови дипломатски напори у Пекингу практично анулирани избијањем рата у Етиопији. Италијанско-јапански односи су затим поправљени захваљујући Мусолинијевој интервенцији, при чему је Италија признала јапанску окупацију Манџурије, а Јапан италијанску окупацију Етиопије, са последичним неизбежним захлађењем односа са Кином. То се догодило маја 1936. године. Годину дана касније, 6. новембра, Италија и Јапан потписаће Антикоминтерни пакт. (стр. 120)

У основи италијанске инвазије на Етиопију био је јасан циљ који је подразумевао суочавање са Енглеском како би се спречило да Италија остане без утицаја у зони Црвеног мора и изласка на Индијски океан. Ди Ријенцо подсећа да је Италија остварила одличну позицију на мореузу Баб ел Мандеб, где је 1926. добила „неформални протекторат” (стр. 134), а што је, имплицитно, било сматрано за прву надокнаду систематског искључивања италијанског присуства на Блиском истоку, започетог Сајкс-Пиковим споразумом од 16. маја 1916. године. Ди Ријенцо истиче да је „стратегија италијанске политике, иако у принципу није искључивала оштро суочавање са Великом Британијом, ипак настављена, па и после 1936, у правцу мирољубиве прерасподеле утицаја у зонама највећег стратешког интереса попут Црвеног мора и, надам се, била усмерена на постиза-

ње циљева инструментима културне дипломатије, јавно и скривено". (стр. 135) Стога, када је Ђано по повратку из Кине 1935. постављен на чело министарства народне културе, Мусолини је моментално искористио „тињајући сукоб" Француске и Енглеске, изазван енглеским заузимањем луке у Хајфи, да отпочне снажан продор италијанске културе у исламске земље, посебно путем веома слушаног арапског радија у Барију. Његово емитовање допринело је не само да се „усмери арапско јавно мњење уопште" током рата у Етиопији већ и да се уклоне препреке за подизање Јеврејске куће у Палестини, бедему преко кога је Енглеска могла да консолидује властито присуство на вратима Суецког канала, повезујући се у том циљу са јерусалимским великим муфтијом. (стр. 137–139) Овакве односе са арапским светом пореметила је идеологија нацистичке Немачке.

Током рата у Етиопији, у ком је Галеацо Ђано показао велику храброст борећи се у саставу XV бомбардерске ескадриле „Disperata" („Безнадежна" – прим. прев.), нагло му је порастао углед, али је чак два пута у том периоду довео у питање исправност Мусолинијевих одлука. Први пут када је, по очевом примеру, изнео мишљење „о живој забринутости великих индустријских и финансијских групација, узнемираних могућношћу победе заговорника санкција, чак њихову ужаснутост од евентуалности избијања рата на Медитерану између Италије и Уједињеног Краљевства". (стр. 144) Други пут када је 10. маја 1936. у хотелу „Империјал" у Асмари сазвао представнике италијанских ратних дописника, позивајући их да прихвате чињеницу да је подухват у Етиопији резултат воље и самопрегора целе нације, а не фашистичког режима! (стр. 145) У вези са овим, Ди Ријенцо подсећа да је Ђано увек подржавао Мусолинијеву спољну политику, како у јавним обраћањима, тако и у свом дипломатском раду, али не и пред елитним групама и, нарочито, не у свом дневнику. Ево и начина на који Дневник треба читати: као успомене, а не као историјски извор.

Током овог периода политичка каријера Костанца Ђана достигла је врхунац и 24. априла 1934. године Мусолини га је именовао за члана председништва народне скупштине. Аутор наводи све предности и лоше стране те високе позиције – због које су га прозвали „резервни Дуче". Костанцо Ђано није само саветовао Мусолинију да након окупације Етиопије покуша да на сваки начин избегне сукоб

с Енглеском већ му је препоручивао и посредовање Самуела Хоара и Пјера Лавала (Samuel Hoare, Pierre Laval) у решавању дипломатске кризе из 1935, не скривајући стрепње о правим намерама енглеско-француске акције, односно да је „циљ Лондона био да изазове рат и проузрокује унутрашњу кризу (у Италији), 'што би довело до збацивања Мусолинија'”. (стр. 48–49)

Ди Ријенцо највише осуђује удаљавање Фулвија Сувића из владе, човека који је боље од свих познавао германску интимну природу. Он се залагао да Италија потпуно стане у заштиту Аустрије, чиме би се онемогућио велики притисак Рајха на Алпе и на Сувићев родни Трст, па дакле и на Јадран. Тада је Сувић постављен за амбасадора у Вашингтону. Исту судбину доживео је и Пјетро Кварони, послат као опуномоћени министар у Кабул. Он је у потпуности схватио да „склад” са националсоцијалистичком Немачком није циљ већ средство „да Лондон и Париз пристану на важне концесије, нарочито на пољу колонијализма и у погледу италијанске експанзије на Балкану и жељених позиција равнотеже на Медитерану”. (стр. 149)

Ћано је постао министар иностраних послова 9. јуна 1936. и одмах је избила на површину амбиција да седне на тастово место. Са те позиције започео је да потхрањује легенду по којој је намеравао да италијанској спољној политици дâ други правац, другачији од Мусолинијевог. Та „нова политика” имала би два лица: обновила би односе између Италије и Немачке и истовремено ограничила немачке амбиције формирањем једне врсте „дунавско-балканског Локарна”. У стварности, како расветљава Ди Ријенцо, ништа у тој Ћановој иницијативи није било различито од Мусолинијеве, што аутор детаљно приказује док анализира дипломатске кораке који су довели до потписивања Челичног пакта: „Ништа Ћано није учинио да одгоди или избегне фатално савезништво, показујући истоветно виђење са Мусолинијевим. Са убеђењем је деловао како би се оно склопило и убрзало, показујући такву ревност, да је потписао пакт не проверивши да ли је у њега унета и обавеза билатералних консултација у случају да једна од потписница ступи у рат.” (стр. 170) Ди Ријенцо, такође, не заборавља да истакне притиске генералштаба копнене војске на италијански политички врх: „Бадоло је, наиме, из бојазни од француског превентивног изненадног напада, намеравао да ту претњу отклони давањем Осовини прецизних

војних обавештења и захтевајући отварање консултација са немачким војним врхом, на шта је, иако преко воље, прве седмице марта Мусолини пристао.” (стр. 173–174)

Ћанова балканска политика је, ефективно, погоршала опште стање. Интервенција у Албанији може да се сматра за корективни потез у односу на резултате Минхенске конференције, али и на споразум са Миланом Стојадиновићем од 25. марта 1937. године. У њој је било елемената којим би се могло постићи анулирање сваке могуће користи од овог споразума. Италија је отворено стала иза пројекта стварања „Велике Албаније”, што је значило подршку косовским Албанцима против владе у Београду. (стр. 183) Исто тако и следећи споразуми, које је Ћано покренуо и са Мађарском ради слабљења Мале Антанте, имали су за циљ маргинализацију утицаја Француске на Балкану и Јадрану и били су део фазе приближавања Немачкој, али су де факто Италију остављали без алтернативе за случај да то приближавање не функционише.

Када је почетком 1937. Херман Геринг посетио Рим, свечано је објавио немачку незаинтересованост за медитеранска питања, потврдио интерес за поштовање границе на Бренеру, али се нимало није дотакао будућности Балкана. Претила је опасност да ће Немачка, кад у једном моменту створи империју од Дунава до Балкана, пожелети и Хрватску и Далмацију, чиме би, како је то Ди Ријенцо сликовито приказао, Мусолинију припало место гаулајтера за Италију. Одатле френетични дипломатски напори Ћана у централно-европским и балканским земљама, од Будимпеште до Атине, да се таква опасност осујети. Против тога је, међутим, директно била усмерена „самоповређујућа” одлука потписивања Антикоминтерног пакта, што је представљао прелудијум оштрог захлађења односа Москве и Рима, које је наступило након потписивања Челичног пакта. Ћана је засигурно бринуло дволично понашање Енглеске: изван увредљивих новинских чланака против перфидног Албиона, Чемберлен и Идн су још од 1937. били заговорници потребе да се подржи жртвовање Аустрије и, поврх свега, давања тајног зајма Рајхсбанци! Пошто је пропао споразум из Стрезе из 1935, уз постојање размирица са Енглеском по питању Етиопије, Италија је 11. децембра 1937. иступила, заједно са Немачком и Јапаном, из Друштва народа. Започео је *descensus ad inferos* (пут у пакао – прим. прев.). То није значило да

се италијанска спољна политика затворила у свој торањ гордости и пустила да све пропадне. Она је у сваком случају морала да осигура своје интересе на Медитерану и на Индијском океану, па је дошло до приближавања са Енглеском захваљујући споразумима склопљеним на Ускрс 16. априла 1938. о слободи кретања кроз Суецки канал и на језеру Тана. До преокрета италијанско-британских односа дошло је након Минхенске конференције. Тек након ње Француска и Енглеска су признале, новембра 1938, италијанска освајања у Западној Африци, док је Италија наставила да и даље буде опрезна у погледу понашања своје „неверне латинске сестре”. (стр. 231–236)

Изгледа да је жртвовање Чехословачке убрзало жељену релаксацију односа Рима и Лондона и то из врло једноставног разлога. Чехословачка је била стожер система опкољавања Немачке и Мађарске, који је изградила Француска, да би се након закључивања Споразума о узајамној помоћи са Москвом претворила у мостобран бољшевизма у подунавским земљама. Такође, мотив несугласица био је и такозвани Јеврејски дом (Jewish Home). Наиме, већ је поминуто да се у дипломатској информацији бр. 14 од 16. фебруара 1938. тврдило да би јеврејско питање могло да се реши стварањем „у неком делу света, али не у Палистини, једне Јеврејске државе”. (стр. 242)

Споразум са Немачком, са којом Италија апсолутно није делила циљеве, потекао је из чисто геополитичких разлога. Требало је да се Италији обезбеди „слободан приступ океанима, што су јој поморске силе забрањивале”, држећи је затворену између Суеца, Малте и Гибралтара. Осим тога, Мусолини је, наравно, тражио враћање Корзике, али под условом деценијског процеса који би у становницима острва пробудио природну тенденцију за аутономијом (стр. 243), као и да Француска одмах испуни своја неубедљива обећања о концесијама, посебно у погледу Џибутија (стр. 246). Војно суочавање са Француском било је те 1938. нешто најгоре што се могло десити. Тако се Италија нашла поново приморана да брани своје право на постојање као силе унутар деликатне и крајње ризичне равнотеже снага.

Став Ди Ријенца о Челичном пакту 22. маја 1939. је врло одлучан и јасан. Споразум је био пун недостатака са многих аспеката, почев од будућег управљања односима између Немачке и Совјетског

Савеза, па све до разграничења сфера утицаја на Балкану и Јадрану, а још више по питању Јужног Тирола. (стр. 249)

Ђано је 21. маја допутовао у Берлин ради разговора са Рибентропом, који му је загарантовао да ће Немачка поштовати „дужи, бар трогодишњи, период мира“. Само дан касније спознао је колико је фаталан споразум који је потписао. Мусолини је од истог тренутка веровао да ће 22. маја 1939. неизбежно следити нови „23. мај 1915“, дан када је Италија окренула леђа Централним силама и приступила Тројној антанти, па му је прва мисао била потреба да најбрже могуће осигура „кућна врата на Бренеру“, у шта је укључио и италијански војни врх. (стр. 257)

Осим тога, Мусолини је због зетове тешке грешке морао генералу Угу Кавалеру да напише званични извештај о исправном тумачењу неких делова Челичног пакта, али и да направи „позориште у чистом италијанском стилу“, обавестивши Хитлера „да ће Италија стати уз Немачку само ако јој обезбеди доставу знатне помоћи у наоружању, муницији и стратешким сировинама“. Требало је да италијански захтеви стигну у Берлин без икаквог знања влада у Лондону и Паризу. Ти италијански захтеви, познати као „Листа молибдена“, били су зацртани на чак 18 милиона тона стратешких сировина: количину „толико велику и у светским размерама, да Немачка ни у ком случају није могла да их задовољи, сем уколико не заустави своје ратне напоре на фронту и унутар земље“. (стр. 258) Баш у овом моменту Ђано је успоставио контакте са једном другом дипломатском реалношћу, паралелном италијанској, али са потпуно другачијим везама – са Ватиканом.

Након избијања (Другог светског – прим. прев.) рата, у периоду пре него што ће и Италија ступити у њега, Ђаново понашање било је крајње двосмислено. Британска тајна служба често је јављала о заверама којима би се оборио Дуче, с циљем да се успостави „нови режим и онемогући улазак Италије у рат, а након 10. јуна 1940, отварањем преговора за постизање мирног компромиса са Великом Британијом“. По мишљењу британских дипломата, ако је Мусолини постао одлучно фило-немачки настројен, свака нада да се привуче на страну Лондона, као 1915, била је веома далека. Ту иницијативу је, наводно, подржавао и краљ Виторио Емануеле III, спреман на једно „уставно решење“ на основу кога би на чело режи-

ма могао да дође баш Ћано, као израз „антинемачког сврставања”. (стр. 273–274) Ћано је врло често разговарао са краљевским наме-сником за Етиопију принцем Амедом од Савоје и Аосте, прозваним „гвоздени војвода”. Он је понудио Лондону „италијанске трупе распоређење у Источној Африци за заједничку борбу против Мусолинија”. Међутим, у стварности, прецизира Ди Ријенцо, све је то била само једна велика „шарада” коју је пре свих прозreo Винстон Черчил: на кормилу је увек био Мусолини, и само он. Човек који је, супротно томе, покушавао да посредује, колико му је то служба дозвољавала, како Италија не би ушла у рат, био је Бернардо Атолико, италијански амбасадор у Берлину: Хитлер и Рибентроп који су га због тога презирали, од Мусолинија су тражили – и издејствовали – његову смену. Заменио га је мање искусан дипломата Дино Алфиери, који је био више наклоњен немачким стремљењима. Ћано га је снажно подржавао и био је убеђен да ће се „ако Немачка изгуби рат, последице пораза сручити и на нас, а ако победи, Хитлер ће нам све концесије скупо наплатити”. (стр. 310)

Пред претњама првих ратних демонстрација немачко-совјетског савезништва, Италија је сматрала да је куцнуо час да обнови идеју о формирању дунавско-балканског блока. Први саговорници у том циљу поново су биле Румунија и Мађарска. Ћано је загарантовао Виктору Антонеску, бившем румунском министру иностраних послова, да Рим неће трпети узурпацију Бесарабије, а мађарском министру иностраних послова Иштвану Чакију, да би одустајање Мађарске од Ердеља било само привремено, док су њена права на Трансилванију беспоговорна. Разумљиво, то је значило играти се са Немачком. Тако је дунавско-балкански пројекат брзо био прецртан. Осмишљен је нови – да се у Финску, која се јуначки борила против „совјетског медведа” – упутити италијански експедициони корпус и да јој се отворе кредитне линије. Али и та иницијатива је убрзо добила само симболичко значење.

За то време Лондон је покушао да веже за себе Италију преко Трговинског ратног споразума, који би јој дао статус најпривилегованије међу неутралним земљама. У вези с тим постојала је опасност да угаљ који би Италији стизао из Немачке од 1. марта 1940. буде сматран за „кријумчарену робу”. Ћано је, међутим, од ове уцене успео да се извуче схвативши да би даље оклевање ставило Ита-

лију на милост и немилост Немачке попут остатка Европе. Зато је заједно са тастом размишљао о једном *паралелном рату*. Мусолини и Ћано су се у близини Бренера поново срели са Хитлером, надајући се да ће успети да одложи ступање Италије у рат, наводно, у очекивању побољшања италијанске финансијске ситуације. Мусолини је признао Ћану да у сусрету намерава да опонаша Бертолда, лика из дела (италијанског писца и комедиографа – прим. прев.) Јулија Цезара Крочеа, који је, осуђен на смрт, затражио и добио допуштење да сам тражи дрво за које ће бити обешен, па га никада није ни пронашао. Ди Ријенцо коментарише: „Пун старинске сељачке лукавости своје родне Ромање и одлучан да, евентуално, изађе на мегдан тек ако се укаже 'прилика за сигурну победу, све у зависности од тока рата', Дуче се припремао за јужнотиролски састанак са прецизном намером да настави да се угледа на потезе 'кунктатора' Квинта Фабија Масима” (римског политичара и војсковође из времена Другог пунског рата, познатог по одуговлачењу и добијању на времену – прим. прев.). (стр. 301–302)

У међувремену је ступио на снагу британски ембарго на угаљ. Затворен је и Суецки канал и Гибралтар. Разумљиво, то је допринело да се Мусолини разбесни, тим пре што је Енглеска предложила Италији да је снабде половином њених годишњих потреба за угљем, при чему је заузврат тражила доставу савезницима авиона, топова и тешког наоружања. Мусолини је то, наравно, одбио, па је блокада овога пута ступила на снагу. Само захваљујући Швајцарској која је дозволила транзит немачког угља преко кантона Тичино и Ломбардије – детаљ који се често заборавља, а који (историчар Паоло – прим. прев.) Паолети не заборавља да истакне – Италија је могла да се донекле снабде угљем, везујући се, фатално, још више за Немачку. (стр. 308–309)

Италија је, дакле, објавила рат западним силама 10. јуна 1940. и започело је, по Ди Ријенцу, пребацивање одговорности за тешке грешке које је Ћано тада починио. (стр. 325–326) И одавде почиње најинтересантнији и најузбудљивији део његове биографије.

Примирјем у вили „Инчиза” (24. јуна 1940) између Француске, Италије и Рајха, Ћанове амбиције, које су ишле ка италијанском ширењу у централној и северној Африци све до језера Чада, страховито су ограничене. Деморалисан је, са очекиваним последицама, ита-

лијански дипломатски и војни врх, који је Ћану недвосмислено указао на стратешку штету нанету незаузимањем Бизерте. (стр. 335–337) Ипак, Ћано је видео потписивање Тројног пакта са Јапаном као облик компензације на немачку иницијативу да у интересну зону Челичног пакта укључи и Југославију, Мађарску, Румунију, Бугарску и Словачку. Сарадња са великом азијском силом могла је, по Ди Ријенцу, да буде противтежа немачкој монократској свемоћи. Италијанска влада је „имала за циљ формирање мултиполарног система са 'трансверзалним осовинама' које би се међусобно балансирале унутар једног широког евроазијског, руско-немачког савезништва, заједно са сателитским источно-европским државама". (стр. 337) Нажалост, потписивање Тројног пакта није произвело овакав резултат.

Мусолини је више пута пожуривао своје генерале да нападну енглеске положаје у северној Африци, посебно у Египту. И начелник немачког генералштаба је инсистирао на томе. Италијанско-немачка контрола над Суецом би им, наиме, омогућила апсолутну контролу источног Медитерана, чиме би се задао смртни ударац Енглеској чија би жила куцавица била уништена. Док је, с једне стране, генерал Родолфо Грацијани, командант италијанске Десете армије распоређене у Египту, упозоравао да италијанска морнарица још није у стању да се на Медитерану носи са британском флотом, с друге стране је Мусолини био врло узнемирен будућим немачким присуством у Африци, па је то дуго оклевање изазвало слом фронта код Сиди Баранија и британско заузимање Киренаике.

Овакав трагични развој ратних операција, заједно са оним што Ди Ријенцо зове „грчки Капорето“, допринео је снажној промени стратешких позиција на Медитерану у корист Енглеза. Генерал Висконти Праска починио је суштинску грешку када је започео ратна дејства, искрцавши снаге у залив Арте средином јесени, када су тамошњи земљани путеви којим је требало да се крећу италијанске трупе ка унутрашњости због честих киша постали непроходни. Подржавајући све то, Ћано је испровоцирао грчког министра иностраних послова Метаксаса да преиспита своје дипломатске односе са Лондоном. Тако је британска армија стекла позиције у јужном Јадрану на штету италијанске морнарице, што је довело до немачке војне интервенције на Балкану и приступања Мађарске, Румуније,

Словачке и Југославије Тројном пакту и све то у корист Немачке, при чему је и Турска пожурила да прогласи неутралност. „Од 6. до 30. априла ратна машинерија Вермахта протутњала је Југославијом и Бугарском, здробила Грчку и одатле избацила британски експедициони корпус ојачан са неколико аустралијских и новозеландских бригада. И све то без учешћа италијанске војске којој је Немачка наметнула да се ограничи на враћање изгубљене територије у Албанији, да се утврди на граници са Грчком и да се припреми за покрет тек након што фелдмаршал Вилхелм Лист својим трупам пробије грчки фронт.” (стр. 364) Тиме је, може се рећи, Мусолинијева амбиција да тријумфује на Балкану уместо у Африци потпуно пропала.

Ди Ријенцо анализира Ћаново понашање у односу на енглеску понуду примирја и преиспитује историјске претпоставке према којима је Ћано уз помоћ Лондона намеравао да наследи Мусолинија на челу италијанске владе због своје наводне германофобије. У корист такве могућности интервенисале су и САД. Председник Рузвелт је (стр. 369), наиме, посредовао са идејом да „откачи” Италију из „неприродног” савеза са Немачком и прихватио да је Италији потребно територијално проширење и контрола над Суецким каналом.

Шта год да се налазило у позадини, односи Мусолинија и Ћана били су непоправљиво нарушени. Хитлер је критиковао Мусолинија што се заглибио у „грчке мочваре и загубио у њеним брдима, а да није макар узео у обзир савет да ’то одложи за боље време, а да муњевито окупира Крит’”. Али то није било све јер је офанзива на Грчку „закомпликовала немачке односе са Москвом, баш у моменту када је Молотов одбијао да ’преусмери руске амбиције ка Истоку’ и показивао растућу заинтересованост Русије за Балкан”. (стр. 378)

Подразумевало се да је из дана у дан италијанско јавно мњење почело да развија одбојност према Ћану, па му је стога било ускраћено свако појављивање у јавности иако је задржао место министра иностраних послова. Потом је и де факто деградиран тиме што је послат без обезбеђења у састав 105. бомбардерске ваздухопловне групе на тромесечну службу у војну базу Палезе код Барија. У министарство иностраних послова вратио се тек 24. априла 1941, али са смањеним овлашћењима. Ди Ријенцо, с тим у вези подсећа, да је „одлука да Ћано може да ради, али само под туторством, била доне-

та надасве по Хитлеровом диктату изговореном у Бергхофу 19–20. јануара. Након тог датума [...] Ћано није донео ни једну једину одлуку која није била поднета Канцеларији Рајха на одобрење. То је, више од свега, значило да је 'и сама Италија изгубила сваку независност од Немачке [...]'. (стр. 398)

Ово је било најочигледније у једном посебном случају. Био је то напад Немачке на Совјетски Савез, рат у ком је и Италија морала беспоговорно да прати Немачку. Ћано је, баш као и његов таст, гајио наду да ће тај рат бити кратак, али је, како пише Ди Ријенцо, „пред фанатичним отпором Стаљинових дивизија, у Мусолинијевим мислима почела да се рађа спознаја да се на Источном фронту ситуација развија супротно од очекиваног и да је оном што је Фирер дефинисао као 'најбржи и најмонструознији рат освајања, потчињавања и уништења наше ере' претио ризик од заустављања и непостижања главног циља." (стр. 419–420) Отуда Ди Ријенцо истиче једну од Ћанових мистификација забележених у *Дневнику*. По Ћану, Мусолини је био у потпуности песимиста, посебно након склапања енглеско-руског савезништва, уз бојазан да је Немачка лоше проценила рат у сарматским равницама. У стварности, Хитлер је био тај који је Мусолинију рекао да није предвидео да би рат против Совјета могао да буде дужи и тежи од планираног.

Тако је Италија поново почела да тражи начин за склапање мира с циљем да на најбезболнији и „никако војни" начин изађе из немачко-совјетског рата. Овоме је допринела не само ситуација на фронту у Северној Африци већ и на Пацифику. Ди Ријенцо подсећа да је командант Гестапоа и тајне СС службе у Риму Херберт Кеплер запленио документа италијанског министарства иностраних послова која су ушла у састав „црне књиге", чија је намера била да прикаже заједничке покушаје Мусолинија и јапанског премијера Хидеки Тоџа да изађу из рата са Русијом. Овакво понашање „мањих сила" потписница Тројног пакта сигурно није обрадовало Хитлера (стр. 424), убеђеног да би мирољубиво отварање према Кремљу било штетно из најмање два разлога: руских циљева у погледу западног црноморског басена (укључујући ту и Румунију и Бугарску) и мореуза, као и недовољности италијанских трупа на Сицилији да се супротставе напредовању савезника, због чега би Немачка морала да тамо упути појачање.

У међувремену Ђано је наставио да јача односе са Ватиканом, који се нимало није радовао могућности победе Русије. Тако је 6. фебруара 1943. био разрешен дужности министра иностраних послова, које је *ad interim* прешло у Мусолинијеву компетенцију, па именован за амбасадора Италије при Ватикану, где се нашао у блиским контактима са америчким опуномоћеником послова при Светој столици Харолдом Титманом. У том моменту Ђано је оцењиван као *прави човек на правом месту*. (стр. 428) Ето због чега Ди Ријенцо назива „зета режима” и „Таљераном фашизма” (мисли на француског дипломату Шарла Мориса де Таљерана-Перигора, што је уједно и наслов трећег поглавља књиге – прим. прев.) објашњавајући и због чега су, како Совјетски Савез, тако и Ватикан били парадоксално сагласни у одбијању безусловне капитулације сила Осовине како је одређено на конференцији у Казабланки (14–24. јануара 1943). „С једне стране, Стаљин је знао да би му званично прихватање диктата из Казабланке онемогућило да потпише компромисни мир са Хитлером, који никада не би прихватио тако увредљиве услове. С друге стране, папа Пачели се прибојавао да би Рузвелтов захтев могао да одклони сваку недоумицу код немачког врха о склапању мира са Русијом и наведе га чак на потписивање неке врсте споразума из Брест-Литовског, овога пута у корист Совјета, чиме би се читава источна Европа предала у руке совјетских атеиста.” (стр. 429) До стварања онога што Ди Ријенцо сликовито назива „Челичним пактом” између Беле куће и Свете столице дошло је због неактивности италијанског двора и неуспелих покушаја преокрета у редовима фашиста у корист прекида рата.

Све је то Ђано чинио из личних разлога. Чврсто уверен да треба пустити Италију да претрпи катастрофу, био је убеђен да ће се тада савезници обратити њему и поверити му да формира владу. „Ето због чега је Ђано оклевао да од државног секретара Ватикана затражи посредовање за покретање преговора са савезницима!” (стр. 432) Пре него што ће бити разрешен министарске функције и прећи на другу, 2. фебруара 1943. подржао је смену генерала Уга Кавалера и постављење генерала Виторија Амброзија на чело генералштаба италијанских оружаних снага. Кавалеро је често испољавао оштро неслагање са Мусолинијем у погледу рата и зато га је требало заменити са неким послушнијим.

Такође, Ћано је био један од скривених главних завереника који су стајали иза „Грандијеве агенде”, односно збацивања Мусолинија на заседању фашистичког Великог већа 25. јула 1943. године. Ди Ријенцо сугерише да су међународни субјекти који су то подржали били увек исти. Ћано је рачунао на најмање две полуге које је у датом моменту могао да употреби да би поново постао „Таљеран фашизма”. Ди Ријенцо наводи: „С једне стране, Костанцов син је сматрао да може за себе да искористи симпатије Ватикана и снажни антиратни италијански лоби окупљен после губитка Либије око моћног генералног директора Фијата Виторија Валете. С друге стране, био је уверен да гаранцију успеха његовог маневра у Вашингтону и Лондону, али и пред италијанским јавним мњењем, фашистичким па чак и оним антифашистичким, чини његова (највећим делом лажна) фама бескромпроисног германофоба.” (стр. 453) Интересантна је и мрежа канала преко којих је Ћано из Ватикана покушавао да ступи у контакт са Ентонијем Идном ради збацивања таста. Реч је о италијанско-пољско-португалским везама, о чему Ди Ријенцо пружа крајње детаљан и занимљив опис.

Након државног удара од 25. јула 1943. Ћано, кога су и у Ватикану сматрали за „мртваца који још хода”, започео је живот као бегунац. Ентони Идн ставио га је на листу ратних злочинаца Осовине, док је Фирер изјавио да би био спреман да спасе Дучеа, али не и његовог зета који је морао да плати за своја дела, што се шест месеци касније и догодило.

Последње поглавље трећег дела књиге поетично насловљено „Проклетство Атрида” са освртом на судбину која је задесила потомке краља Троје, јер „крв тражи крв”, несумњиво може да се сматра једним од најбољих делова књиге, надасве и због судбине драгоценог *Дневника* нашег Ћана, који је од велике користи како би се приказала и доказала његова хипотетична и лажна германофобија.

Ретко високим и необичним приповедачким талентом, уз *lascia ubertas* прекаљене вештине синтезе која одбија и одбацује симплицизам разума херменеутичког приступа чиме третира сваки, па и најмањи аспект материје којом се бави, Еуђенио ди Ријенцо је успео да сплете у једну јединствену обимну и целовиту монографију судбину Италије и оних који су је у својим рукама држали у добру и у злу, у периоду који је претходио њеном потпуном преображају, ка-

ко у националном смислу, тако и у оном политичком, као државе. То му је пошло за руком детаљном и дубинском анализом, највећим делом заснованом на дипломатској грађи различите врсте и порекла. Такође, приступ који је аутор одабрао за суочавање са материјом довео је до историјске анализе дистанциране од режимских клевета и лишене олакхих интерпретација, „луцидне и непристрасне“, испуњене осећањима пијетета којим је Бенедето Кроче „препоручивао да се треба руководити, чак и када се просуђује о периоду фашизма“. (стр. 20)

*Превод са италијанског:
др Радмила (Мила) Михајловић*

Прикази

Крај Великог рата – пут ка новој Европи,
Зборник радова (ур. Александар Растовић,
Миљан Милкић), Историјски институт,
Институт за стратегијска истраживања,
Београд, 2020, 372 стр.

Током протеклих десетак година написано је више научних студија и радова, организован је велики број научних конференција, уприличен завидан број музејских и архивских изложби посвећених јубиларној стогодишњици од завршетка Првог светског рата. Њихов задатак био је да аргументима историјске науке укажу на многобројне теме које су допринеле да јубиларна стогодишњица буде достојно обележена. У том смислу, свој допринос дали су Историјски институт и Институт за стратегијска истраживања Министарства одбране Републике Србије објављивањем међународног тематског зборника радова *Крај Великог рата – пут ка новој Европи*. Публиковањем овог зборника два института истовремено су настојала и да заокруже своју дугогодишњу сарадњу, која се базирала на истраживању периода ослободилачких ратова које је Краљевина Србија водила у периоду од 1912. до 1918. године.

У оквиру тематског зборника *Крај Великог рата – пут ка новој Европи* на 372 стране објављено је 19 научних радова еми-

нентних историчара из земље и иностранства. Радови су настали као резултат истраживања архивске грађе, односно архивских докумената, објављене архивске грађе, мемоарске и историографске литературе путем које су аутори чланака настојали да пруже увид у нова сазнања везана за последњу годину трајања Великог рата. Зборник је подељен на пет тематских целина: „Српска војска на крају Великог рата“, „Ратна 1918. година“, „Стварање југословенске државе“, „Друштво“ и „Историографија“. У оквиру сваке тематске целине објављен је одређен број чланака.

У првој тематској целини „Српска војска на крају Великог рата“ објављена су четири рада домаћих аутора. Ова тематска целина обухвата првих 90 страна зборника. Поглавље започиње чланком пуковника др Далибора Денде „Српска војска 1918. године“, у коме аутор користи објављену архивску грађу и адекватну литературу и анализира улогу војске Краљевине Србије у завршним операцијама савезничких трупа на Балканском фронту. Истовремено даје пре-

глед стања у српској војсци 1918. и указује на допринос добровољаца који су дошли из Русије и САД у јачању њених борбених ефектива. У наредном чланку „Ступање српске војске на подручје Далмације 1918. године” историчар др Милан Гулић бави се анализом урушавања аустроугарске власти на подручју тадашње Краљевине Далмације и доласком српске војске на те просторе у новембру 1918. године. Своја сазнања у чланку заснива на коришћењу необјављених архивских докумената, публикованој грађи и литератури. Предмет анализе чланка „Српска војска и Божићна побуна 1919. године” професора др Александра Животића су околности које су довеле до уласка српских трупа на територију Црне Горе. Такође, аутор паралелно анализира и војне операције јединица српске војске и црногорских устаничких снага у завршници Првог светског рата, уз посебан осврт на узроке побуне, политичке мотиве и захтеве побуњеника. Резултате својих истраживања базира на коришћењу необјављених и објављених архивских извора, историографске и мемоарске литературе. Поглавље се завршава радом пуковника др Миљана Милкића „Демобилизација војних свештеника српске војске након Првог светског рата”. Аутор у чланку користи необјављене изворе из Војног архива, Архива Српске

православне цркве, као и објављена нормативна документа и релевантну литературу путем које настоји да анализира нормативну регулативу, као и процес демобилизације српских војних свештеника након Првог светског рата. Посебну пажњу посвећује анализи односа црквених и војних власти.

Друго поглавље зборника под називом „Ратна 1918. година” садржи четири рада историчара из иностранства који се баве анализом завршних војних операција током Првог светског рата. У првом чланку „The end of the Austro-Hungarian navy and its distribution” мађарски историчар др Михаљ Крамли проучава последње дане некада моћне аустроугарске флоте и послератну расподелу њених бродова између савезничких држава. Потом у коауторском раду „Military situation in Slovenian territory at the end of the Great War” словеначки историчари др Блаж Торкар и др Владимир Пребилич анализирају превасходно војне, политичке и друштвене ситуације на словеначкој територији, односно повлачењу аустроугарске војске као последице краха аустроугарске монархије. Резултате својих истраживања заснивају на коришћењу докумената из Словеначког државног архива и адекватне литературе. Анализом деловања немачког генералштаба током последњих месеци трајања Великог рата, пр-

венствено мотивима, циљевима и поступцима немачке врховне команде на путу до постизања примирја 11. новембра 1918. бави се немачки војни историчар потпуковник Кристијан Штахелбек у чланку „From the euphoria of victory to a ‘humiliating’ defeat: the German Supreme Army command and the path to the Armistice of 1918”. Аутор даје посебан осврт на улогу генерал-фелдмаршала Паула фон Хинденбурга и пешадијског генерала Ериха Лудендорфа у сложеним војним структурама моћи немачког царства крајем рата. У последњем чланку овог поглавља „Austria-Hungary’s last offensive in 1918” аустријски историчар др Кристијан Ортнер, користећи архивска документа и релевантну литературу, покушава да укаже на важност, ток и значај последње аустроугарске офанзиве на италијанском фронту на реци Пјави у јуну 1918. године.

Једна од последица Великог рата свакако је била и стварање југословенске државе. Њено конституисање анализирано је у истоименом трећем поглављу које чини пет чланака претежно домаћих аутора. У раду „Пијемонт против Пијемонта: политичка борба Србије и Хрватске пре и током Првог светског рата за улогу центра државног уједињења” историчар др Горан Милорадовић анализира борбу два супротстављена концепта државних уједињења

Јужних Словена, српског базираниог на политичком програму Илије Грашанина (Начертаније) и хрватског базираног на државном праву Анте Старчевића. Постигнуте резултате истраживања аутор темељи на објављеној архивској грађи и одговарајућој литератури. У следећем чланку под називом „Српски републиканци о унутрашњем уређењу југословенске државе 1918–1921. године” историчар др Александар Лукић настоји да прикаже и анализира републиканске идеје српских политичара и формирање Југословенске републиканске странке 1920. године. Лукић се истовремено бави и анализом идеје промене додашњег монархијског облика владавине и успостављања федеративне републике југословенских народа. Сазнања до којих је дошао, базирао је на коришћењу необјављених извора потхрањених у Архиву Српске академије наука и уметности, као и коришћењу штампе и историографске литературе. Деловање француских интелектуалаца у правцу остваривања идеје уједињења Јужних Словена предмет је анализе чланка аутора др Александре Колаковић „French intellectuals on the Yugoslav idea and the creation of Yugoslavia”. Разматрањем политике српских власти према руском питању у периоду револуције, као и последицама које је пад монархије имао на ревизију

руских планова везаних за будућност Балкана, бави се руски историчар др Јарослав Вишњаков у чланку „Руска револуција 1917. и формирање Југославије”. У ствари аутор кроз чланак покушава да укаже на постојање тесне везе између руске револуције 1917. и процеса консолидације југословенских народа. Своја сазнања заснива на коришћењу архивске грађе из руских државних архива, као и постојеће литературе о датој теми. Историчар др Биљана Стојић у чланку „Жорж Клемансо и стварање Југославије” бави се анализом Клемансоа као најтврђег противника стварања нових држава на темељима разрушене Аустроугарске. Она је своја истраживања базирала на грађи француских архива, дипломатског, војног, као и значајној литератури и мемоаристици.

У оквиру четвртог поглавља „Друштво” објављена су, такође, четири чланка домаћих аутора чији је фокус на различитим аспектима ратног и послератног друштва. У првом чланку „Пробој Солунског фронта и крај Великог рата: према писању француске штампе” предмет истраживања историчара др Душана Бајагића је квалитативна класификација ставова француске јавности о месту, значају и пробоју Солунског фронта у односу на Западни фронт. Аутор своја сазнања заснива на истраживању популарне и високоти-

ражне француске штампе. У чланку „Ратни доприноси жена и послератна борба за женско право гласа у Србији (Краљевини СХС) 1918–1921” историчар др Ана Столић разматра и описује повезаност између сећања жена на ратна искуства и формулисања захтева за изједначавањем политичких и грађанских права мушкараца и жена, као значајног нормативног оквира будућег политичког и друштвеног живота у новој држави. У раду се преиспитује садржина сећања и начини који су употребљени у борби за право гласа жена у првим послератним годинама. У наредном раду „Србија у агонији: запажања америчких хуманитараца крајем Великог рата” др Биљана Вучетић анализира стање у српском друштву крајем Великог рата, али кроз перспективу америчких хуманитараца, пре свега, стручњака америчког Црвеног крста након трогодишње окупације Централних сила. Настао је као резултат објављених и необјављених извештаја, бележака и сећања истакнутих стручњака америчког Црвеног крста. Поглавље се завршава радом „Велики рат и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца на страницама часописа *Народна одбрана* (1926–1941)” др Софије Божић, у коме анализира рад и деловање предратне српске националне организације „Народна одбрана”, чији је циљ био потпуни друштвени

препород, као и утицај на развијање културе сећања на Велики рат. Рад је фокусиран на анализу чланака посвећених овим темама.

У последњем поглављу зборника под називом „Историографија” читаоцима су презентована још два чланка домаћих аутора. Анализу неких од ранијих и скоријих ставова о карактеру Версајског мировног система и оцене карактера држава које су настале у Европи након Великог рата даје др Миле Бјелајац у чланку „Промене у интерпретацијама ‘Версајског система’ током протеклих 100 година”. Овим чланком аутор истовремено отвара и ново питање – шта је старије историјско право или право нација на самоопредељење. Зборник се завршава чланком др Маријане Мраовић „Архивска грађа Војног архива о војним и цивилним губицима Краљевине Србије у Првом светском рату”. Ауторка систематично даје преглед архивске грађе Војног архива у Београду уз напомену да она представља најисцрпнији и најобимнији историјски извор о војним губицима Краљевине Србије у Првом светском рату. Истовремено подсећа да су припадници ове институције систематизовали садржај

истражене архивске грађе о војним губицима у Првом светском рату и уобличио га у базу података, проширивши је и пописом цивилних губитака који су успешно публиковали.

У зборнику радова *Крај Великог рата – пут ка новој Европи* од укупног броја публикованих радова пет чланака припада страним историчарима, док су аутори преосталих 14 српски историчари. Зборник поред уводног дела садржи и списак аутора чланака који се налази на крају. Зборник је у тврдом повезу и садржи одређени број фотографија. Објавио га је Историјски институт и Институт за стратегијска истраживања Министарства одбране Републике Србије у Београду у 2020. години. Штампан је у тиражу од 500 примерака. Овај међународни тематски зборник представља само још један у низу научних доприноса у правцу приближавања прошлости и њеног објективног тумачења. Истовремено доноси мноштво нових и непознатих детаља и пружа корисне информације стручној и широј читалачкој публици.

Др Татјана Милошевић

**Fabrizio Rudi, *Soglie Inquiete, L' Italia e la Serbia All' Inizio dell' novecento (1904–1912)*,
Mimesis, Milano-Udine, 2020, pp. 228**

Централни дио књиге *Soglie inquiete* (Немирни прагови) Фабриција Рудија представља измијењен и допуњен текст докторске дисертације, коју је аутор одбранио на Одсјеку за политичке науке Универзитета Ла Сапијенца у Риму. Докторску дисертацију под називом *Дипломатски односи између Краљевине Италије и Краљевине Србије (1903–1912)* Руди је одбранио 2018. године под менторством професора Еуђенија ди Ријенца. Тако се и његова књига *Soglie inquiete* бави италијанско-српским дипломатским и политичким односима од 1904. до 1912. године. Дјело је написано на основу бројне објављене и необјављене архивске грађе, те непрегледне литературе на српском, италијанском, енглеском и немачком језику. Током излагања Руди наводи бројне цитате из историјске литературе и извора, као што су разноврсна писма и дијелови дипломатске преписке. Будући да су цитати смјештени у контексту историјских догађаја, значајно помажу разумијевању и праћењу тока ауторових мисли и објашњења. У свјетлу политичке историје и дипломатије, која је фокус ауторовог интересовања, књига са-

држи занимљива објашњења економских односа не само у контексту Италије и Србије већ и Аустроугарске, Албаније, Црне Горе и Бугарске. Књига садржи предговор, увод, четири поглавља, закључке и регистар личних имена.

Аутор се у уводу осврће на све чешћу историографску перцепцију да је Краљевина Италија имала занемарљив значај у међународном односу снага, успостављеном након 1878. године. Сасвим супротно поменутој тврдњи, Руди сматра да је Италија крајем 19. и почетком 20. вијека била значајан актер на европској политичкој сцени, чију вољу су озбиљно узимале у обзир велике колонијалне силе попут Енглеске и Француске. Желећи, поред осталог, да аргументује своју тврдњу, Руди је анализирао италијанску политику према Србији, коју је смјестио у контекст међународне политике и интереса осталих европских сила на Балкану. Цитирајући Дантеа, Овидија и Аузонија, аутор на занимљив начин подвлачи непролазну вриједност коју наслов његовог дјела (*Soglie*) има у различитим временским епохама.

Четири поглавља у која је аутор подијелио своје излагање

јасно представљају заокружене хронолошке и тематске цјелине. У првом поглављу, насловљеном „Србија између консолидације италијанске позиције и аустријске контроле на Балкану” објашњава и анализира процес формирања савеза балканских држава у контексту европске политичке сцене. Језгровито објашњава утицај руско-јапанског рата на евентуално јачање аустроугарске позиције на Балкану, што с друге стране представља један од узрока приближавања српске и бугарске дипломатије. Аутор је посебну пажњу посветио политичким процесима који су у овом периоду довели до приближавања Србије и Италије. Детаљно је приказана улога појединих италијанских и српских функционера, као што су Никола Пашић, Роберто Малањано, те Романо Авезана. Објашњено је ривалство између италијанских и аустроугарских интереса на Балкану, те политика Велике Британије, Француске и Русије према италијанско-српском приближавању и генерално политичким процесима на Балканском полуострву. Детаљно анализирајући дипломатске односе, аутор објашњава бројне италијанско-српске преговоре међу којима је и састанак Пашића и Алесандра Гвићолија. Прво поглавље заокружио је анализом улоге српског дипломате Живојина Балугџића.

У другом поглављу аутор објашњава сву комплексност италијанско-српских односа у периоду након 1905. године. Том приликом су језгровито приказане околности које иду у прилог како зближавању, тако и удаљавању српске и италијанске дипломатије. Поред односа са Србијом, Руди је у овом поглављу детаљно објаснио италијанску политику и интересе према Албанији и Црној Гори. Хронолошки објашњава важне историјске догађаје у првој деценији 20. вијека, где је посебну пажњу обратио на Царински рат који је избио између Србије и Аустроугарске јануара 1906. године. У овом контексту Руди објашњава дипломатску дјелатност коју је вршио поменути дипломата Алесандро Гвићоли. Бавећи се економском политиком, Руди је на крају поглавља објаснио значај и посљедице потписивања италијанских трговинских уговора не само са Србијом већ и са Аустроугарском и Бугарском.

Тема трећег поглавља је Анексиона криза. У том свјетлу објашњено је дјеловање појединих аустроугарских дипломата. Руди је, такође, објаснио утицај који је анексија имала на збивања у Србији и Црној Гори. Аутор је у складу са темом свог интересовања посебну пажњу посветио циљевима Италије у тим политичким процесима. Приказујући анексију Босне и Херцеговине у контексту европских зби-

вања и односа снага на Старом континенту, Руди је анализирао италијанску политику према овом питању у контексту руских, као и аустроугарских циљева на Балкану.

У четвртном, посљедњем поглављу аутор је објаснио исход Царинског рата, који види као резултат унутрашњих и спољних фактора. Руди је посебно издвојио дјеловање српских министара Милорада Драшковића и Косте Стојановића. Поред помоћи Русије и Француске, аутор види асистенцију Италије Србији као фактор који је утицао да Србија преброди аустроугарски притисак и изађе као побједница. У овом поглављу Руди је посебну пажњу посветио дјеловању италијанског политичара грофа од Сан Ђулијана. Овај дипломата аристократског поријекла имао је богату каријеру као италијански амбасадор у Лондону и Паризу, те је обављао функцију министра спољних послова. Руди се фокусирао на балканску политику, приказавши његово дјеловање у контексту аустроугарско-италијанског ривалитета на Балкану. Изузетан допринос Рудијевог дјела представља ана-

лиза Ђолитијевог меморандума из 28. јула 1911. године – *Memorandum di Fiuggi*. Аутор је објаснио на који начин је овај меморандум, који представља „тунификацију Марока“, узрочно-посљедично утицао на читав низ догађаја који су довели до Првог балканског рата. Своје дјело Руди хронолошки води до почетка Првог балканског рата, фокусирајући се на анализу ситуације у Србији и Италији пред почетак овог великог сукоба.

На крају књиге, као и током излагања, аутор изводи релевантне закључке, који умногоме олакшавају разумијевање његовог дјела. Књига Фабриција Рудија заслужује читалачку пажњу и због чињенице да је једно од веома ријетких дјела које детаљно анализира италијанско-српске односе у овом периоду. Што је од још већег значаја, чини се да резултати Рудијевог истраживања представљају значајан допринос изучавању како италијанске, тако и српске дипломатије почетком 20. вијека.

Ма Данило Ковач

Далибор Денда, *Тенкисти Краљевине Југославије*, Медија центар „Одбрана” и Институт за стратегијска истраживања, Београд, 2020, 412 стр.

У октобру 2020. године у издању Медија центра „Одбрана” и Института за стратегијска истраживања Универзитета одбране појавила се књига пуковника др Далибора Денде, посвећена најранијој историји оклопних јединица југословенске војске, чију традиције баштини и Војска Србије.

Рад пуковника др Далибора Денде базира се на архивским истраживањима фондова српске војске (за период 1918–1920) и војске Краљевине СХС/Југославије из Војног архива у Београду (пописници 3, 3а, 4/1, 4/2, 4/3, 4/4, 5, 7, 16 и 17 и ДПП – досијеи персоналних података официра БЈВ) и Архива Југославије (фонд 38 – Централни Прес-биро и фонд 334 – Министарство иностраних дела – персонално), као и рукописима и правилима која се чувају у Универзитетској библиотеци Универзитета одбране (до скоро Центар за библиотекарство, војнонаучну документацију и информације). Значајан извор података представљао је за аутора и *Службени војни лист*, у којем је нашао доста елемената у вези са обуком и формирањем јединица (уредбе, огласи, конкурси, наставни

планови и програми, наредбе о постављењу и слично), док су за праћење развоја доктрине и војне мисли о тенковима од највећег значаја били радови објављени у југословенској војној штампи (*Ратник*, *Пешадијски гласник*, *Артиљеријски гласник*, *Коњички гласник*, *Пешадијско-артиљеријски гласник*, *Војни весник*) и војностручној литератури (књиге, уредбе, правила).

Основу књиге чини шест мањих ауторових радова посвећених изградњи оклопних и моторизованих јединица у Војсци Краљевине Југославије, објављених у свескама часописа *Војноисторијски гласник* и *Историја 20. века*, који су проистекли у највећој мери из његове магистарске тезе *Моторизација југословенске војске 1918–1941*, одбрањене на Катедри за историју Југославије Филозофског факултета Универзитета у Београду јула 2008. године и кроз ову књигу допуњени накнадним истраживањима објављене грађе (седам наслова), мемоарске литературе (четири наслова), уредаба и правила (пет наслова) и обимне домаће и иностране литературе (125 наслова).

Књига је подељена на „Предговор” (7–24), четири поглавља, закључак и прилоге који чине биографски лексикон и опис типова тенкова коришћених у Војсци Краљевине Југославије. Садржај засвођује списак коришћених извора и литературе, кратка биографија аутора и резиме на енглеском језику. Аутор се у „Предговору” осврнуо на резултате досадашњих истраживања и коришћене изворе и литературу. У уводном поглављу (25–107) представљен је развој тенковских јединица од појаве првих идеја до њиховог увођења у наоружање и борбене употребе у Првом светском рату. Дат је и преглед њиховог развоја код најзначајнијих европских армија између два светска рата, као и код југословенских суседа (Италија, Аустрија, Мађарска, Румунија, Бугарска, Грчка и Албанија). У другој целини под насловом „Од идеје до тенка 1919–1931” (109–160) говори о првим плановима за изградњу тенковских јединица код југословенске војске, напорима југословенских војних и цивилних власти да се реализују и факторима који су на ту реализацију утицали, о развоју доктрине и обуке. Целина је подељена на три кључна периода за сагледавање историјског контекста процеса увођења и изградње тенковских јединица. Први је период од 1919. до 1921, када је југословенски војни врх

са војводом Живојином Мишићем на челу покушавао да набави прве тенкове од француске источне војске и користио постојање тенковских јединица у њеном саставу за обуку југословенских официра, подофицира и војника. Други период од 1922. до 1929. јесте период у коме је југословенска војска и даље без сопствених тенкова у наоружању, али у ком се постављају основе југословенске војне доктрине о тактичкој употреби тенкова и одбрани од њих и шаљу нове групе официра и подофицира на обуку у Француску. То је и период у коме су на основу француског ратног зајма обезбеђена и средства за набавку првих тенкова и дефинитивно донета одлука о њиховом увођењу у наоружање југословенске војске. Трећи период, од 1929. до 1931, јесте време у ком се из Француске набављају први тенкови и формирају прве мање тенковске јединице (по једна чета у Крагујевцу, затим Сарајеву и Београду) и са овим борбеним средством упознају најпре југословенски официри.

У трећем поглављу „Тенковске јединице у Југословенској војсци од 1932. до 1941” (160–251) обрађен је период у коме се појављује план генерала Милана Недића о масовнијем проширењу формације и стварању прве веће тенковске јединице (1. и 2. батаљон борних кола), те почиње њихово увођење у југо-

словенску коњицу (ескадрон брзих борних кола). Након добијања дела застареле технике из Француске, Југославија се тада све више окреће снабдевању из Чехословачке и своје планове о проширењу формације тенковских јединица покушава да оствари ослоном на ту чланицу Мале Антанте. Тада се и коначно формира југословенска војна доктрина о употреби оклопних јединица и одбрани од њих уз ослонац на чехословачка правила, док се један број официра шаље на обуку у центре чехословачких тенковских јединица (Моравице, Миловице и Вишков). То је и период у ком је југословенска одбрамбена концепција доживела пораз и који је обележен југословенским напорима да се због припрема за рат тенкови набаве на свим могућим странама. Тада се почиње и са потпунијим извођењем обуке уз праћење и усвајање доктринарних промена које су донеле операције у Пољској и на Западном фронту и масовљавањем кадрова за тенковске јединице југословенске војске. Ово поглавље завршава се реконструкцијом улоге југословенских тенкиста у пучу од 27. марта 1941. године.

Последње поглавље (252–281) чини детаљна реконструкција учешћа југословенских тенковских јединица у борбеним дејствима у току краткотрајног

Априлског рата, након чега следе закључна разматрања.

Рад је обogaћен и прилозима који садрже 59 биографија официра тенкиста, као опис и техничко-тактичке карактеристике тенкова у употреби у Војсци Краљевине Југославије. Књига је богато илустрована оригиналним фотографијама из Војног музеја, Архива Југославије и Војног архива у Београду, јавно доступним фотографијама немачког Савезног архива (Bundesarchiv), те оригиналним фотографијама мађарске, румунске и бугарске провинијенције, приватних колекција и са интернет сајтова.

Ова књига представља и круну једног дуготрајног истраживачког процеса на реконструкцији најраније историје српског оклопа, који је аутор започео још 2001. дипломским радом *Тенкови и модернизација југословенске војске 1921–1925 (идеје и доктрина)*, одбрањеним на Катедри за историју Југославије Филозофског факултета у Београду. Иако је реч о војној тематици коју карактерише специфичан начин изражавања, стил аутора умногоме је допринео да ово штиво буде занимљиво написано и лако читљиво, па га и због тога препоручујемо научној јавности и широј читалачкој публици.

Др Татјана Милошевић

**Раде Ристановић, Београдски Равногорци:
Југословенска војска у отаџбини и
Равногорски покрет у окупираном Београду
1941–1944, Институт за савремену историју,
Београд, 2020, 427 стр.**

Монографија Рада Ристановића о деловању илегалне организације ЈВуО у окупираном Београду представља први релевантан рад посвећен овој важној теми. Вишедеценијска идеолошко-политичка ограничења условила су да српска историографија тек на крају друге деценије 21. века попуњава велике празнине везане за многе догађаје и процесе у вези са Другим светским ратом.

Књига има 13 великих поглавља. У „Предговору” (11–15) аутор објашњава утицај популарне културе (серија „Отписани”) на повећану заинтересованост шире јавности за тему коју обрађује. Истовремено даје и осврт на досадашњу сужену идеолошко-политичку слику деловања ЈВуО у Београду, означену за колаборационистичко-злочиначку организацију. На крају се излаже изворна основа која је послужила за истраживање, као и објашњење структуре рада. Аутор се у „Уводу” (17–47) осврће на карактеристике нацистичког окупационог система у Европи, расистичку политику и праксу истребљења и прогона

непожељних група становништва и идеолошко-политичких противника, као и економску експлоатацију заузетих подручја. Потом се указује на мотиве настанка покрета отпора у Европи, њихову организацију, домете деловања, идеолошку разноликост. Затим се даје осврт на начин функционисања покрета отпора у урбаним срединама, значај конспирације, квалитета кадрова, различитих социјалних група као ослонаца за деловање. Није пропуштен ни преглед привредне, социјалне, политичке и идеолошке структуре Београда пред Други светски рат, што је опис простора (урбана морфологија) у коме је током окупације деловао Равногорски покрет отпора. Посебан акценат дат је догађајима око 27. марта 1941. године.

Ратни догађаји излажу се од одељка „Reichfestung Belgrad – тврђава Београд” (49–88), који обрађује 1941. и посвећен је оружаном сили окупатора (војсци, полицији, обавештајној служби), њиховим плановима за Београд, затим колаборационистичкој власти и њеној полицији, наро-

чито управама задуженим за сузбијање равногорског покрета. Анализира саделовање репресивног апарата, упућивање ухапшеника у логоре и затворе, ликвидације, разне превентивне мере против отпора окупацији, као и раширеност праксе денунцијација међу Београђанима. Говори се о пропаганди и свакодневном животу под окупацијом. Поглавље „Војно-цивилни кондоминијум: организациона структура ЈВуО у Београду“ (89–112) започиње освртом на формирање ЈВуО у Србији и Београду, официрима који су добили задужења за рад у престоници, облицима обавештајног рада, детаљној структури илегалне организације. Истовремено се реконструише и цивилни део организације ЈВуО и његова улога у подршци покрету генерала Михаиловића. На исти начин пише се о равногорској омладини у Београду (ЈУРАО), повезаности са „Соколима“ и плановима за устанак. Посебно потпоглавље говори о Авалском корпусу ЈВуО, на који се наслањала равногорска организација у престоници. Одељак „Методологија рада београдских равногораца“ (113–134) говори о конспиративним техникама, думетима такве праксе у стварности, нарочито приликом хапшења и ислеђивања. Анализира се помоћ и подршка која је стизала из редова грађанства и колаборационистичке управе, материјални ре-

сурси (средства везе, оружје, финансије), као и сам рад равногорске организације у Београду. Велика пажња посвећена је персоналном саставу, међусобним односима, амбицијама, проблему дисциплине. Поглавље „Београдски равногорац: кадровски потенцијал ЈВуО у Београду“ (135–162) обрађује проблем квалитета људи укључених у војнообавештајну организацију ЈВуО, њихов официрски ранг, род војске којем су припадали, годину приступања илегалној организацији, као и портрете најистакнутијих личности попут Александра Саше Михаиловића. На исти начин обрађено је и учење цивила и омладине у равногорској илегалној организацији, затим напори на послу изграђивања кадрова (курсеви за руковање оружјем и експлозивом, за саботаже, вођење пропаганде), делатност низа појединаца који су се истакли у илегалним акцијама, нарочито њихове особине и специфичности у раду. Одељак „Уши, очи и осећање: обавештајни рад равногорске организације“ (163–218) говори о методологији рада београдских равногораца, европским искуствима и наслеђу обавештајне службе Краљевине Југославије. Обрађују се обавештајни пунктови ЈВуО, рад усмерен на делатност окупатора, његових помагача и комуниста, процене и прогнозе војно-политичко-привредне ситуације у Србији и рас-

положења грађанства, конспиративни контакти, борба против немачких и колаборационистичких агената, учинак савезничких бомбардовања. Београдски равногорци прикупљали су податке и о НДХ, нарочито злочинима над Србима, затим о Мађарској и њеној политици у Бачкој. Поглавље „Сакупљање и упућивање материјалних средстава и људства из Београда у друге јединице ЈВуО” (219–250) посвећено је не само редовном прикупљању новчаних и других материјалних средстава већ и негативним појавама попут „опорезивања” угледних Београђана, што су самостално спроводили поједини команданти попут Николе Калабића. Одељак „Читај и дај другоме да чита’: пропагандна делатност ЈВуО у Београду” (251–294) обрађује значај илегалне пропаганде равногораца, организациону структуру њиховог пропагандног апарата, резултате рада, наслове, број, садржај и начине дистрибуције штампаних гласила, напоре да се утиче на јавно мњење, симболику и домете пропагандних порука. Детаљно се анализира однос према савезницима, комунистима, окупатору, колаборационистима. У поглављу „Оружане и неоружане акције равногорских илегалца” (295–322) најпре се даје осврт на облике отпора у окупираној Европи, а потом се анализирају акције ЈВуО у Београду, од ненасил-

них акција, преко отимања материјалних средстава (највише новца) до саботажа и многих атентата. Највише простора добиле су ликвидације Милоша Масаловића, Цветана Цеке Ђорђевића и Драгомира Лукића. Одељак „Београд као ’дипломатско председништво’ ЈВуО” (323–337) даје осврт на политичко-идеолошку оријентацију ЈВуО, затим на однос према савезницима и влади у емиграцији, потом према комунистима, окупатору, колаборационистима, укључујући најразличитије контакте који су остваривани с циљем остварења победе у рату. Поглавље „Београдски равногорци на удару Гестапоа” (339–368) посвећено је репресији окупатора, хапшењима, ислеђивањима, мучењима, ликвидацијама. Посебна пажња посвећена је немачким акцијама прислушкивања ЈВуО, затим хронологији најважнијих хапшења припадника ЈВуО током целе окупације, као и судбинама затворених особа. Завршни одељак „Планови за заузимање Београда и успостављање власти” (369–384) започиње освртом на улогу и значај деловања покрета отпора приликом ослобођења окупираних територија у Европи, што представља увод за излагање, анализу и оцену планова ЈВуО за заузимање Београда. Преузимање власти у југословенској престоници у тренутку очекиване инвазије савезника на Балкан

било је од пресудне важности за равногорску организацију. Рачунало се на патриотска расположења српског становништва, инфилтрацију у колаборационистичку управу и брзу помоћ западних савезника, пре свих, Американаца. Детаљни планови око организације власти у ослобођеном Београду откривају како би изгледао алтернативни ток историје да је земљу ослободила војска генерала Михаиловића. На крају се даје преглед догађаја по уласку НОВЈ у Београд и судбина равногорске организације, која је третирана као издајничка. Књига има и опширне резимее на српском и енглеском језику (385–402), списак извора и литературе (401–420), регистар личних имена (421–427), попис скраћеница (429) и белешку о аутору (431).

Рад колеге Рада Ристановића утемељен је на необјављеној архивској грађи, коришћењу свих релевантних објављених извора, прегледу колаборационистичке и равногорске штампе, као и обимној литератури. Књига је илустрована бројним фотографијама, а све значајније

личности које се помињу у тексту добиле су у напоменама и примерене биографије.

Тема која се презентује потпуно је нова у српској историографији, тако да је највећа пажња посвећана реконструкцији многих догађаја, затим означавању главних процеса и истцању најзначајнијих личности равногорског покрета отпора у Београду. У том је садржана и највећа вредност рада колеге Рада Ристановића који није пропустио анализу деловања ЈВуО, компарацију са другим покретима отпора у Европи и оцену њиховог целокупног рада. Као и на нивоу целе окупиране Србије и Југославије, и у Београду су се испољиле све добре и лоше особине ЈВуО о којима је пуно писано, с тим да се на примеру окупиране престонице јасно уочава пресудна улога многих појединаца у креирању историјских догађаја о којима све до појаве ове монографије нисмо много знали.

Др Милош Тимотијевић

Саша Станојевић, *Стварање Балканског савеза 1912*, Косовска Митровица: Филозофски факултет, Прокупље: Историјски Архив Топлице, Народни музеј Топлице, 2020, 362 стр.

Домаћа историографија недавно је обogaћена књигом *Стварање Балканског савеза 1912*. Саше Станојевића, доцента на Филозофском факултету Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици. Будући да до њеног публиковања није било засебне монографије посвећене овој, иначе, познатој теми, њеном појавом се употпуњује постојећа празнина о значајним догађајима који су претходили балканским ратовима 1912/13. године. Дело које се нашло пред читаоцима заснива се на допуњеној и уређеној докторској дисертацији одбрањеној на Филозофском факултету Универзитета у Нишу 2015. године.

Аутор је на основу вишегодишњег истраживања, прикупљања и критичке анализе материјала домаће и стране провенијенције у виду необјављених историјских извора, публикованих збирки докумената, мемоарске грађе, одабране литературе, методолошки прецизно и стилски упечатљиво приредио корисно историографско дело. У њему су педантно и научно објективно обрађене сложене дипломат-

ске релације између држава чланица савеза: Србије, Бугарске, Црне Горе и Грчке у годинама пред избијање сукоба, као и однос великих сила према развоју догађаја на Балканском полуострву.

Композиција студије конструисана је темељно и јасно, уз изазов да се рашчлане често упоредо вођени и изукрштани преговори. Након предговора у коме су изнети методолошки проблеми у вези са предметом истраживања, следи уводни део посвећен ближем упознавању са приликама које су водиле формирању савеза. За њим следе поглавља уређена тематско-хронолошким приступом. Прво се односи на преговоре између Србије и Бугарске. Стварање својеврсне осовине будућег савеза предочено је кроз три фазе: од Анексионе кризе до јесени 1911, затим кроз интензивирање дипломатске акције усмерене ка споразуму, те од склапања уговора из марта 1912. до почетка Првог балканског рата. Друго поглавље односи се на деловање грчке дипломатије према савезницима, нарочито према Бугарској. Ово поглавље подељено је на два дела, од којих се први

односи на стање до успостављања савеза са Бугарском, а други на даље активности од маја 1912. до избијања сукоба. Трећа целина тиче се Црне Горе и њених односа са савезницима, издељена опет на период до лета исте године, када долази до конкретнијег регулисања међусобних односа, а онда и на време пред ступање у рат. Четврто поглавље бави се неопходним разматрањима улоге великих сила према политици савезника. Појединачно су анализирани односи Русије (најактивније у читавом процесу), затим Аустроугарске, али и Немачке, Велике Британије, Француске, Италије, Сједињених Америчких Држава. Аутор није пропустио да обради и посебно важан однос Османског царства ка догађајима у суседству, чему је посветио завршно поглавље. Основни текст допуњен је неколицином пажљиво одабраних илустративних прилога и текстовима склопљених уговора. Праћење обимног рукописа читаоцима је знатно олакшано и увек захтевном изразом регистара личних имена и географских појмова.

Аутор својим приступом нуди одговоре помоћу којих се можемо ближе упознати са интригантном атмосфером у којој су се одвијале ондашње прилике на Балкану, дочараном бројним и често мање познатим детаљима. Сплеткарска тајнови-

ност савезника, ако бисмо се могли тако слободније изразити, учинила је представљену историјску епизоду крајње занимљивом и провокативном, а њено истраживање за аутора, без сумње, додатно изазовнијом. Зато се у први план и истиче истрајно пожртвовање државника и дипломата са ових простора (попут Миловановића, Гешова, Венизелоса) око покушаја превазилажења узамјамних антагонизама ради остваривања вишег заједничког интереса. Ово је било нарочито важно, будући да ниједна страна у то време није дорасла каквој самосталнијој акцији. Конспиративни подухват релативно уског круга укључених лица, вођен маниром тајне дипломатије, упоредо је, како видимо, стимулисао и формирање снажног осећања преко потребног заједништва међу народима земаља чланица савеза.

Значај обрађене теме је вишеструк. Балканским савезом поплочан је пут разбијању до тада брижљиво чуване *status quo* позиције на полуострву од стране великих сила, избијању фамозног „рата крста и полумесеца“, расплету Источног питања и стварању последње велике кризе којом је убрзан ход ка очекиваном глобалном сукобу. Због свега не чуди то што је Балкански савез испољеном енергијом и потенцијалом који је са собом носио у по-

јединој ондашњој европској штампи епитет седме велике силе. Нажалост, ово је била улога и терет коме његове чланице нису дорасле.

Без обзира на касније импликације, један од закључака аутора односи се управо на момент где мисија испуњења заједнички постављеног циља – слома Османског царства и дуго очекиваног ослобођења простора тзв. европске Турске у складу с прокламованим начелом *Бал-*

кан балканским народима – представља позитиван и јединствен историјски пример њихове успешне сарадње. Спој увек актуелне теме међународних односа на овом осетљивом геополитичком простору и адекватног методолошког приступа аутора управо и квалификује монографију *Стварање Балканског савеза 1912.* као историографско дело вредно пажње.

Доц. др Милош Марсенић

Упутство за ауторе

ОСНОВНА УПУТСТВА

У часопису **Војноисторијски гласник** објављују се необјављени научни (оригинални научни чланак, прегледни чланак, кратко или претходно саопштење, научна критика, полемика и осврт и критичко издање изворне грађе) и стручни радови (прикази, информативни прилози) који се баве војном историјом, са посебним акцентом на историју Србије, Југославије и Балкана.

Радови се објављују на српском језику ћирилицом или на енглеском језику. Максимална дужина рада је 45.000 карактера са размацама, укључујући и фусноте и друге прилоге. Текст треба да је написан у MS Word-у, фонтом Times New Roman, величина фонта 12, са размаком 1,5. Фусноте писати фонтом 10, размак Single.

Сви добијени научни радови подлежу рецензији и да би били објављени неопходно је да добију две позитивне рецензије анонимних спољних рецензената из земље или иностранства.

Научни рад треба да има следеће елементе:

– титула, име и презиме и звање аутора (Times New Roman, фонт 12). Име и презиме аутора писати великим словима. Рад може имати највише три аутора. Потребно је навести и годину рођења аутора, која се доставља Народној библиотеци Србије ради каталогизације чланка;

– назив и адреса установе (фонт 12);
– електронска адреса аутора (фонт 12);
– наслов рада (Times New Roman, фонт 14, велика слова, болд);
– апстракт рада на српском (фонт 11, до 1.000 карактера);
– кључне речи (до 10 термина, фонт 11);
– основни текст рада (Times New Roman, фонт 12, до 45.000 карактера, са размацама и фуснотама). Основни текст рада може имати поглавља и потпоглавља, са кратким поднасловом, исписаним италиком, фонт 12;

– фусноте (Times New Roman, фонт 10, размак Single);
– списак извора и литературе (прво необјављени па објављени извори и потом литература абecedним редом, фонт 12);

– резиме на енглеском језику, са именом и презименом аутора и насловом рада (фонт 11, до 2.000 карактера);

– кључне речи на енглеском (до 10 термина, фонт 11).

Редослед елемената се мора поштовати.

Назив пројекта, захвалност установама и сл. ставити уз наслов рада, као прву, нунумерисану фусноту (звездицу).

Табеле, фотографије, графиконе и друге прилоге ставити на одређеном месту у тексту са редним бројем и описом/легендом.

За цитирање извора и литературе користити чикашки цитатни стил (видети детаљно упутство у тексту испод). Приликом цитирања поштовати писмо на којем је цитирани рад објављен.

Редакција неће разматрати радове који не садрже све наведене елементе.

Рукописе слати у електронској форми на електронску адресу Редакције: **VIG@mod.gov.rs**

Упутство за навођење референци по чикашком цитатном стилу

Цитирање архивских извора

За цитирање архивских извора користити правила и препоруке појединих архива. Притом полазити од општег ка појединачном, односно од архива, преко фонда, фасцикле/кутије, архивске јединице, досијеа, сигнатуре. Први пут навести пун назив архива и фонда, а потом скраћеницу или само број. Када се у фуснотама цитира конкретни документ (акт, допис, писмо, извештај, елаборат, реферат итд.) наводи се број, датум, аутор (установом или појединцем) и наслов. У библиографији се наводи само архив и фонд или збирка који су коришћени.

ПРИМЕРИ: Архив Југославије (АЈ), фонд 130, Савезно извршно веће (СИБ), фасцикла 1, архивска јединица 2; даље: АЈ, 130-1-2

ПРИМЕР: Војни архив, Пописник 3, кутија 223, фасцикла 12, документ 8; даље: ВА, П-3, 223-12-8

ПРИМЕР: Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДА МСП), Политичка архива (ПА), САД, 1966, фасц. 160, досије 15, сигн. 41036; даље: ДА МСП, ПА ...

Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДА МСП), Политичка архива (ПА), Индија, 1955, фасц. 24, досије 36, сигн. 41989; даље: ДА МСП, ПА ...

Архив Србије (АС), фонд Централни комитет Савеза комуниста Србије (ЦК СКС), Управа за агитацију и пропаганду, фасц. 10,

Извештај о школама у НР Србији и Београдском универзитету, јун 1949; даље: АС, ЦК СКС ...

Архив САНУ, Историјска збирка, Заоставштина Александра Белића, 14386, АБ/ИБ – 1421.

Цитирање монографских радова

Монографија са једним аутором

Напомена или фуснота (у даљем тексту Ф): редни број. Име и презиме аутора, *Наслов књиге* (место издања: издавач, година), страна.

ПРИМЕР: Драган Богетић, *Југословенско-амерички односи: 1961–1971* (Београд: Институт за савремену историју, 2012), 25.

Библиографија (у даљем тексту Б): Презиме, име аутора. *Наслов књиге*. Место издања: издавач, година.

ПРИМЕР: Богетић, Драган. *Југословенско-амерички односи: 1961–1971*. Београд: Институт за савремену историју, 2012.

Монографија са два или три аутора

Ф: редни број. Име и презиме аутора и име и презиме аутора, *наслов књиге* (место издања: издавач, година), страна.

ПРИМЕР: Драган Богетић и Александар Животић, *Југославија и Арапско-израелски рат 1967* (Београд: Институт за савремену историју, 2010), 85.

Б: Презиме, име, и име и презиме. *Наслов књиге*. Место издања: издавач, година

ПРИМЕР: Богетић, Драган и Александар Животић. *Југославија и Арапско-израелски рат 1967*. Београд: Институт за савремену историју, 2010.

Монографија са четири или више аутора

Уколико монографија има четири или више аутора у библиографији се наводе сви аутори, а у фуснотама се наводи само први аутор, а потом „и др.” (и други), или „et al.” код радова на страном језику.

Ф: редни број. Име и презиме аутора и др., *наслов књиге* (место издања: издавач, година), страна.

ПРИМЕР: Christoph Neumayer et al., *Bošnjaci u carskoj službi: Bosanskohercegovačke trupe u austrougarskoj vojsci. Historija i uniforme*

od 1878. do 1918. godine (Wien: Verlag Militaria, Edition Stefan Rest, 2008), 120–134.

Б: Презиме, име, име и презиме, име и презиме, име и презиме и име и презиме аутора. *Наслов књиге*. Место издања: издавач, година.

ПРИМЕР: Neumayer, Christoph, Erwin Schmidl, Hermann Hinterstoisser, Helmut Wohnout. *Bošnjaci u carskoj službi: Bosanskohercegovačke trupe u austrougarskoj vojsci. Historija i uniforme od 1878. do 1918. godine*. Wien: Verlag Militaria, Edition Stefan Rest, 2008.

Уредник, приређивач, преводилац – примарна одговорност

Ф: редни број. Име и презиме, ур., гл. и одг. ур., прев., прир., *наслов књиге* (место издања: издавач, година), страна.

ПРИМЕР: Момчило Павловић, прир., *Документи ЦИА о Југославији 1948–1983* (Београд: Институт за савремену историју, Универзитет у Београду – Факултет безбедности, Службени гласник Републике Србије, 2009), 235.

Б: Презиме, име, ур., гл. и одг. ур., прев., прир. *наслов књиге*. Место издања: издавач, година.

ПРИМЕР: Павловић, Момчило, прир. *Документи ЦИА о Југославији 1948–1983*. Београд: Институт за савремену историју, Универзитет у Београду – Факултет безбедности, Службени гласник Републике Србије, 2009.

Уколико има више уредника, приређивача или преводилаца, важе иста правила као за ауторе монографија.

Уредник, приређивач, преводилац – секундарна одговорност

Ф: редни број. Име и презиме аутора, *Наслов књиге*, ур., гл. и одг. ур., прев., прир. Име и презиме (место издања: издавач, година), страна.

ПРИМЕР: Џон Луис Гедис, *Хладни рат: Ми данас знамо*, Зоран Хамовић, превод Предраг Симић (Београд: Клио, 2003), 157.

Б: Презиме, име аутора. *Наслов књиге*. Уредник, главни и одговорни уредник, превео, приредио име и презиме. Место издања: издавач, година.

ПРИМЕР: Гедис Џон Луис. *Хладни рат: Ми данас знамо*. Зоран Хамовић, превод Предраг Симић. Београд: Клио, 2008.

Електронско издање књиге

Ако је књига доступна у више формата, требало би навести ону верзију која је коришћена у раду. У библиографији се може навести да је књига доступна и у другим форматима.

Ф: редни број. Име и презиме аутора, *наслов књиге* (место издања: издавач, година), <http://адреса> (приступљено датум).

ПРИМЕР: Бранислав Нушић, *Аутобиографија* (Београд: Креативни центар, 2001),

http://www.антикварнекњиге.com/електронскекњиге/detail-item_39 (приступљено 13. 10. 2008)

Б: Презиме, име аутора. *Наслов књиге*. Место издања: издавач, година. <http://адреса> (приступљено датум). Такође доступно у штампаном облику и на CD-ROM-у.

ПРИМЕР: Нушић, Бранислав. *Аутобиографија*. Београд: Креативни центар, 2001.

http://www.антикварнекњиге.com/електронскекњиге/detail-item_39 (приступљено 13. 10. 2008). Такође доступно у штампаном облику.

Цитирање зборника радова

Цитирање чланка у зборнику радова:

Ф: Име и презиме аутора, „наслов чланка”, у: *наслов зборника*, уредник име и презиме (место издања: издавач, година), страна.

ПРИМЕР: Слободан Селинић, „Југословенски представници у Чехословачкој 1945–1949”, у: *Југословенска дипломатија 1946–1961*, уредник Слободан Селинић (Београд: Институт за новију историју Србије, 2012), 135–159.

Б: Презиме, име аутора. „Наслов чланка”. У: *наслов зборника*. Уредник име и презиме, стране. Место издања: издавач, година.

ПРИМЕР: Селинић, Слободан. „Југословенски представници у Чехословачкој 1945–1949”. У: *Југословенска дипломатија 1950–1951*. Уредник Слободан Селинић, 135–159. Београд: Институт за новију историју Србије, 2012.

Цитирање поглавља или неког другог дела књиге

Ф: Име и презиме аутора, „наслов поглавља”, у: *наслов књиге*, уредник име и презиме (место издања: издавач, година), страна.

ПРИМЕР: Дубравка Стојановић, „Успон и пад детанта 1969–1980”, у: *Рађање глобалног света 1880–2015*, уредник Милан Ристовић (Београд, Чигоја штампа, 2015), 330–341.

Б: Презиме, име аутора. „Наслов поглавља”. У: *наслов књиге*. уредник име и презиме, стране. Место издања: Издавач, година.

ПРИМЕР: Стојановић, Дубравка. „Успон и пад детанта 1969–1980”. У: *Рађање глобалног света 1880–2015*. Уредник Милан Ристовић, 343–362. Београд: Чигоја штампа, 2015.

Предговор, уводник, поговор

Ф: Име и презиме, предговор, уводник, поговор у *наслов књиге*, име и презиме аутора (Место издања: издавач, година), стране.

ПРИМЕР: Мирољуб Кљајић, Предговор у *Аутобиографија једног матуранта 1941*, Миодраг В. Михаиловић (Чачак: Међуопштински историјски архив, 2012), 7–8.

Б: Презиме, име. Предговор, уводник, поговор у *наслов књиге*, име и презиме аутора, стране. Место издања: издавач, година.

ПРИМЕР: Кљајић, Мирољуб. Предговор у *Аутобиографија једног матуранта 1941*, Миодраг В. Михаиловић, 7–8. Чачак: Међуопштински историјски архив, 2012.

Јединица из енциклопедије или лексикона

Ф: Име и презиме аутора, „наслов текста”, у: *енциклопедија, лексикон*, том, (Место издања: Издавач, година), стране.

ПРИМЕР: Чедомир Попов, „Марковић, Светозар”, у: *Српски биографски речник*, 6, Мар-Миш (Нови Сад: Матица српска, 2014), 204–209.

Б: Презиме, име аутора. „наслов текста”. У: *енциклопедија, лексикон*, том, стране. Место издања: издавач, година.

ПРИМЕР: Попов, Чедомир. „Марковић, Светозар”. У: *Српски биографски речник*, 6, Мар-Миш, 204–209. Нови Сад: Матица српска, 2014.

Цитирање часописа и новина

Рад у часопису у штампаном облику:

Ф: Име и презиме аутора, „наслов текста”, *наслов часописа*, година излажења, број, свеска (година), страна.

ПРИМЕР: Александар Радић, „Вежба Авала – југословенска одбрана од Варшавског пакта 1968. године”, *Историја 20. века*, XXIV, бр. 2 (2006), 99.

Б: Презиме, име. „Наслов текста”. *Наслов часописа*, година излажења, број, свеска (година), стране.

ПРИМЕР: Радић Александар. „Вежба Авала – Југословенска одбрана од Варшавског пакта 1968. године”. *Историја 20. века*, XXIV, бр. 2 (2006), 87–104.

У фуснотама се наводи страна или стране које су консултоване, а у библиографији број страна целог чланка.

Уколико рад има више аутора њихова имена се наводе као у случају монографије.

Текст у дневној и периодичној штампи:

Ф: Име и презиме аутора, „наслов текста”, *наслов новина*, датум, страна.

ПРИМЕР: Александар Белић, „Око Трста”, *Политика*, 17. 9. 1945, 1.

Уколико није потписан аутор текста, цитат започети са насловом.

Б: У библиографији не наводи сваки текст понаособ, већ после одељка са објављеним изворима навести наслов новина и годину или распон година које су коришћене у раду.

Уколико се ради о специфичном и посебно важном тексту, навести га у библиографији на следећи начин: Презиме, име аутора. „Наслов текста”. *Наслов новина*, датум, страна.

ПРИМЕР: Белић, Александар. „Око Трста”. *Политика*, 17. 9. 1945, 1.

Текст у on-line часопису:

Ф: Име и презиме аутора, „наслов текста”, *наслов часописа*, број, свеска (година издања), стране (приступљено датум). DOI број.

ПРИМЕР: Konstantin V. Nikiforov, „Modernization mixed with nationalism”, *Balkanica*, XLV, (2014), 443 (приступљено 28.7.2015). DOI:10.2298/BALC1445443N.

Б: Презиме, име аутора. „Наслов текста”. *Наслов часописа*, број, свеска (датум), стране (приступљено датум).

ПРИМЕР: Nikiforov, Konstantin V. „Modernization mixed with nationalism”, *Balkanica*, XLV, (2014), 443–451 (приступљено 28.7.2015). DOI:10.2298/BALC1445443N.

Уколико часопис нема DOI број, навести <http://>адресу и датум приступања.

Цитирање магистарских теза и докторских дисертација

Ф: Име и презиме, „наслов тезе/дисертације” (врста рада, универзитет, факултет, одељење, година).

ПРИМЕР: Мр Ивана Добривојевић, „Село и град. Трансформација аграрног друштва Србије: 1945–1955” (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2011).

Б: Презиме, име. „Наслов тезе/дисертације”. Врста рада, универзитет, факултет, одељење, година.

ПРИМЕР: Добривојевић, мр Ивана. „Село и град. Трансформација аграрног друштва Србије: 1945–1955”. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2011.

Цитирање мултимедијалних извора

Звучни запис:

Ф: Име и презиме аутора, наслов записа, продуцентска кућа – медиј.

ПРИМЕР: Јосип Броз Тито, Тито нам говори, ПГП РТБ 1977 – грамофонска плоча

Б: Презиме, име аутора. Наслов записа. Име продуцентске куће, издавача – медиј.

ПРИМЕР: Броз, Јосип Тито. Тито нам говори. ПГП РТБ 1977 – грамофонска плоча.

Видео-запис:

Ф: Наслов филма, медиј, редитељ име и презиме (место издања: издавач, година).

ПРИМЕР: Вариола вера, ДВД, редитељ Горан Марковић (Београд: Ванс, 2005).

Б: Наслов филма. Редитељ име и презиме. Место издања: издавач, година. Медиј.

ПРИМЕР: Вариола вера. Редитељ Горан Марковић. Београд: Ванс, 2005. ДВД.

Цитирање усмених казивања (oral history)

ПРИМЕР: Интервју са Латинком Перовић, Београд, Србија, 12.05.2007.

Цитирање е-mail-а и СМС-а

ПРИМЕР: Александар Петровић, е-mail послат аутору 18.11.2105.

Цитирање радова у даљем тексту, након првог помињања

Први пут цитиран рад наводи се у пуној форми у фусноти, док се у даљем тексту користи скраћена форма:

– за радове на српском језику приликом понављања исте јединице користити *Исто* (приликом понављања у првој следећој фусноти) или *н. д.* (приликом понављања касније у тексту, уколико је то једини рад одређеног аутора који цитирамо). Приликом непосредног понављања истог аутора користити *Исти/Иста*.

ПРИМЕР: напомена бр. 4. Ђоко Трипковић, Југославија–СССР: 1956–1971 (Београд: Институт за савремену историју, 2013), 35.

Напомена бр. 5. *Исто*, 36.

Напомена бр. 22. Ђ. Трипковић, *н. д.*, 100.

– за радове на страним језицима приликом понављања исте јединице користити *Ibid.* (приликом понављања у првој следећој фусноти) или *оп. цит.* (приликом понављања касније у тексту, уколико је то једини рад одређеног аутора који цитирамо). Приликом непосредног понављања истог аутора користити *Idem*.

ПРИМЕР: напомена бр. 4. Matti Golan, *The secret conversations of Henry Kissinger. Step by step diplomacy in the Middle East* (Quadrangle: The New York Times Book.co, 1976), 13.

Напомена бр. 5. *Ibid.*

Напомена бр. 32. M. Golan, *op. cit.*, 85.

ПРИМЕР: напомена бр. 5. David Holloway, *Stalin and the Bomb: the Soviet Union and Atomic Energy: 1939–1956* (New Haven: Yale University Press, 1994), 45.

Напомена бр. 6. *Ibid.*

Напомена бр. 16. D. Holloway, *op. cit.*, 50.

– уколико у тексту цитирамо више радова истог аутора, сваки рад при поновном цитирању наводимо у скраћеном облику.

ПРИМЕР: Ђ. Трипковић, *Југославија и СССР...*, 217.

Golan, *The secret conversations ...*, 67.

Богетић, „Кипарска криза 1974...”, 115.

Напомене:

Приликом цитирања литературе поштовати писмо на којем је цитирани рад објављен.

У основном тексту називе месеци писати словима, а у оквиру цитата арапским цифрама.

Листа рецензената

РЕЦЕНЗЕНТИ

1. Др Драган Богетић, научни саветник, Институт за савремену историју, Београд, dbogetic@gmail.com
2. Проф. др Бранко Бешлин, Филозофски Факултет, Универзитет у Новом Саду, beslin@ff.uns.ac.rs
3. Др Далибор Денда, научни сарадник, Институт за стратегијска истраживања, Универзитет одбране, Београд, dalibor.denda@mod.gov.rs
4. Др Весна Ђикановић, научни сарадник, Институт за новију историју Србије, Београд, vesnad286@gmail.com
5. Доц. др Слободан Ђукић, Војна академија Универзитет одбране, Београд, djukickdn@gmail.com
6. Проф. др Ђорђе Ђурић, Филозофски Факултет, Универзитет у Новом Саду, djdjuric@yahoo.com
7. Проф. др Александар Животић, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, aleksandar.zivotic@f.bg.ac.rs
8. Др Милић Милићевић, виши научни сарадник, Историјски институт, Београд, milicevicm@live.com
9. Др Миљан Милкић, виши научни сарадник, Институт за стратегијска истраживања, Универзитет одбране, Београд, miljan.milkic@mod.gov.rs
10. Др Милош Ивановић, научни сарадник, Историјски институт, Београд (средњи век) milos.ivanovic@iib.ac.rs
11. Др Невен Исаиловић, научни сарадник, Историјски институт, Београд (средњи век) neven.isailovic@iib.ac.rs
12. Др Саша Илић, научни сарадник, Народна банка Србије, Београд, sasa.ilich@gmail.com
13. Др Маријана Мраовић, научни сарадник, Војни архив, Институт за стратегијска истраживања, Универзитет одбране, Београд, marijanamraovic@gmail.com

14. Др Радмила (Мила) Михајловић, научни сарадник, Институт за савремену историју, Рим (Италија), mila.mihajlovic@gmail.com
15. Проф. др Ђиро Паолети, Универзитет Сапиенца, Рим (Италија), ciro.paoletti.637@istruzione.it
16. Проф. др Милан Ристовић, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, mristovi@f.bg.ac.rs
17. Др Александар Стојановић, виши научни сарадник, Институт за новију историју Србије, Београд, acas109@gmail.com
18. Др Дмитар Тасић, виши научни сарадник, Институт за новију историју Србије, Београд, dmitar.tasic@gmail.com
19. Др Милан Терзић, научни саветник, Архив Југославије, Београд, mvterzic@yahoo.com
20. Др Љубинка Шкодрић, научни сарадник, Институт за савремену историју, Београд, lj.skodric@gmail.com

КОРЕКТУРА

Одељење за војну историју ИСИ

КОМПЈУТЕРСКА ОБРАДА

Марија Марић

ЈЕЗИЧКИ РЕДАКТОР

Слађана Мирчевски

CIP – Каталогизација у публикацији

Народна библиотека Србије, Београд

355/359+93/94

ВОЈНО-историјски гласник = Military
Historical Review = Военно-исторический
журнал = Revue Historique militaire =
Militärgeschichtliche Zeitschrift /одговорни
уредник Далибор Денда. - Год. 1, бр. 1 (1950)-
. - Београд : Институт за стратегијска
истраживања, Одељење за војну историју
Министарства одбране Републике Србије,
1950- (Београд : Војна штампарија). - 24 cm

Два пута годишње. - Наслов: од бр. 6 (1956)
Војни историски гласник; од бр. 1/2 (1961)
Vojnoistorijski glasnik; од бр. 1/2 (1993)
Војно-историјски гласник

ISSN 0042-8442 = Војноисторијски гласник
COBISS.SR-ID 11409154

Тираж: 100

Штампа:

Војна штампарија „Београд”

